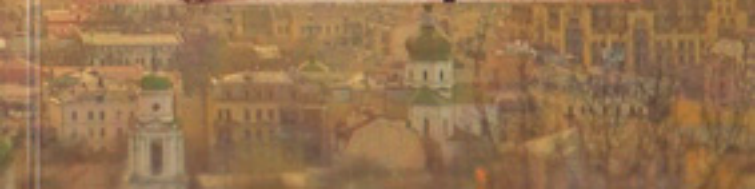

Юрій ГЛИЗЬ

**Київська міська дума:
розбудова модерного міста**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ УКРАЇНИ

Юрій ГЛИЗЬ

**Київська міська дума:
розбудова модерного міста**

Київ – 2019

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України
НАН України (Протокол № 11 від 11.12.2018 р.)

Глизь Юрій

Київська міська дума: розбудова модерного міста. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 328 с.

Науковий редактор: д. і. н., член-кореспондент НАН України
Олександр Ресніт

Рецензенти: д. і. н., доцент кафедри етнології та
краєзнавства Київського національного
університету ім. Т. Г. Шевченка
Марія Казьмирчук

к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії
Чернігівського національного педагогічного
університету ім. Т. Г. Шевченка
Любов Шара

Дослідження присвячене діяльності Київської міської думи в 1870–1914 роках, коли цей самоврядний орган міської влади використав людські і матеріальні ресурси міста, щоб перетворити його з провінційного в модерне. З'ясовується участь киян у виборі гласних думи, їх соціальний склад та освітній рівень, які впливали на практики роботи думи та управи. Стверджується, що дума скористалася наданими їй повноваженнями – укладала бюджет та розбудовувала міську інфраструктуру, доганяючи європейський стандарт міста.

Звернуто увагу на взаємодію верховної і міської влади, на конфліктні ситуації з воєнним відомством при встановленні меж міської території, відстоюванні місцевих інтересів перед імперськими.

Для істориків, управлінців, культурологів та широкого кола читачів.

Зміст

Передмова	4
Р. 1. Формування влади міста нового часу	38
1.1. Вибори думи, структура та організація роботи	38
1.2. Соціальний склад міської влади.....	60
1.3. Робота думи та контроль за діяльністю управи.....	77
Р. 2. Муніципальний бюджет Києва	91
2.1. Джерела формування	91
2.2. Обов'язкові (державні) витрати міста	117
2.3. Окремі соціальні заходи міської думи.....	136
2.4. Забезпечення освітньої та культурної сфер	146
Р. 3. Розбудова міського простору	164
3.1. Перешкоди на шляху модернізації	164
3.2. Створення міської служби охорони здоров'я та водогінної і каналізаційної мереж	185
3.3. Транспортні комунікації міста	206
Висновки	222
Додатки	229
Документи	229
Док. 1. 1880 р., 10 травня. Рішення думи на заяву гласного О. Я. Кониського з пропозицією збільшити киянам квоти місць у гімназіях та Університеті св. Володимира	
Док. 2. 1880 р., 13 листопада. Із заяви гласного О. Я. Кониського з приводу запровадження контролю й такси на хліб	
Док. 3. 1881 р. Із «Записки о нуждах г. Киева» київського міського голови Г.-А. І. Ейсмана до сенатора О. О. Половцова про необхідність запровадження квартирного податку	
Таблиці	235
Довідки про міських голів Києва	261
Список використаних джерел та літератури	274
Іменний покажчик	314

Передмова

Принципи самоврядування, як запорука ефективного місцевого врядування в період розвитку ринкових відносин, поширені в європейському суспільстві. На новому етапі розвитку ми також повертаємося до випробуваних методів піднесення/використання творчої ініціативи в суспільстві та практикуємо при здійсненні необхідної децентралізації в країні. Вважається, що реалізація самоврядних норм здатна забезпечити зайнятість і задовольнити матеріальні, а також освітні та культурні потреби громадян. Україна як держава, долучившись до європейської спільноти, намагається створити умови та демократичні інституції, передбачені Європейською Хартією місцевого самоврядування. Маємо зважати й на власний історичний досвід, адже на українських теренах свого часу існували місцеві виборні органи, які держави наділяли суттєвими владними повноваженнями.

Київська міська дума створена внаслідок ліберальних реформ в Російській імперії в 1860–1870-х рр. змогла мобілізувати людські та природні ресурси Києва для модернізації міста. Діяльність гласних думи і її управи сприяла перетворенню Києва з провінційного губерньського міста у центр розвитку торгівлі та промисловості Південно-Західного краю з власною інфраструктурою та соціальними послугами. Разом з тим, новій місцевій владі доводилося долати проблеми, серед яких брак професійних управлінців, запобігливе відношення до губерньської адміністрації, відсутність досвіду громадянського суспільства, а також конфліктувати з воєнним відомством при встановленні меж міської території, відстоювати місцеві інтереси перед імперськими.

Російська імперія значно відставала у модернізаційних процесах щодо розвитку інфраструктури міста, в демократизації суспільства, адже самодержавство не поспішало змінювати державний лад. Маємо можливість порівняти досягнення Київської міської думи із здобутками муніципальних органів в інших європейських містах. Те, чого домагалися жителі європейських міст у кінці XIX ст., зокрема в республіканській Франції, Великобри-

танії, об'єднаної Німеччини шляхом активізації профспілок, робітничого руху не йде ні в яке порівняння з успіхами господарського становища навіть столиць Росії, не кажучи вже про регіональні центри, яким був Київ. Тут влада весь час обмежувала права самоврядності місцевого органу, якому доводилося їх відстоювати.

Вкажемо, що у Франції Третьої республіки партії (Робітнича або марксистська Ж. Геда і Радикальна з лідером Ж. Клемансо) почали з 1880-х років звертати велику увагу на децентралізацію управління та послаблення бюрократії, розширення повноважень місцевих органів влади в департаментах і комунах. Фрідріх Енгельс, спостерігаючи за еволюційними змінами відзначав, що «початок подібних реформ був би для Франції більшою революцією, ніж всі революції, що відбувалися після 1800 року»¹. Звертаємо увагу, що не революції, за класиком марксизму, а проведені реформи відігравали визначальну роль у тодішній Франції. Порівнюючи в цій праці технічні привнесення із Заходу і зміни від ліберальних реформ в Росії, слід зважувати на ті державні лещата, у яких перебувала тогочасна спільнота. Самодержавство все ще трималося на поліцейській силі – «не пуцать», тоді як західноєвропейські партії, профспілки, громадські об'єднання системно і послідовно досягали через парламенти розширення демократизму.

Такий підхід потрібний, щоб не втратити перспективу бачення можливого розвитку з досягненнями/втратами, зокрема соціальних здобутків як наслідків діяльності самоврядних інституцій.

Більшовизм, що змінив старий режим в новій «советській» імперії, відкидав європейський досвід самоврядних установ і участь в їх діяльності так званих опортуністів, соціал-демократії Західної Європи. Ф. Енгельс їх поцінував як реальні досягнення прав трудящих при певній свободі і демократії завдяки можливості тиску/контролю робітничих партій. Навіть на початку XXI ст. бачимо, як там цінують історичні перетворення XIX ст.

¹ Письмо Фридриха Энгельса Августу Бебелю. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 36. – С. 298.

та обирають в парламенти, в уряди представників так званих опортуністичних партій, які відкинули терористичне ленінське правління.

Питання соціального забезпечення у російській державі перебували на задньому плані, натомість дивовижними були її успіхи у політиці завоювання нових територій, котра спиралася на стару ідею про Москву як про «Третій Рим». Неосвіченість, рабство, поліцейська система, бюрократія і військова субординація були далекими від європейських принципів самоврядування, в основі якого перебував демократизм, розвиток економічних, ринкових методів місцевого господарювання.

В історіографії тема міського врядування в досліджуваній період набула міждисциплінарного характеру й тісно пов'язана з соціальною історією XIX – початку XX століття та регіональними особливостями розвитку Києва у складі російської держави. Оглядаючи історичний шлях Києва як міста-одиниці в суспільному розвитку, бачимо реальні кроки його зростання. Думи як виборні інституції з певними самоврядними повноваженнями за часів імперії – Московська, Петербурзька, Чернігівська і Харківська нині досліджені, їм були присвячені окремі монографії, в той час як історія Київської міської думи лишалася поза увагою істориків. Механізми місцевого самоврядування і їх державного регулювання у Києві, місті, в якому до 1830-х років зберігалися залишки магдебурзького права, потребують детального аналізу. За Положенням 1870 р. держава вперше наділила думи широкими господарськими повноваження, з правом формувати власний бюджет, спрямовувати його на забезпечення нагальних потреб міста.

У дослідженні діяльності Київської міської думи автор намагався опиратися на засади та принципи сучасної історичної науки. Досить новаторською була праця Блера Рубла², який вивчав модернізаційні процеси у містах Чикаго, Осаці, Москві (1870 –

² *Блер Рубл.* Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої доби», Москви «срібного віку» та Осака епохи Мейджі). – К.: «Стилос», 2010. – 402с.

початку 1900-х рр.) та дійшов висновку, що спільні інтереси різних верств рухали надшвидкими темпами зміни у містах, завдячуючи приватній ініціативі, прагматизмові місцевих підприємців і торговців. У стрімкому розвитку названих міст не останню роль відігравали виборні самоврядні інституції, які функціонували на принципах плюралізму.

Наше дослідження ґрунтується на ідеї міста як єдиної, цілісної та взаємопов'язаної господарської одиниці. Такими міста поставали на переході від раннього модерного часу до етапу ринкових відносин у класичних працях німецьких соціологів і економістів Макса Вебера³ і Вернера Зомбарта⁴. Важливим було зрозуміти підхід до вивчення міста як своєрідного соціального організму, коли людський фактор був основним у їх становленні⁵.

За подібною до Рубля схемою дослідив українські міста – Львів, Одеса, Київ, Харків – періоду індустріальної епохи знаний історик-економіст Сергій Мошенський⁶, який зосередився на фінансовому їх розвитку, що дозволило містам швидко інтегруватися у світову економічну систему. Можна лише пошкодувати, що ролі органів самоврядування у налагодженні їх економіки, автор не з'ясував. До категорії новітніх досліджень слід віднести роботу німецького історика Райнера Лінднера, присвячену підприємцям як окремому прошарку міської спільноти українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку

³ Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. Репринтное издание. – М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 576с.

⁴ Вернер Зомбарт. Современный капитализм. Т. 1. Генезис капитализма / Зомбарт Вернер. – М.: Типография товарищества И.Н. Кушнерова, 1904. – 586с.; Вернер Зомбарт. Современный капитализм. Т. 2. Теория капиталистического развития / Зомбарт Вернер. – М.: Типография товарищества И.Н. Кушнерова, 1904. – 485с.

⁵ Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 168с.

⁶ Мошенский С.З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. – Лондон: «Xlibris», 2014. – 503с.

XX ст.⁷. Автор простежив їхню роль у житті міст, зокрема відзначив, як ті спрямовували діяльність дум на вирішення першочергових потреб – поліпшення міської медицини та санітарії, прокладення і брукування вулиць, окультурення міського середовища. Враховувалися, звичайно, й теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики міст України, що їх розробляє сучасна київська дослідниця Ярослава Верменич⁸, під редакцією якої вже кілька років поспіль виходять збірники наукових статей «Регіональна історія України».

Дослідження історії Київської міської думи потребувало залучати знання з різних галузей, не лише з міської, а й з історії держави і права, державних інституцій, містобудування, фінансів, податкової політики та урбаністики. Останнє вплинуло на те, що історіографічний аналіз праць здійснено за кількома групами згідно тематично-хронологічного критерію. Відразу зазначимо, що історії самоврядної міської думи за модерний період присвячено лише дисертаційне дослідження І. Я. Іващенко, проте лише за специфічний проміжок часу у її діяльності – 1917–1919 рр.⁹

Історіографію діяльності нової місцевої влади варто почати з праць про початки самоврядування всестанових міських дум 1870 р. Серед них праці І. І. Дитятіна, у яких автор розглядав особливості запровадження міських органів влади в Росії шляхом порівняння їх з аналогічними інституціями у містах Західної Європи¹⁰. Це нам імпонує і ми також намагатимемося по мож-

⁷ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. – К.–Донецьк: «Промінь», 2008. – 496с.

⁸ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516с.

⁹ Іващенко І.Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – 17с.

¹⁰ Дитятин І.І. Устройство и управление городов России. – СПб., 1875. – Т. 1: Города России в XVIII столетии. – 508 с.; Ярославль, 1877. – Т. 2: Городское самоуправление в настоящем столетии. – 565с.; *Его же*. Наше городское самоуправление: (Речь, произнесенная на годовичном акте Демидовского юрид. лицея 30 августа 1876). – Ярославль, 1876. – 51с.

ливості коротко дати такі порівняння. Його роботи в царині історії міського врядування продовжили інші фахівці, котрі сформува-ли історико-правничу дослідницьку школу. З них М. І. Свешніков дослідив міське самоврядування в Росії, доводячи недосконалість перейняття західних принципів, особливо у фінансових стосунках з державою¹¹. Правник В. М. Гессен акцентував увагу на ролі губернатора і його адміністративних повноваженнях щодо діяльності дум¹². Д. Д. Семенов детально розглядав виборче законодавство і доцільність надання права голосу приїжджим квартиронаймачам, які, до речі, в місті були більшістю. Серед них викладачі вищих навчальних закладів, котрі могли б як гласні допомогти міській думі¹³. Г. І. Шрейдер вивчав коло повноважень міських дум згідно обох міських положень (1870 та 1892 рр.) та її структури¹⁴. Економіст М. П. Щепкін обіймав посаду гласного впродовж 30 років, тому досліджував і багато уваги приділив Московській думі¹⁵.

Дискусійний тон російським авторам задавали ґрунтовні дослідження американського Альберта Шоу та англійського Ешлі Персі, істориків, які були переконані, що Росія так чи інакше змушена обирати котрийсь із типів західного управління містами і адаптувати його в себе¹⁶. Найбагатший доробок про муніципальний благоустрій, як і про саме місто дала німецька школа, яку представляють основоположники муніципальної науки:

¹¹ *Свешников М.И.* Основы и пределы самоуправления: Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. – СПб., 1892. – 296с.

¹² *Гессен В.М.* Вопросы местного управления. – СПб., 1904. – 237с.

¹³ *Семенов Д.Д.* Городское самоуправление: очерки и опыты. – СПб., 1901. – 405с.

¹⁴ *Шрейдер Г.И.* Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки. – Т. 1. – М., 1902. – 337с.

¹⁵ *Щепкин М.П.* Общественное хозяйство города Москвы. – Т. 1-4. – М., 1888, 1890, 1893, 1901.

¹⁶ *Шоу А.* Городское управление в Западной Европе. – М., 1898. – 657с.; *Ашлей Перси.* Местное и центральное управление: Сравнит. обзор учреждений Англии, Франции, Пруссии и Соединенных штатов / Перси Ашлей. – СПб., 1910. – 296с.

К. Гассерт¹⁷, А. Рисс¹⁸, Й. Редліх¹⁹, Л. Гуго²⁰, Г. Веніг²¹, А. Дамашке²². Завдяки науковій думці цієї школи та практик на Заході почали діяти навчальні заклади для підготовки фахівців управління містами. Так, 1911 р. у Дюссельдорфі заснована Академія комунального управління, 1914 р. – у Кельні Вища муніципальна школа, а у Чикаго – Муніципальна академія. Можна лише уявити як далеко від них перебувала теорія і практика цієї проблеми в Російській імперії, а з революційними змінами в країні проблемі управління містами не приділялося уваги взагалі.

Практичні потреби муніципального розвитку спонукали науковців до написання праць, серед яких варто виділити дослідження І. Х. Озерова²³, В. М. Твердохлебова²⁴, П. Л. Кованька²⁵ та

¹⁷ *Гассерт К.* Города. Географический этюд / К. Гассерт. – М.: Т-во И.Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 170с.

¹⁸ *Рисс А.* Основы муниципального хозяйства / А. Рисс. – Рига: Наука и жизнь, 1914. – 132с.

¹⁹ *Редлих И.* Английское местное управление. Изложения внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / И. Редлих. – Т. 1. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – 443с.

²⁰ *Гуго Л.* Новейшие течения в английском городском самоуправлении / Л. Гуго. – СПб.: Изд-е О.Н. Поповой, 1898. – 379 с.

²¹ *Вентиг Г.* Экономическое значение больших городов / Г. Вентиг // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение: сб. ст. проф. К. Бюхера, Г. Майра, Г. Зиммеля, Г. Бентига, Т. Петермана и Д. Шефера. – СПб.: Т-во «Просвещение», 1905. – С. 85-116.

²² *Дамашке А.* Задачи городского хозяйства / А. Дамашке. – СПб., 1904. – 324с.

²³ *Озеров И.Х.* Большие города, их задачи и средства управления: С 15 диаграммами (Публичная лекция) / И.Х. Озеров, Проф. Московского Университета. – 2-е издание значительно дополненное. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 135с.; *Его же.* Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит: Репринт. изд. / И.Х. Озеров. – М.: ООО «ЮрИмфоР-Пресс», 2008. – 622с.

²⁴ *Твердохлебов В.Н.* Местные финансы / В.Н. Твердохлебов. – Одесса: Книжное издательство А.А. Ивасенко, 1919. – 304с.

²⁵ *Кованько П.Л.* Местный бюджет Украины в 1912 гг. (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении) / П.Л. Кованько. – Х., 1923. – 80с.

Л. О. Велихова²⁶. Професор фінансового права І. Х. Озеров, вивчаючи реформу 1892 р., відзначив, що міська влада була обмежена в пошуках джерел прибутків, а існуючі, надані лише Положенням 1870 р. регламентувалися державою. Автор уважав, що верховна влада за прикладом держав Західної Європи повинна була усі підприємства, котрі знаходилися у межах міста, передати у муніципальну власність і таки чином вирішивши проблему наповнення міського бюджету²⁷. Однак цього не було зроблено.

Одеський правник В. М. Твердохлебов ґрунтовно досліджував державну фінансову політику, зокрема справляння податків з домовласників²⁸. Видатний економіст П. Л. Кованько, вивчаючи діяльність міських дум на українських теренах, відзначив успішне використання міської землі Києвом, який займав третє місце, після Москви й Одеси, за дохідністю від неї. Він також вважав, що для збалансованості бюджету думи мають приділяти більшу увагу міським підприємствам²⁹. Відомий правник Л. О. Велихов проаналізував самоврядну інституцію міста через її господарські функції та податкову політику. Зокрема, він вказав на занедбаність міст в Росії, пояснюючи її недосконалість правового законодавства та нерегулюванням податкової системи³⁰.

У радянський час ленінградський історик В. А. Нардова продовжила досліджувати структуру міського управління, компетенції дум та прийшла до висновку, що верховна влада, з одного боку запроваджувала самоврядування, а з іншого – обмежувала його постійним контролем³¹. Вона одна з перших почала вивчати

²⁶ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Репринт. изд. / Л.А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 468 с.

²⁷ Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Бюджет... – С. 359.

²⁸ Твердохлебов В.Н. Местные финансы... – С. 150-152.

²⁹ Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 гг.; *Его же*. Финансовые проблемы землевладения русских городов. – К., 1919. – С. 130.

³⁰ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С. 367, 406.

³¹ Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Ленинград, 1984. – С. 249; *Ее же*. Городское управление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – Изд. Московского университета, 1992. – С. 221-238; *Ее же*.

практичні наслідки виборчого законодавства за Положенням 1892 р. у містах Російської імперії, зокрема число обраних гласних та їх соціальний склад. На основі архівних даних історикinja висувала, що часто у думи не обиралося і 2/3 від потрібного числа гласних, але їх соціальний склад не змінювався – купці як і раніше отримували більше половини мандатів. Водночас нею було зауважено, що низька питома вага купців у Києві (23,6%) пояснювалася тим, що більш заможна їх частина були юдеями, обмеженими у виборчих правах. Цими дослідженнями на сьогодні сформована концепція про вирішальну роль держави у заснуванні самоврядних інституцій під час реформування міського управління в Російській імперії. Отже, влада тримала під контролем те, що ніби й мало б діяти як вільна інституція підконтрольна громаді.

Продовжуючи дану проблематику, українські історики почали вивчати міста українського регіону імперії. Дослідженням Дмитра Чорного з'ясовуються модернізаційні процеси, що їх переживали міста Лівобережної України в кінці XIX – початку XX ст. Суттєвими були, як вважає автор, зрушення у сфері промисловості і торгівлі, комунікацій і культурного дозвілля. Містяни активно підтримували починання дум у налагодженні благоустрою, наданні соціальних послуг, котрі були помітніші там, де працювали міські підприємства³².

Містам Волині другої половини XIX і початку XX ст. присвячена робота Олени Прищепи. На фактичному матеріалі авторка з'ясувала, чому правобережні міста почали активно роз-

Самодержавие и городские думы в кон. 19 – нач. 20 вв. – СПб., 1994. – 196 с.; Петербургская городская дума, 1846–1918. – Ред. кол.: В.А. Нардова (отв. ред.) и др. – СПб.: «Лики России», 2005. – 544с.; *Ее же*. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В.А. Нардова // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – С. 224–236; *Ее же*. Городское самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX вв.: власть и общество / В.А. Нардова. – М.: Лики России, 2014. – 575 с.

³² Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

виватися лише наприкінці XIX ст. Думи у цьому зростанні не відігравали суттєвої ролі, а ініціативу там перехопили підприємці³³.

Все ще недостатнє дослідження історії міст зумовило появу Інституту історичної урбаністики, дослідники якої випустили низку праць, присвячених особливостям розвитку українських міст³⁴. Зокрема Вікторія Константінова дійшла висновку³⁵, що південні міста, на відміну від інших історичних регіонів України, відігравали домінуючу роль у становленні та розвитку місцевої економіки. Ці роботи актуалізували тему ролі міських органів влади у формуванні соціальної життєдіяльності міського середовища.

Сучасна дослідниця Л. Ф. Писарькова розширила хронологію дослідження діяльності думи Москви традиційно довівши її до 1917 р. Вона розглянула виборчі процедури та з'ясувала їх ефективність, а також зосередилася на формуванні бюджету другої

³³ Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 267 с.

³⁴ Білівненко С.М. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / С.М. Білівненко, В.М. Константінова, С.А. Леп'якко та ін. – Київ–Нікополь–Запоріжжя: «Тандем-У», 2002. – 399с.; *Вирський Д.С.* Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції / Д.С. Вирський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 80 с.; *Вирський Д.С.* «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Д.С. Вирський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.; *Заяць О.А.* Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О.Я. Заяць. – К.–Львів, 2012. – 558 с.; *Лиман І.І., Чоп В.М.* «Вольний Бердянськ»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / І.І. Лиман, В.М. Чоп. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 478 с.

³⁵ *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.; *Її ж.* Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В.М. Константінова. – Запоріжжя, 2011. – 100 с.; *Її ж.* Проблеми міського самоврядування і земства другої половини XIX – на початку XX ст.: південноукраїнський аспект / В.М. Константінова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X–XV. – Дрогобич: Коло, 2011. – С. 255-263.

столиці імперії³⁶. Щоб з'ясувати розмежування міських та загальнодержавних обов'язків, авторка запропонувала схему функціонування двох бюджетів – звичайного (річного) і надзвичайного з їх поділом на прибутковий і витратний. Дослідниця встановила, що соціальний склад гласних міської думи на перших порах був міщансько-ремісничий, потім – купецький і лише з 1890-х рр. – інтелігентний. Л. Ф. Писарькова наголосила, що для підвищення відповідальності перших посадових осіб, час обіймання ними виборних посад почав зараховуватися до державної служби. Усі ці аргументовано проаналізовані заходи дозволили дійти висновку, що запровадження міського Положення 1892 р. вдосконалило організацію виборних кампаній, посприяло розвитку міського господарства. Авторка постійно з'ясовує для себе (і для читача) досить складну концептуальну проблему – чому перейняті від країн Західної Європи виборні принципи були мало-ефективними, а то й провальними для більшості російських міст³⁷. Однак, науковець не відзначила, що основною причиною не ефективності діяльності місцевої влади була традиція російської державності опиратися на силові структури, а не розвивати участь містян у самоврядуванні.

Першим містом на теренах України, про яке було написано його історію, стала Одеса, міська дума котрої, готуючись до відзначення сторіччя міста виділила кошти для її видання. Там наголошено, що не в останню чергу на модернізацію міста вплинула саме діяльність міського самоврядування Одеси³⁸. Американський історик Патриція Герлігі підмітила та відзначила, що досвід думи Одеси став прикладом для верховної влади, яка черпала звідти позитивні висновки і пропозиції для міського Положення 1870 р.³⁹

³⁶ Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917. – М., 1998. – 568 с.

³⁷ Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская дума. – М.: Новый хронограф, 2010. – 752 с.

³⁸ Одесса 1794–1894. – Одеса, 1894. – 852 с.

³⁹ Патриція Герлігі. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – К., 1999. – 383 с.

У дослідженні історії Харкова Д. І. Багалія і Д. П. Міллера визнано як позитивну рису врядування нової думи за здатність співпрацювати з імперською адміністрацією та значні успіхи у розбудові міського шкільництва⁴⁰. Про них можна було писати, але слід зважати, що навчання не відбувалося українською мовою. Тому професори Харківського університету створили комісію та подали в уряд записку, схвалену університетською радою 5 квітня 1905 р. про незаконність попередніх рішень влади (Валуєвський циркуляр та Емський указ) про заборону українських видань, в тому числі і мови викладання⁴¹. Спеціальну роботу про Харківське самоврядування підготували автори, які зауважили, що дума міста вдавалася до муніципалізації підприємств, відмовившись від концесій, чим забезпечила хороше фінансування на модернізаційні заходи⁴².

Чернігівські дослідники історії владних інституцій, що діяли на Чернігово-Сіверських землях, відзначили успіхи врядування думи. С. Леп'явко у змістовній і багато ілюстрованій історії Чернігова виокремив думський період як такий, що надав місту модерного вигляду⁴³, у соціальній сфері міста відзначали започаткування комунального господарства⁴⁴. Л. Шара присвятила окрему роботу післяреформеній Чернігівській міській думі. Вона зауважила позитивні зрушення у формуванні самоврядних органів, члени яких були зацікавлені у впорядкуванні соціально-побутової сфери міста та вказала, що думі вдалося за короткий

⁴⁰ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год): Истор. монография. – Т. 1-2. – Х., 1912. – 569 + 986 с.

⁴¹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроби державного регулювання: Зб. док. і матер. / Упор. Г. Боряк. – К.: ТОВ «Клю», 2015. – С. 349-360.

⁴² *Антонов А.Л., Маслійчук В.Л., Пармонов А.Ф.* История Харьковского городского самоуправления. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 192 с.

⁴³ *Леп'явко С.* Чернігів. Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.

⁴⁴ *Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С.* Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 192 с.

час за місцеві кошти забезпечити Чернігів водогоном, електрикою, а також скоротити чисельність неграмотних серед міщан⁴⁵.

Впродовж останніх 20 років тема міського самоврядування, як швидкого механізму післяреформеного подолання господарської занедбаності міст, викликала широкий дослідницький інтерес і представлена чисельними дисертаціями, монографіями, статтями. Серед них дослідження В. М. Коробки⁴⁶, О. М. Головка⁴⁷, В. П. Горбачова⁴⁸, Т. М. Плаксій⁴⁹, В. М. Токарева⁵⁰, С. М. Семеновського⁵¹, М. В. Білокінь⁵², Т. О. Щерби⁵³ та інших.

Грунтовнішою серед праць є дослідження В. П. Горбачова, в якій автор чітко окреслив коло повноважень дум й управ та їх ділові відносини з губернською адміністрацією, висвітлив загальні виборчі процедури та склад дум, аби зрозуміти, хто

⁴⁵ *Шара Л.М.* Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 224 с.

⁴⁶ *Коробка В.М.* Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Донецьк, 2010. – 20с.

⁴⁷ *Головка О.М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1997.

⁴⁸ *Горбачов В.П.* Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1995. – 19 с.

⁴⁹ *Плаксій Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.

⁵⁰ *Токарев В.Н.* Харьковское городское самоуправление по Городовому положению 1870 года (историко-правовое исследование). – Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1998. – 18с.; *Натт М.Ф.* Kharkov's Progressive Duma, 1910–1914: A study in Russian Municipal Reform // Slavic Re-view. – 1981. –Vol. 40. – N 1. – P. 17-36.

⁵¹ *Семеновский С.Н.* Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование. – Одеса, 2002. – 158 с.

⁵² *Білокінь М.В.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): историко-правове дослідження. – Х., 2002. – 19с.

⁵³ *Щерба Т.О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк.: Донецький національний університет, 2001. – 29 с.

прийшов до влади на місцях. Автору вдалося шляхом порівняння міських бюджетів дійти висновку про їх переобтяженість державними обов'язковими витратами, котрі затримували благоустрій малих міст⁵⁴.

Немало праць з'явилося про взаємодію органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та вищими і центральними державними установами на регіональному рівні, зокрема Волині⁵⁵, Поділля⁵⁶, Півдня України⁵⁷. Загальним став висновок про недостачу коштів дум із-за відсутності власних підприємств.

Дослідження історії Києва має давню історію, але вони не були регулярними. Місто цікавило більше тих, хто займався його ранньою модерною історією. Київ ХІХ–ХХ ст. не мав таких досліджень власної історії як Одеса чи Харків. В. С. Іконников закінчив своє історіюписання міста 1855 роком⁵⁸. Авторів приваблювало питання самоврядування, оскільки Київ до 1835 р. зберігав окремі норми магдебурзького права. І. М. Каманін з'ясував причини його ліквідації у Києві та запровадження міських

⁵⁴ *Горбачев В.П.* Городская реформа 1870 года в Украине. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД, Международная ассоциация историков права, 2008. – 320 с.

⁵⁵ *Бортніков В.І.* Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Луцьк.: СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с.

⁵⁶ *Мельничук О.Ф.* Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття. – Вінниця: Велес, 2001. – 152 с.

⁵⁷ *Двуреченська О.С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – 169 с.; *Цибуленко Л.О.* Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с.; *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2008. – 101 с.; *Марченко О.М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 17 с.

⁵⁸ *Іконников В.С.* История Киева 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – 190 с.

органів з елементами самоврядування⁵⁹. Н. В. Молчановський дослідив діяльність Київської шестигласної думи⁶⁰, тобто тієї, яка діяла до Положення 1870 р.

Цікаво, що традицію вивчати діяльність самоврядності думи, заснованої за Положенням 1870 р., почали С. Т. Єремеев⁶¹ і М. М. Бубнов⁶², які були і її гласними. Важливо, що С. Т. Єремеев, гласний першого скликання, назвав важливий напрям розвитку Києва, а саме геополітичний, перетворення міста в центр південного західного регіону і щоб це усвідомлювалося у діяльності гласних думи. Він був переконаний: майбутнє міста забезпечить промисловий розвиток і торгівля, яким дума мусить приділяти належну увагу. Історик-медієвіст М. М. Бубнов зосередився на змінах в міському управлінні внаслідок реформи 1892 р. та виділив боротьбу за міське майно, що розгорілася серед гласних, які набували його, порушуючи закони. Отже, хто був при владі, той і використовував її для збагачення.

Фінансовій діяльності Київської міської думи присвячена праця ще одного гласного, О. В. Рубінштейна⁶³, який дійшов висновків, що в більшості російських міст підприємства приносили місту значні прибутки, тоді як Київ отримував значно менше. Автор встановив, що непрофесійне формування думою бюджету міста призвело до великої державної заборгованості⁶⁴. До таких же висновків дійшов і студент Київського комерційного інституту Н. Н. Коіава, чия робота хоча і була курсовою, але виріз-

⁵⁹ Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. – К., 1888. – 92 с.

⁶⁰ Молчановский Н.В. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. – 1889. – Кн. 5-6. – С. 380-399; Кн. 7. – С. 47-63.

⁶¹ Еремеев С.Т. Киев и его Городовое положение. – К., 1874. – 77 с.

⁶² Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К., 1909. – С. 7.

⁶³ Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева // Отдельный оттиск Известий киевской городской думы. – 1912. – № 3-4. – 55 с.

⁶⁴ Его же. – С. 30, 36-37.

нялася ґрунтовністю і глибиною аналізу⁶⁵, а тому досить широко використовується науковцями.

Серед сучасних розвідок варто виділити працю про історичну ретроспективу фінансів Києва від давніших часів до сьогодення, підготовлену колективом авторів на чолі з істориком та економістом В. А. Студінським. У ній визначено основні віхи розвитку торгово-промислової і банківсько-кредитної системи Києва, хоча міському врядуванню автором приділено мало уваги⁶⁶.

Керівник комісії з історії Києва та Правобережжя при ВУАН В. І. Щербина звернувся до вивчення міста вже як професійний історик. Автор дослідив його самоврядні органи від Жалуваної грамоти містам Катерини II 1785 р. до початку Першої світової війни. Зокрема, він розглянув біографії вийтів, поділивши їх на дві групи: тих, кого вибрала міська громада і призначених владою та з'ясував, що перші більше відстоювали інтереси киян, тоді як другі – інтереси держави. В. Щербина відзначив активну участь думи у розбудові міста, її зважену податкову політику, завдяки чому його бюджет значно зріс, що дозволило налагодити комунікації і сприяло культурно-освітньому розвитку Києва⁶⁷. Д. Щербаківський дослідив реліквії київського міського врядування, виділив корогви, ратушу, печатки, цехові скриньки і, звичайно ж, пам'ятник магдебурзькому праву⁶⁸.

Радянську історіографію Києва представляють поодинокі розвідки з розвитку і повсякденного життя дореволюційного міста⁶⁹.

⁶⁵ Кошова Н.Н. Финансы г. Киева // Киевские городские известия. – 1917. – № 9. – 38 с.

⁶⁶ Студінський В.А. Фінанси Києва: історія та сьогодення. Інформаційно-аналітичний довідник // В.А. Студінський, Д.А. Верба, О.В. Терещенко. – К.: Фенікс, 2010. – 320 с.

⁶⁷ Щербина В.І. Нариси з історії Київ, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Київ. – К., 1926. – С. 23.

⁶⁸ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування. – К., 1925. – 51 с.

⁶⁹ Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украины / І.К. Вологодцев. – Х.: Госп-во України, 1930. – Вып. 2. – С. 93-205; Масленіков Н.

Окремих праць, присвячених історії Києва вийшло лише дві. Першою була книга багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», у якій розглянуто господарський розвиток міста, його громадське життя і лише побіжно діяльність Київської міської думи. Аби вона не затіняла досягнень радянських органів влади йшлося про малу чисельність виборців, недостатність надання медичних послуг та слабкість боротьби з антисанітарією. Відзначалося також, що впорядковувалася лише центральна частина міста⁷⁰. З'явилося й тритомне видання історії Києва, другий том якого присвячений капіталістичному етапові його розвитку⁷¹. У ньому більше висвітлено не те що реально зроблено в період модернізації міста, а тяжкі умови життя робітничого класу. У читача складалося оманливе враження, що київські робітники не користувалися трамваем, комунікаціями, не лікувалися у міських лікарнях. В той час як слід було наголосити, що відсутність демократії і свободи слова, як і за тоталітаризму в радянський період, самоврядність в місті Києві не змогла розвиватися на повну силу.

На відміну від радянської історіографії американський дослідник Майкл Хам (Michael F. Hamm) назвав міське Положення

Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва / Н. Масленіков // Праці комісії для вивчення фінансових справ. – К., 1929. – Вип. 5, ч. 1. – С. 103-114; Шандра В.С. Початкова та середня освіта у Києві в першій половині XIX ст. [Огляд фонду № 707] / В.С. Шандра // Архіви України. – 1980. – № 5. – С. 63-67; Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (у минулому й сучасному) / Г. Шапаровський // Праці комісії для вивчення фінансових справ. – К.: УАН, 1929. – Вип. 5, ч. 1. – С. 115-129; Ярошевич А.І. Київ як економічний центр / А.І. Ярошевич. – К.: Провідник. – К., 1930. – С. 169-188; Яснопольський Л. Киев как распределительный центр / Л. Яснопольский // Журн. Киев. губэконо. – 1923. – № 1. – С. 38-69; Яснопольский Л. Киев как торговоый центр / Л. Яснопольский // Киев. Контрактовая ярмарка 1923 года. – К., 1923. – С. 30-43.

⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 132-135, 166-174.

⁷¹ Історія Києва. Т. 2: Київ періода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.

1870 р. точкою відліку, від запровадження якого Київ почав перетворюватися у модерне місто. Автор з'ясував етнічну приналежність киян, визначив їхню чисельність та активність під час виборів гласних. Порівнявши ці дані з іншими містами, він зауважив, що відсоток явки виборців у Києві поступався лише Ризі, де вона становила 80%. Історик дійшов висновку, що завдяки політиці міської влади та активної позиції підприємців-монополістів місто перетворилося у регіональний культурно-промисловий центр⁷².

Питання щодо соціоетнічних відносин у Києві продовжив досліджувати історик-гебраїст Натан Меір (Natan M. Meir), який показав історію єврейської общини Києва та її намагання через благодійність завоювати авторитет у влади міста. Автор навів численні приклади різноманітних добродійних внесків, які йшли переважно на поліпшення умов життя і підвищення добробуту одноплемінників, що мало служити показником їхньої успішності. Серед купців щедрістю вирізнялася родина Бродських, члени якої регулярно обиралися у міську думу і там відстоювали інтереси єврейської громади, а також дбали про розвиток освіти, виділяючи для неї чималі кошти, зокрема на будівництво Політехнічного інституту надали 300 тис. руб.⁷³. Тобто те, що замовчувалося і принижувало вклад єврейської громади в розвиток міста, знайшло адекватне місце в цій праці.

Американська дослідниця Фейт Гілліс (Faith Hillis) продовжила вивчати Київ пізнього імперського періоду і також зосередила увагу на ролі єврейської общини у розвитку міста. Зокрема автор відзначила нове народження міста в кінці XIX – на початку XX ст., що було спричинено швидким розвитком міської інфраструктури та зростанням економіки, і визначила вагому роль у цьому міської влади⁷⁴.

⁷² Michael F. Hamm. *Kiev: A Portrait, 1800–1917*. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 304 p.

⁷³ Natan M. Meir. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914*. – Bloomington: Indiana University Press, 2010. – 403 p.

⁷⁴ Faith Hillis. *Children of Rus': right-bank Ukraine and the invention of a Russian nation* / Hillis Faith. – Ithaca: Cornell University Press, 2013. – 329 p.;

Серед досліджень виділимо дисертацію С. Ю. Кулінської про Київ другої половини XIX ст.⁷⁵, у якій визначено повноваження всестанової думи, котрі значно збільшилися у порівнянні з дореформеною, гласні стали більш активними, компетентними у розбудові інфраструктури Києва. Авторка відзначила, що найактивнішою у заснуванні нової Київської думи була міська інтелігенція, зокрема Микола Ренненкамф, Віталій Шульгін і Микола Бунге. Очевидно вона була і більш зацікавлена у розвитку міста, в той час як домовласницька і купецька людність скоріше переслідувала власні інтереси збагачення. Знову дослідниця відзначає переобтяженість міського бюджету обов'язковими державними витратами, через які міська влада не могла задовольнити нагальні потреби містян. Водночас вона ж зауважила історичну, ключову роль думи у перетворенні Києва у місто ринкових відносин із мережею міських комунікацій і транспортного зв'язку. Тобто те, що написано в багатотомній історії Києва або спростовано або значно доповнено новими фактами.

Суттєвий доробок у дослідженні міст вносить відділ історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України⁷⁶, який здійснив планове вивчення міст України модер-

Faith Hillis. Migration, Mobility, and Political Conflict in Late Imperial Kiev // Russia in Motion: Cultures of Human Mobility since 1850. Ed. by John Randolph and Eugene M. Avrutin / Hillis Faith. – Chicago: University of Illinois Press, 2012. – P. 25-42.

⁷⁵ *Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX століття. Дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 177 с.*

⁷⁶ *Донік О.М. Родина Терешенків в історії доброчинності / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О.Л. Вільшанська. – К., 2009. – 172 с.; Любченко В.Б. Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст. / В.Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 268-284; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В.Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу: (XIX – початок XX ст.). / О.П. Реєнт. – К.: НАН України, Інститут історії*

ної доби кінця XVIII – початку XX ст. О. М. Донік показав активну роль купецтва у діяльності органів міського врядування та в розвитку Києва, підкреслив вагу благочинності у формуванні соціально-культурної самосвідомості, котра набула популярності у Києві серед представників багатого купецтва і підприємництва, зокрема родини Терещенків⁷⁷.

Після тривалої перерви історію Києва XIX – початку XX ст. почали в останні роки активно вивчати краєзнавці та фахівці з окремих сфер розвитку міста. Серед них М. Б. Кальницький, Д. В. Малаков, А. М. Макаров, В. В. Ковалинський, В. С. Машкевич, О. М. Друг, В. В. Галайба та інші. Відомий киевознавець М. Б. Кальницький у дослідженні міста до найвизначніших його споруд відніс Міський будинок на Думській площі⁷⁸. Д. В. Малаков вказав, що Київська дума сприяла активній забудові міста у 1870-ті і 1890-ті рр., яку названо «будівельною лихоманкою»⁷⁹. Ним з'ясовано час появи прибуткових будинків, проекти спорудження яких і розміри орендної плати схвалювала Київська управа. Започаткована А. М. Макаровим серія видань про київську старовину у формі окремих, присвячених місту статей, висвітлює діяльність думи, зокрема через такі гасла, як «конка», «мостові», «водогін», «трамвай» та ін.⁸⁰. Киевознавець В. В. Ковалинський знаний серією книг «Київські мініатюри», в яких висвітлює різні аспекти життя Києва. Окрема серія присвячена

України, 2003. – 340 с.; Янишин Б.М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / Б.М. Янишин. – К.: Інститут історії України, 2008. – 320 с.

⁷⁷ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України, 2008. – 271 с.

⁷⁸ Кальницький М.Б. Київ. Прикмети часу. 1890-ті роки. – Київ: ВАРТО, 2013. – 144 с.

⁷⁹ Малаков Д., Друг О. Особняки Києва. – К.: «Кий», 2004. – 822 с.; Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – К.: «Кий», 2009. – 386 с.

⁸⁰ Макаров А.М. Малая энциклопедия старины. 2-е изд. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.; Его же. Киевская старина в лицах. XIX век. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.

міським головам від XVIII ст. по сьогоднішня⁸¹. Відомий своїми розвідками з історії транспорту Києва С. В. Машкевич, подав низку статей про київські трамвайні маршрути⁸². О. М. Друг дослідила історичну забудову Києва кінця XIX – початку XX ст., за якою міська дума здійснювала постійний контроль⁸³. Серед видань варто відзначити працю В. В. Галайби, який на основі місцевої періодичної преси відтворив життя Києва, зокрема й відгуки київської спільноти на діяльність міської влади⁸⁴.

Невеликі розвідки про розбудову Києва у пізньоімперську добу запропонували архівісти, у дослідженнях яких охарактеризовано зміст та визначено інформативність архівних фондів щодо забудови Києва та його благоустрою⁸⁵. Грунтовною є праця

⁸¹ *Ковалинський В.* Меценаты Киева / В. Ковалинський. – К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 368 с.; *Ковалинський В.* Семья Терещенко / В. Ковалинський. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.; *Ковалинський В., Друг О., Мельник О.* Від війта – до мера / В. Ковалинський, О. Друг, О. Мельник. – К.: ДОН-97, 2003. – 64 с.; *Ковалинський В.* Київські мініатюри. Книга третя. Окремі епізоди з історії м. Києва / В. Ковалинський. – К.: Купола, 2004. – 452 с.

⁸² *Машкевич С.В.* До історії автобусного сполучення у дореволюційному Києві / С.В. Машкевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – № 2 (115). – С. 38-41; *Його ж.* До історії тарифів на громадський транспорт в Києві / С.В. Машкевич // Краєзнавство. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 45-54; *Його ж.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай / С.В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч. 1 (86). – С. 35-44; *Його ж.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (Артилерійська) лінія / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч. 2 (87). – С. 15-27; *Його ж.* Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці / С.В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2014. – № 44. – С. 113-123; *Його ж.* Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ–Пуща-Водиця / С.В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2012. – № 38. – С. 22-32.

⁸³ *Друг О.М.* Вулицями старого Києва. – Львів: «Світ», 2013. – 496 с.

⁸⁴ *Галайба В.В.* Хроніка старого Києва. – К., 2003. – 176 с.; *Его же.* Из жизни губернского Киева. – К.: Sky house, 2015. – 320 с.

⁸⁵ *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. // Архіви України. – 2009. – № 1-2 (263). – С. 61-78; Там же. – № 3-4 (264). – С. 47-65;

В. П. Ієвлевої⁸⁶, а також колективне дослідження за її участю історії спорудження будов Києва у добу «класичного капіталізму», щоправда, автори побіжно зауважили роль у цьому міській владі. Натомість в іншій роботі підкреслено ключове значення думи у запровадженні міських комунікацій, боротьбі з епідеміями, а також звернута увага, у яких галузях міського господарства вона переймала європейський досвід⁸⁷.

Тож, підводячи підсумок досягненням попередників у поглибленні знань з історії розвитку міста слід визнати, що роль і місце думи Києва, як самоврядної владної інституції, її діяльність не стала предметом окремого дослідження. Багато авторів лише зауважували, що Київська дума відіграла чільне місце у створенні міської інфраструктури. Як саме і завдяки яким заходам їй вдалося створити комунікативно цілісне модерне місто стало потребою, спробою і основним завданням автора цієї роботи.

Дослідження діяльності Київської міської думи та її наслідків в господарській та соціальній сферах стало ґрунтовним і більш багатограним, коли вдалося залучити якнайширше коло різних за походженням джерел. Їх виявлено серед діловодної документації державних установ і міських органів влади, у законодавчих актах, статистичних матеріалах та періодичній пресі, яка в цей час зароджувалася й активно відгукувалася практично на всі міські події.

Варто виділити діловодну документацію, яку вела сама дума й управа, документуючи свою діяльність, і ту, що здійснювали державні установи, контролюючи і наглядаючи за самоврядними органами. Документи фонду міської думи Державного архіву м. Києва (ф. 17) збереглися лише до 1877 р., натомість управи

Серга Ж.І. З історії забудови Києва у XIX – поч. XX століть // Архіви України. – 2011. – № 5 (275). – С. 68-77.

⁸⁶ *Ієвлева В.П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття. – К.: Прес-КІТ, 2008. – 248 с.; *Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським* // Беломесяцев А.Б., Єрофалов Б.Л., Ієвлева В.П., Кальницький М.Б., Кондель-Пермінова Н.М., Сідорова О.І., Скібіцька Т.В. – К.: Варто, 2012. – 559 с.

⁸⁷ *Ілюстрована історія Києва.* – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.

(ф. 163) – по часу діяльності практично повністю. Цей фонд має 45 описів та нараховує 20,680 тис. одиниць зберігання, які дають змогу всебічно вивчати діяльність міської влади.

Оскільки дума була розпорядчим колегіальним органом, то всі свої засідання, де приймалися її рішення, протоколювалися. Спочатку журнали засідань склалися зі списку питань порядку денного, присутніх гласних, часу початку роботи і хід з'ясування справ. Всі виступи гласних записувалися, а при запереченні котрогось із них, додавалася «особлива думка». Це джерело дозволяє простежити коло питань, що розглядала дума та позицію її гласних. Починаючи з 1880 р., дума публікувала протоколи своїх засідань у відомчому виданні «Известия Киевской городской думы»⁸⁸ аби з ними могли ознайомитися виборці. Вони виходили друком один раз на місяць і крім протоколів містили списки виконавчих комісій управи з її членами і звіти про роботу найважливіших з них – фінансової, мостової, орендно-земельної, шкільної, воєнно-квартирної. Після запровадження Положення 1892 р. випуск відомчих журналів дум в багатьох містах припинився через те, що губернатори вирішили, що витрати на їх випуск є зайвими, адже є «Губернские ведомости» і також через те, що подекуди губернська канцелярія, яка видавала дозволи на друк журналів, дозволяла публікувати лише постанови думи, а не повністю весь хід обговорення⁸⁹. Однак Київ став одним із винятків і «Известия...» продовжували виходити до революції 1917 р.

З 1890-х рр. публікувалися вже й щорічні звіти підпорядкованих міській думі установ і підприємств. До них належали реміснична школа, публічна бібліотека, читальні, скотобійні і гавань. Не менш важливим були документи розпису бюджету, які

⁸⁸ Известия Киевской городской думы 1880–1915 гг.; Киевские городские известия 1916–1917 гг.

⁸⁹ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки. – Т. 1 – М., 1902. – С. 55.

склалися з витратної і дохідної частин⁹⁰. Вони дозволяють з'ясувати, наскільки збалансованим було фінансове забезпечення міста. Аби з ними могло знайомитися ширше коло киян, розписи бюджету публікувалися не лише в «Известиях...», а й окремими статтями у міських газетах.

Крім названих, змістовним джерелом є звітна документація самої думи, яку вона надсилала до губернаторської канцелярії, генерал-губернатора краю та комісії управи, в яких переважала інформація про фінансові витрати думи. Час від часу голова думи виголошував після закінчення терміну каденції промови перед гласними та публікою в залі засідання думи, які потім оприлюднювалися⁹¹. Там коротко йшлося про основні досягнення і завдання думи у наступну каденцію її діяльності. Що ж до звітів комісії управи, то першим його склав член санітарної комісії професор-патологоанатом Ю. Мацон, в якому він описав заходи думи у долатті епідемії холери і віспи 1871–1872 рр.⁹². Подібне призначення мали звітні праці лікаря й антрополога І. І. Пантюхова⁹³ та мікробіолога, засновника першої бактеріологічної станції М. Н. Гамалії⁹⁴, які були членами цієї комісії. Діяльність

⁹⁰ Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1907 года. – К., 1908. – 119 с.; Финансовый отчет Киевской городской управы за 1910 г. – К., 1911. – 182 с.; Финансовый отчет Киевской городской управы за 1911 г. – К., 1912. – 263 с.

⁹¹ Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годов. – К., 1883. – 32 с.

⁹² *Мацон Ф.* Обзорение санитарных мер принятых во время бывшей в Киеве холерной эпидемии. – К., 1871. – 45 с.; *Его же.* Отчет председателя городской санитарной комиссии о бывшей летом 1872 г. в г. Киеве холерной эпидемии. – К., 1872. – 47 с.

⁹³ *Пантюхов И.И.* Опыт санитарной топографии и статистики Киева. – К., 1877. – 450 с.; *Его же.* Статистические и санитарные очерки Киева. – К., 1875. – 68 с.

⁹⁴ Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве и.д. председателя Санитарной комиссии К.М. Гамалия. – К., 1893. – 39 с.

садової комісії була представлена двома оглядами її членів⁹⁵. Подібні звіти та огляди публікували й інші гласні. Крім них комісії управи на засідання думи готували доповіді про виконання тих чи інших робіт, називаючи розміри витрат на усі їх види. Дума повинна була їх розглянути і схвалити, або створити ревізійну комісію, якщо сумнівалася в їх достовірності⁹⁶. Таке ж призначення мали й довідки про більш значні види робіт, зокрема про спорудження водогону, трамваю, каналізації, запровадження електричного освітлення, а також про спорудження пам'ятників княгині Ользі, імператорам Миколі I й Олександрю II⁹⁷.

За своїм призначенням до звітів, доповідей і довідок наближаються огляди діяльності Київської міської думи, які складали її гласні за власним бажанням⁹⁸. Серед них інформативним є огляд гласного думи О. Я. Кониського, у якому він висвітлив перші кроки її діяльності щодо поліпшення благоустрою міста, а також окреслив негативні явища, такі як захоплення міських земель та

⁹⁵ *Осипов А.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897 гг. – К., 1897. – 43 с.; *Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы.* Составил председатель Киевской городской Садовой комиссии С.В. Ромишовский. – К., 1902. – 58 с.

⁹⁶ Доклад комиссии, избранной Киевской думой для ревизии отчета по постройке гавани императора Николая II. – К., 1903. – 66 с. та інші.

⁹⁷ *Крейтон С.Н.* Краткий отчёт о сооружении в Киеве памятника святой Ольге. – К., 1912. – 4с.; *Голубятников П.* Справка о ходе дела по расширению Киевской канализации в четырехлетие с 1902 по 1906 год. – К., 1905. – 33 с.; *Его же.* Указ. соч. + Приложения. – К., 1906. – 282 с.; *Кира-Донжан К.* Краткое сообщение о трамвае. – К., [Б.г.]. – 11 с.; *Канавец К.* Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева. – К., 1913. – 15 с.; *Описания Киевского водопровода.* Составлено техническим отделом Городского Общественного Управления. – К., 1910. – 220 с.; *Яснопольский Л.* Снабжения города Киева скотом и мясом за десятилетия 1906–1915 года // *Материалы киевского городского временного Статистическо-экономического бюро.* – Выпуск 1. – К., 1916. – 57 с.

⁹⁸ *Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг.* Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – 118 с.

відсутність звітності про витрату коштів⁹⁹. Огляд фінансової діяльності думи за 1871–1875 рр. розкриває важливі аспекти використання коштів платників податків¹⁰⁰. Наступний огляд з'явився після тривалої перерви і був вмотивований скоріше передвиборчою агітацією, а ніж серйозним підходом до інформування громадськості міста. Навіть поглянувши на зміст цієї роботи, бачимо, що вона позбавлена чіткого розподілу на основні категорії фінансових витрат і доходів, натомість виокремлено лише успіхи тієї каденції, коли автори, серед яких П. Ясногурський (1841–1913 рр.), були гласними думи¹⁰¹.

Серед внутрішньої документації думи вартими уваги є також інструкції думи, які вона складала для управи¹⁰². Ними регулювалася її структура, коло обов'язків та форми звітності перед думою. Зокрема прописувалося склад присутствія управи, як виконавчого колегіального органу, до якого входили міський голова і два члени управи. Спочатку було передбачено її склад з п'яти постійних відділів: бухгалтерського, господарського, розпорядчого, будівельного, квартирнього, а з 1897 р. – фінансового, земельного, розпорядчого, будівельного і воєнно-квартирного. Там же йшлося про обов'язки та підпорядкування членів управи, її секретаря, канцеляристів і найманих техніків. Для ведення діловодства 1871 р. думою була укладена інструкція під назвою «Устройство городской управы и городской канцелярии», яка

⁹⁹ [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – 262 с.

¹⁰⁰ Обозрение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К.: Типография В. Давиденко, 1875. – 59 с.

¹⁰¹ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – 118 с.

¹⁰² Инструкция, утвержденная Киевской городской думою 7 августа 1874 г. для действий Киевской городской управы. – К., 1889. – 15 с.; Инструкция Киевской городской управы (принята Киевской городской думою в собрании 25 июня 1897 г. по журналу № 15, пропущенному к исполнению предложением Киевского губернатора от 2 апреля 1898 г. за № 433). – К., 1897. – 16 с.

служувала законодавчою нормою при оформленні усієї документації думи¹⁰³.

Важливим джерелом для визначення напрямів і обсягів діяльності міського врядування є обов'язкові постанови думи¹⁰⁴. Вони приймалися для того, щоб містяни виконували її розпорядження і дотримувалися санітарно-медичних норм співжиття, правил торгівлі та інших першочергових умов для киян. Ними ж регулювалися перевезення вантажів та дотримання правил протипожежної безпеки. Вони набували чинність після схвалення їх губернатором, потім публікувалися у пресі і були обов'язковими, адже не дотримання каралося згідно існуючих законів, найчастіше – штрафами.

Окрім документів міського врядування важливим є ті, що відклалися у фондах державних установ, які здійснювали контроль за діяльністю думи. Серед них Київське губернське у міських (з 1892 р. і у земських) справах присутствіє у складі губернатора, віце-губернатора, управляючого казенного палатою, прокурора окружного суду і представника мирового з'їзду. Його фонд (ф.9) зберігається у Державному архіві Київської області, він немає нових описів, сховище розташоване в іншому місці, що ускладнює їх доставку, а відповідно і повноцінне вивчення. Серед документів цього фонду найбільшу цінність становлять протоколи засідань присутствія, на яких розглядалися важливі рішення думи і її скарги і незгоди з губернською адміністрацією, порушення виборчого законодавства, помилки в оцінці нерухомості, територіальні та витратні позивні суперечки між Воєнним відомством фортеці та міською думою.

Контролюючі та спрямовуючі функції над самоврядною думою здійснювали ще дві владні інстанції – Київське губернське правління, очолюване цивільним губернатором, фонд якого збері-

¹⁰³ Устройство городской управы и городской канцелярии. – К., 1871. – 8 с.

¹⁰⁴ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К., 1914. – XXIII + 311 с.

гається в Державному архіві Київської області (ф.2), та Правління канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), який зберігається у Центральному державному історичному архіві України в Києві. У фондах губернатора і губернського правління містяться звіти міської думи, копії протоколів її засідань, доповіді виконавчих комісій управи. Їх цінність полягає у можливості з'ясувати реакцію губернатора на постанови думи та відносини між думою і державною владою. Тут знаходимо ревізії звітів думи, які проводили чиновники губернського правління. Варто зауважити, що до середини 1880-х рр. фінансова діяльність думи була практично залишена поза увагою.

Серед документів ф. 442 виділимо циркуляри міністерств, схвалення генерал-губернатором посадових осіб міської влади. Там же відклалися річні звіти губернаторів, у яких йшлося про успіхи міського врядування. Особливу цінність становить справа про підготовку міської реформи 1892 р. у Південно-Західному краї. Виявлено оцінки губернаторів наслідків реформи 1870 р. та пропозиції для складання нового положення. Зокрема київський губернатор Л. П. Томара наголошував на заходах аби гласні несли відповідальність в разі виявлення «лихоимства», яке вже тоді набуло поширення. Важливим джерелом для дослідження Київської думи є законодавчі акти, на основі яких вона створювалася, реформувалася і здійснювала свою діяльність. До матеріалів цієї групи належать імператорський указ від 16 червня 1870 р. про міське положення 1870 р.¹⁰⁵, висновок Державної ради від 29 квітня 1875 р. про запровадження громадського управління у західних містах краю¹⁰⁶ та міське положення 1892 р.¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ РИ). – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 1: 1870. – № 48498. – С. 821-839; Оpubл.: Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Док. і матер. 1775–1913 / Упоряд.: Г.В. Боряк, Л.Я. Демченко, В.С. Шандра. – Т. 4. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 735-759.

¹⁰⁶ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1877. – Т. 50. – Отд. 1: 1875. – № 54640. – С. 462-464; Оpubл.: Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. – Т. 4. Док. і матер. 1775–1913. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 768-770.

¹⁰⁷ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Том 12: 1892. – СПб., 1895. – № 8708.

Міські положення дозволяють дослідити структуру міського управління і зміни у його повноваженнях. Їхніми статтями регламентувалися виборчі процедури, там же прописувалися усі види зборів і податків, якими думи наповнювали бюджет міста. Окремо варто зауважити додатки до положення 1870 р., в яких уточнювалися повноваження дум при заміщенні виборних посад, уточнюються обов'язки голови, окреслено відношення думи до ремісничої, купецької і міщанської управ¹⁰⁸. Запровадження нових зборів, як то з екіпажів, попудний, лікарняний здійснювалося через схвалення Державною радою, які також публікувалися у Повному зібранні законів Російської імперії¹⁰⁹. До цієї категорії відносяться і висновки Комітету міністрів, який розглядав питання про включення у межі міста київських околиць¹¹⁰. Статути газового, водогінного, київської міської залізниці, каналізації, електричного товариств схвалювалися імператором, а тому набували чинності закону і їхні тексти вносилися до ПСЗ РИ¹¹¹. Вони дозволяють з'ясувати ступінь самоврядності думи у питанні фінансового забезпечення розвитку міста.

Так як служба у міських органах влади не вважалася державною, за винятком міського голови і членів управи згідно з Положенням 1892 р., дума при правопорушеннях могла вдаватися до покарання членів міського управління, посилаючись на відповідні рішення Державної ради. Зокрема про порядок їх віддачі під суд та звільнення з посад¹¹². Законами регулювалися також розміри і час виплати жалувань посадовим особам думи. Заборонялося зменшувати або припиняти їх виплату до кінця

¹⁰⁸ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 3: Приложение до № 48498.

¹⁰⁹ Там же. – 3-е собр. – Т. 1: 1881. – СПб., 1885. – № 445, 489.

¹¹⁰ Там же. – 3-е собр. – 1892. – Т. 12. – СПб., 1895. – № 8216; Там же. – Т. 30: 1910. – СПб., 1913. – № 33627.

¹¹¹ Там же. – 3-е собр. – Т. 12: 1892. – СПб., 1895. – № 8636; Т. 14. – СПб., 1898. – № 10322.

¹¹² Там же. – 2-е собр. – Т. 47: 1872. – СПб., 1875. – № 50480; 3-е собр. – 1882. – Т. 2. – СПб., 1886. – № 1217.

терміну повноважень¹¹³. Крім цього на законодавчому рівні встановлювався контроль за етнічним складом гласних. Вимагалось аби число гласних по кожній категорії виборців з юдеїв не перевищувало 1/3 (не більше 8 з 24)¹¹⁴.

До цієї категорії джерел варто віднести доповнення та роз'яснення про діяльність дум за положеннями 1870 і 1892 рр., які були зібрані і видані окремо правником М. Г. Миш. Деякі з них перевидавалися по декілька разів¹¹⁵.

До цього ж виду джерела віднесемо й таке важливе джерело, як «Записка сенатора А. Половцева». Її поява обумовлювалася тим, що закони в російській державі укладалися на основі управлінських практик, а тому нерідко сенатори відряджалися до різних міст з ревізіями, аби детально з'ясувати, як вони діють і яких потребують змін. Київська губернія потрапила до сфери діяльності сенатора О. О. Половцева у серпні 1880 р. Під час перебування у Києві він зібрав дані щодо діяльності Київської міської думи, соціоетнічного складу виборців, звернувши увагу на роботу комісії управи¹¹⁶. Текст цієї записки та висновки про спостереження сенатора були використані під час підготовки міського Положення 1892 р. «Записка...» важлива як джерело, за яким можна простежити, як здійснювалося реформування міського управління.

До наступної групи джерел віднесемо статистичні матеріали, пов'язані із станом міст в Російській імперії¹¹⁷, а також Києва і

¹¹³ Тпм же. – 3-е собр. — Т. 6: 1886. – СПб., 1888. – № 3720.

¹¹⁴ Там же. – № 2794а.

¹¹⁵ Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Составитель Мыш М.И. – СПб., 1876. – 160 с.; Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. 6-е / Составитель Мыш М.И. – СПб., 1908. – 1106 с.

¹¹⁶ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – 268 с.

¹¹⁷ Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии / В. Семенов-Тянь-Шанский // Записки

діяльністю його міської думи. Останні, як правило, готувалися гласними або укладалися членами управи з наданих державними установами матеріалів для прийняття важливих для міста рішень. Для соціоетнічної характеристики і чисельності населення Києва велику роль відіграв проведений в місті одноденний перепис 2 березня 1874 р. з ініціативи Південно-Західного відділу Російського географічного товариства¹¹⁸. Завдяки ньому виявилось, що у місті проживало на 50% більше населення, ніж вважалося досі та констатувався низький рівень грамотності киян. Передусім це статистичне джерело важливе для з'ясування числа киян, які отримали виборчі права на основі положення 1870 р. Він виявив, що за 23 роки чисельність містян Києва зросла майже вдвічі, частка іноземних підданих збільшилася на чверть, але грамотність киян дійшла до позначки 50%. Подальші переписи містян здійснювалися київською поліцією¹¹⁹. Цінність становить і Перший всеросійський перепис населення¹²⁰. Крім соціально спрямованої статистики практикувалася й облік промислових підприємств Києва з їх виробничими потужностями, у яких була зацікавлена дума, адже вона їх обкладала податками на користь міста¹²¹.

Для унормованого процесу справляння податків з нерухомою власністю містян, дума розділяла вулиці Києва на райони оподаткування й для зручності членів оціночної комісії видавала

императорского Русского географического общества по отделению статистики. – Т. 10. – Выпуск 2. – СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1910. – 212 с.

¹¹⁸ Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром Байкова гора и Демиевка с Саперной слободкой. – К., 1875. – 401 с.; Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. II. – К., 1875. – С. 187-218.

¹¹⁹ Численность населения г. Киева на 1 января 1910 г. по данным городской полиции // Известия Киевской городской думы. – № 8. – 1910. – С. 21-31.

¹²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т. XVI. – СПб., 1904. – 310 с.

¹²¹ Список фабрик и заводов Киевской губернии. – К. [Б.г.]. – С. 3-9.

відповідні брошури¹²². Перед кожними виборами управа готувала дані про розміри нерухомості містян, сплату ними оціночного збору, на основі чого складала виборчі списки, які публікувалися для ознайомлення широкого кола киян¹²³.

Аби зрозуміти реакцію та оцінку київської спільноти діяльності їхнього виборчого органу було залучено мемуари сучасників, враженням яких історик не може не довіряти, так само як й іншим джерелам. Хоча їх кількість невелика, вони є інформативними, яскраво забарвленими описами та вчинками конкретних людей.

Ставлення киян до діяльності міської думи можна почерпнути із щоденника, який вів професор права юридичного факультету Університету св. Володимира О. Ф. Кістяківський¹²⁴. Час написання щоденника збігся із його роботою в якості гласного думи. Автор описав кулуарні настрої на засіданнях, як криміналіст висловив негативну оцінку діяльності міського голови М. К. Ренненкампа, детально описуючи гучну «справу Сіоні», внаслідок якої «до стовпа позору було прибито ім'я професора Ренненкампа»¹²⁵.

Оціночними є спогади про Київ 1880–1890-х рр. журналіста і, свого часу, гласного думи С. Г. Ярона¹²⁶. Завдяки професійному обов'язку він зумів скласти цілісну картинку життя тогочасного суспільства і спромігся висвітлити не лише діяльність гласних трьох каденцій думи, а й відносини губернаторів з київською владою. Спогади купця першої гільдії О. В. Паталєєва сповнені описами повсякдення киян, зокрема їхнього дозвілля, цікавими та

¹²² Алфавитный список улиц г. Киева с распределением на податные участки. – К., [Б.г.]. – 12 с.

¹²³ Раскладка оценочного сбора на 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 7. – С. 1-277; Список избирателей г. Киева на 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 1. – С. 1-135 та інші.

¹²⁴ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1879) / Упор.: В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – Т. 1. – К., 1994; Т. 2. – К., 1995.

¹²⁵ Та само. – Т. 1. – К., 1994. – С. 392, 441-442.

¹²⁶ *Ярон С.Г.* Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожил. – К., 1910. – 211 с.

яскравими характеристиками особистостей міських голів. Високу оцінку заслужив у нього М. К. Ренненкампф за те, що розумівся й активно пропагував ідеї реформування міського управління. Г. І. Ейсман заслужив іншої оцінки, адже був марнославним, занадто любив владу, при першій же нагоді скупляв на підставних осіб цінні акції. Автора, як сучасника, вражала розбудова Києва, в тому числі Думської площі, а до заслуг думи він відніс її здатність формувати збалансований бюджет, що стало запорукою благоустрою міста¹²⁷.

Цінним джерелом для вивчення діяльності Київської міської думи є місцева преса, яка поповнювалася новими виданнями. До існуючих «Киевских губернских ведомостей» і «Киевлянина» та відомчих «Киевские городские известия», додалися «Киевский телеграф», «Киевское слово», «Киевский вестник», «Паравоз», «Заря», «Громадська думка». Усі вони на своїх сторінках висвітлювали події, пов'язані з підготовкою до виборів, поділом киян на категорії, друкували їхні списки, повідомляли про час і місце виборчих зібрань. У «Киевских губернских ведомостях» публікувалися постанови думи, кошторис міста та умови контрактів на спорудження комунікацій. З усіх газет найбільше матеріалів про діяльність думи вмщував «Киевлянин». Він постійно публікував оголошення думи про найм працівників для виконавчих комісій управи, тендери про закупівлю матеріалів та виконання підрядних робіт як-то: при прокладанні шляхів, про торги на віддачу міської власності (землі, торгових лавок, приміщень, лісів, сінокосів) в оренду та на оброчне утримання. На сторінках цієї газети публікувалися замітки і повідомленнями членів міського управління. Дума звітувала перед киянами про свої досягнення в освітній сфері, про хід будівництва Олександрівської лікарні, будинку міської думи, театру, гавані, замощення й освітлення вулиць, у боротьбі з антисанітарією та ін. Також публікувалися результати засідань думи і періодичні звіти комісії управи.

¹²⁷ *Паталеев А.В.* Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника. (перевидання спогадів, опублікованих у газеті «Последние новости» за 1913–1916 рр.) / Упорядник О.М. Друг. – К.: «Либідь», 2008. – С. 124–173.

Подібну інформацію друкували й інші газети, але значно рідше й у меншому обсязі. Як правило з «Киевлянина» окремі статті передруковувала й петербурзька преса.

Тож, кількість джерел та їх наповнення, дозволяє з'ясувати діяльність Київської міської думи, спрямовану на розбудову модерного міста.

* * *

Накінець хочу подякувати усім, хто долучився до появи цієї книжки. Найперше батькам, які прагнули аби я став істориком. Архівістам, за допомогу у виявленні важливих та цікавих документів. Колегам у відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України, які вказали шляхи поліпшення роботи.

Розділ 1.

Формування влади міста нового часу

1.1. Вибори думи, структура та організація роботи

Державна реформа управління містами 1870 р. була покликана модернізувати імперію та вберегти монархію від соціальних вибухів. Самодержавство на шляху переходу до ринкових відносин ліквідувало кріпацтво, провело судову і земську реформи, зробило значний крок у напрямку розвитку міст, надавши їм місцеве самоврядування та право формувати і розпоряджатися міським бюджетом. Кошти міста мали надходити від власників нерухомості та ініціативних підприємців, а відтак роботодавців, які й були рушіями перетворення Києва у сучасне місто. Місцеві кошти в бюджет ставали основними і базовими його стійкого наповнення.

Вибори до міської думи ставали тим механізмом, який формував команду управлінців з стратегічним мисленням, професійно підготовлених до розбудови інфраструктури Києва за тогочасними стандартами і зразками західноєвропейських міст. Наше завдання полягає у з'ясуванні, яка частина містян отримала виборчі права, як вона ними скористалася, а також кого обирали гласними думи. Йдеться також про ефективність виборчих процедур та заходи самодержавства до їх вдосконалення або й відміни. Досить важливо виявити роль вищих чиновників державного апарату (губернатора і генерал-губернатора) в контролі за компетентністю нового міського органу влади та впорядкування/обмеження його самоврядних елементів за новим Положенням 1892 р.

Законодавчим актом, яким ставало міське Положення 1870 р., прописувалася процедура міських виборів та недопущення порушення виписаних норм щодо майнового та вікового цензів, терміну проживання у місті та підданства виборців. Усвідомлюючи значну роль виборів у створенні нових міських органів, виборче право надавалося тим містянам, котрі наповнювали

міську скарбницю більшим розміром податків. Цьому служив введений/запозичений з прусського виборчого права принцип категорійності виборців. Через вибори гласних дума отримувала кредит довіри і від вищої влади, і морально/частково від містян на право формувати та використовувати міський бюджет.

У положенні прямо вказано куди слід/можна його витратити: на покращення благоустрою міста, на забезпечення закладами охорони здоров'я, ліквідації неписьменності серед широкого загалу містян та надання їм мінімальних освітніх та соціально-культурних послуг. Не вказувалося лише, яка їх частина мала витратитися на утримання військ у місті.

Отже, за прикладом виборчої системи Австрії і Пруссії у Росії виборці ділилися на три категорії: до перших двох відносилися містяни, що сплачували 2/3 податків місту і відповідно стільки ж вони обирали гласних, а інша третина, яка за чисельністю виборців значно переважала перші дві категорії, обирала у два рази менше гласних.

Виборець умовно мав право на два голоси: один – власний, а інший – за довіреністю, якщо хтось йому пропонував; жінки наділялися пасивним виборчим правом, і могли віддати його будь-кому, хто мав право голосу. Установи та товариства, що володіли нерухомою власністю, також передавали голос своїм представникам. Виборчого права позбавлялися судимі, звільнені з державної служби, а також чиновники міста, як от: губернатор, члени губернського правління, губернського у міських справах присутствія та чини місцевої поліції.

На перших виборах у думу відкидалися зі списків для голосування особи інтелектуальних професій, які не мали власного житла та винаймали його у місті. Обмежувалися у виборчих правах нехристияни, число котрих у думі не повинно було перевищувати 1/3 від загального числа гласних.

Обраними гласними могли бути ті виборці, які виявили бажання стати ними, при умові отримання більшості голосів. Контроль за дотриманням процедури виборів покладався на попереднього міського голову та губернатора, а також враховувалися скарги з попередніх виборів. При умові участі більшої

чисельності виборців, ніж кандидатів у гласні, вибори вважалися легітимними.

Ознайомити киян з новим міським положенням взявся професор права Університету св. Володимира М. К. Ренненкампф, який щосуботи – 21, 28 листопада та 5 грудня 1870 р. – читав публічні лекції у приміщенні Першої київської гімназії¹. Хто не мав змоги на них потрапити, адже вони були платними, тих інформував «Киевлянин» і на власних шпальтах публікував їхній короткий зміст та зазначив: «В агітації найдіяльнішу участь взяли професори університету; агітація не обмежувалася зібраннями, нарадами і т.п.!»². В оголошенні про лекції було обіцяно, що професор Ренненкампф порівняє становище міст Росії та Європи і з'ясує відносини органів самоврядування з адміністрацією. Квитки на лекції широко розповсюджувалися, їх можна було придбати в магазинах Літова, Гунтера і Маленького на Хрещатику, а також Покровського й Балабухи на Подолі та при вході на лекції³. Дехто із сучасників оцінив лекції М. К. Ренненкампфа як блискучі, вдалу спробу передвиборчої агітації.

Офіційне послаблення цензурних обмежень та орієнтація на гласність посприяли появі у Києві приватних газет. Крім «Киевлянина» з підготовкою до виборів містян знайомили новостворені газети «Паровоз», «Киевское слово», «Заря», «Киевский вестник». Видавець-редактор останньої Володимир Рокотов помістив статтю про завдання, які стоять перед новою думою та про необхідну обачність при виборі гласних аби до думи потрапили відповідальні та знаючі господарчі справи міста особи⁴.

Проведення перших виборів забезпечувала управа старої думи, яка склала список киян, що отримували право голосу за Положенням 1870 р. На той час місто нараховувало не більше

¹ Киевлянин. – 1870. – 10 ноября. – С. 3.

² [Коницкий А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – С. 1.

³ Киевлянин. – 1870. – 19 и 26 ноября. – С. 3; 3, 17, 22 декабря. – С. 3.

⁴ Накануне городских выборов // Киевский вестник. – 1871. – 8 января. – С. 3.

127 тис. 251 осіб (за переписом 1874 р.), з них 56,5% становили чоловіки та 43,5% – жінки, корінних жителів було 50 тис. 518 осіб (39%). Осіб, які досягли 25-річного віку нараховувалося 64 тис. 187 осіб, що складало половину населення міста⁵. Більшість жителів становили міщани та селяни (50,2%), які позбавлялися права голосу, а найменшу групу – купці (3,4%) та привілейовані стани, які склали майже 19,4% населення міста (див. таб. № 1). За конфесіями у Києві переважали православні (77,48%), юдеї (10,85%) та римо-католики (8,18%), а нехристияни – 0,3% (див. додаток № 1). Щодо освітнього показника, то більшість містян були неграмотними (55,7%) (див. таб. № 28).

Таб. № 1

Станово-професійний розподіл киян на 1874 р.⁶

Станово-професійність	Тис. осіб	%
Міщани	41,421	32,6
Військові	29,451	23,4
Привілейовані стани	24,619	19,4
Селяни	22,342	17,6
Купці	4,362	3,4
Інші	2,607	2
Іноземці	2,449	1,9
Всього	127,251	100

На перших виборах 1871 р. за майновим цензом право обирати гласних до думи отримали 3222 киян, з них 96 виборців, найбагатші, зараховувалися до першої категорії, 532 заможних – до другої, 2594 бідніші платники зборів – до третьої⁷. Усі три групи

⁵ Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева... – С. 187-218.

⁶ Там само.

⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 237. – Арк. 1-41.

обирали однакову кількість гласних – по 24. Списки виборців вивішувалися для ознайомлення і впродовж двох тижнів містяни мали можливість заявити про їх повноту чи достовірність. Кияни оскаржували такі помилки в списках як-от: пропуски виборців, що сплатити недоїмки; помилкове віднесення до тієї чи іншої соціальної приналежності, неточність у написанні прізвищ, внесення до списків померлих осіб тощо⁸. Після виправлень ті передавалися на схвалення губернатору, який зобов'язав губернське у міських справах присутствіє ретельно їх перевірити. Було виявлено, що джерелом складання списків служили обивательські книги, а не сума сплати податку до міської чи державної скарбниці. Саме цим пояснювалася значна частина скарг і претензій киян до управи. Неясність у виборчому законі, за яким укладався список, брався в основу його складання, а тому додалася небажана плутанина.

Вибори попередня управа призначила на 4 січня для першої категорії виборців, на 7 – для другої і на 11 січня 1871 р. – для третьої. Містяни не були поінформовані про терміни оскарження списків і не знали, що вони мають право обирати гласних не лише із «своєї», а й з іншої категорії⁹. Місцем голосування, яке мало починатися о 10 год. ранку, став Контрактовий будинок на Подолі¹⁰. Зі спорудженням 1876 р. власного приміщення думи, яке отримало назву Міського будинку, вибори першої та другої категорій проводилися там, а в Контрактовому будинку голосувала чисельна третя категорія виборців.

Процедура голосування, як один з надійних елементів механізму дотримання законності, здійснювалася у Києві наступним чином. При вході до приміщення виборчого зібрання кожному вручався іменний конверт із листками для голосування. Ті, хто запізнився, позбавлялися участі у голосуванні. Вибори починав міський голова оголошенням 17-18 статей положення про кримінальну відповідальність за правопорушення. Потім називав

⁸ Киевский вестник. – 1870. – 16 декабря. – С. 3.

⁹ Киевлянин. – 1870. – 24 ноября. – С. 3.

¹⁰ Паровоз. – 1870. – 23 декабря. – С. 3.

ім'я кандидата, а виборці клали кульку у білий («за») або чорний («проти») ящики. Обрані з числа виборців 4-6 осіб підраховували голоси і якщо по одній з категорій одразу не могли обрати більшістю голосів повне число гласних(24), відбувалося перебалотування, як це сталося у 1879 р. по першій та другій категоріях¹¹. До практики перебалотування зверталися досить часто, особливо при виборах третьої категорії, адже кияни не були знайомі між собою й особисто кандидатів не знали. Вибори протоколювалися членами управи, копії протоколів надсилали губернатору для схвалення.

Вже перші вибори продемонстрували боротьбу за думські мандати, зокрема 1871 р. від третьої категорії губернатору було подано скаргу 60 осіб про порушення при голосуванні. Проведене розслідування виявило, що її ініціював міський голова в минулому Ф. І. Войтенко, купець першої гільдії, навколо якого згурпувалися члени попередньої думи та члени ремісничої управи, котрі прагнули і надалі контролювати стан міської торгівлі. Губернатор не надав їй важливого значення, вважаючи, що «...как выборы гласных так и членов управы настолько удовлетворительны, что не представляют желать лучшего»¹². Оскільки губернатор часто не звертав достатньої уваги на порушення, то 1872 р. було дозволено скаржитися до Сенату при умові дотримання місячного терміну подачі скарг¹³, чим кияни неодноразово користувалися¹⁴. Саме між «партією» останнього міського голови та київською інтелігенцією (М. Ренненкампф, В. Шульгін, М. Бунге) розгорілася основна боротьба на перших виборах до думи, в якій перемогу отримали останні¹⁵.

Важливим показником виборів була явка на голосування. На перші вибори прийшло всього 557 виборців, що, очевидно, свідчить про неготовність киян до голосування і відсутність широкої

¹¹ Києвлянин. – 1879. – 24 февраля. – С. 3.

¹² ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 103. – Спр. 81. – Арк. 32-34 зв.

¹³ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1875. – Т. 47: 1872. – № 51469.

¹⁴ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 12-18.

¹⁵ *Щербина В.І.* Нариси з історії Києва... – С. 27.

пропаганди як такої. Низьку явку (16%) показали купці та міщани, тоді як серед заможніших виборців другої категорії вона становила – 26%. Значно активнішим було професорсько-чиновницьке середовище, яке розуміло відповідальність та свою роль у налагодженні перетворень Києва в сучасне місто¹⁶. Серед містян першої категорії більша половина виборців прийшла і проголосувала (див. таб. № 3), при чому вибори відбулися без жодних порушень. Із запізненням розпочалося голосування другої категорії – о 13:00, а завершилися опівночі, а у третьої – ті розпочалися о 15:00 годині дня, а закінчилися о 3:00 ночі.

Наступні 1875 р. вибори були проведені з урахуванням недоліків попередньої кампанії та й містяни стали більш відповідально відноситися до виборів гласних, розуміючи важливість причетності їх до боротьби з холерою і покращення шляхів в місті. Відчувалися позитивні результати діяльності думи, котра почала поліпшувати міський благоустрій із замощення шляхів.

Члени управи уважніше віднеслися до складання списків виборців гласних на другу каденцію, точніше підраховали оціночний збір, що впливав на розподіл містян за категоріями. Однак виявлено багато недоліків, які не вдалося позбутися, тому 1875 р. 20 січня до міської управи надійшла скарга 11 осіб про порушення процедури підрахунку голосів, що набрали кандидати А. В. Гудим-Левкович та М. І. Яроцький. Їх кандидатури обговорювалися прилюдно, а підрахунок голосів було віддано «повному втручання публіки», чим порушувався принцип таємного голосування, адже виборці і особи без права голосу вільно входили і виходили з Контрактового будинку, хоча після 11 години це вже було заборонено¹⁷.

Київське губернське у міських справах присутствіе уважно проаналізувало наведені факти і дійшло висновку, що не велика різниця в кількості зайвих кульок не могла вплинути на результат, а тому скарги були залишені без уваги.

¹⁶ *Еремеев С.Т.* Киев и его Городовое положение. – С. 28.

¹⁷ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1-7.

Трое домовласників (якийсь Александров, статський радник Федотов-Чеховський та штабс-капітан Таневич) вказали про неправильність списків у третій категорії, адже по них балотувалися особи, що не досягли 25-ти річного віку (Кнотов і Балашов), потрапив у списки і той, хто не мешкав у Києві протягом двох років (Ващенко-Захарченко)¹⁸. Найбільшу неявку на виборах було зафіксовано серед домовласників і торгівців: 84% із усіх домовласників з правом голосу не проголосувало, а серед торгівців – 82,4%. Багато виборців з інтелігенції, а саме професури, не встигли проголосувати через довгу тривалість виборчої процедури, більшість з них відносилася до виборців третьої категорії¹⁹.

На виборах 1879 р. більше уваги було звернено на перевірку двохрічного терміну проживання виборців у Києві. Наслідком цього стало вилучення 45 осіб, внесено 37 поправок щодо їх категорійної приналежності, а також було з'ясовано, що 409 виборців мали недоїмки, що згідно закону позбавляло їх права голосу. Саме тому київський губернатор спершу не схвалив списки і переніс дати виборів із січня на лютий місяць для всіх трьох категорій²⁰. Внаслідок ретельного уточнення списків виборців їхнє число зменшилося на 454 особи і за двома джерелами становило – 4157 або 4185 осіб²¹.

На цих виборах, як і на попередніх та наступних уже фіксувалося таке порушення закону як підкуп виборців третьої категорії. Їх пригощали в квартирах, пивних, а то й купували фальшиві купецькі свідоцтва²².

¹⁸ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.

¹⁹ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 117.

²⁰ Киевлянин. – 1879. – 6, 13, 25 января. – С. 3.

²¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 237. – Арк. 1-41; Киевлянин. – 1879. – 6 февраля. – С. 3.

²² Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – С. 78; Протоколы Киевской городской думы. – 1880. – [Б/м, б/г]. – С. 152.

Таб. № 2

Відомості про виборців за 1871–1879 рр.²³

Роки виборів			1871	1875	1879
Загальна чисельність виборців			3222	2632	4157
Явка на вибори			557	730	1047
Відсоток тих, хто з'явився на вибори до всіх виборців			17%	28%	25%
З'явилися на вибори	Привілейовані стани	Загальна чисельність виборців	1716	1048	1609
		Чисельність виборців, що з'явилися на вибори	105	255	488
	Непривілейовані стани	Загальна чисельність виборців	1506	1584	2548
		Чисельність виборців, що з'явилися на вибори	126	478	559
Виборців, що не взяли участь у голосуванні			2665	1899	3110
Не з'явилися на вибори	Привілейовані стани	Загальна чисельність що не з'явилися на вибори	1285	793	1705
	Непривілейовані стани	Загальна чисельність виборців, що не з'явилися на вибори	1380	1106	1405

У передвиборчій агітації все частіше стали використовуватися газети. В одній із статей «Киевлянина» виборців закликали обирати гласних з людей незалежного характеру, досвідчених та здібних, з почуттям обов'язку та з бажанням працювати на благо міста²⁴.

²³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211. – Арк. 98-99.

²⁴ Киевлянин. – 1879. – 15 февраля. – С. 3.

Була спроба вдосконалити вибори аби вони не тривали до ночі у третій категорії. Пропозиція перенести голосування на наступний день, хоча й не суперечила закону, але не була реалізована, внаслідок чого тоді не проголосували 193 особи²⁵. Така ситуація спонукала міського голову перейти на голосування по ділянцях, тим більше, що така практика зарекомендувала себе з позитивного боку у Франції, Бельгії, Англії та Пруссії²⁶. В результаті, на четвертих виборах 1883 р., виборців третьої категорії поділили на групи по 500 осіб, а на п'ятих за Положенням 1892 р. ця категорія платників взагалі не включалася до списків виборців за майновим цензом.

Кількість скарг з кожними виборами збільшувалася, що свідчило не лише про порушення законодавства, а й про зростання активності киян на виборах²⁷. Деякі з них поспішали заявити про своє виборче право, надавши управі квитанцію про сплату оціночного збору, навіть із запізненням²⁸. У скаргі восьми домовласників губернаторові 1883 р. йшлося про наступні порушення: 1) міська дума, згідно ст. 26 положення, не опублікувала список виборців, через що ті змушені були знаходити потрібні прізвища за одним рукописним примірником, котрий лише з 10 до 15 години був вивішений у приміщенні думи. Штовханина біля нього не сприяла виявленню помилок, а саме повторного внесення виборців у різні категорії, померлих, іноземців, чим порушувалася ще й ст.19; 2) міський голова і дума не дотрималися ст. 20 і 32 положення, обмеживши термін подачі довіреностей, внаслідок чого багато голосів не було враховано; 3) на виборах по другій категорії були допущені 40 напів- або безграмотних осіб, які голосували по довіреностях і котрим вручили готові списки кандидатів у гласні, навіть переставили ящики для вкидання кульок.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 103. – Спр. 81. – Арк. 26 зв.-30.

²⁶ Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 3. – С. 1-9.

²⁷ Киевлянин. – 1879. – 8 и 13 марта. – С. 3.

²⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 298. – Арк. 9; ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 1-2.

На протести виборців голова відповів, що він тут хазяїн і «тут не польський сейм». Окремої уваги заслуговує скарга домовласників, яку підтримав професор університету історик Іван Лучицький. Вони вважали, що порушуються їхні права згідно ст. 24 положення, за якою виборці мали право обирати 24 гласних усією кількістю голосів. Однак, через розподіл третьої категорії на п'ять самостійних груп, одна з них обирала 11 гласних, а інша більшістю голосів – лише одного. Київське губернське з міських справ присутствіє вирішило, що скарги не підкріплені доказами і не обґрунтовані. Цю ж думку висловив і Сенат, до якого ті також звернулися²⁹. У тому ж році при редагуванні виборчих списків часто фіксувалися скарги переважно домовласників, що володіли кількома будинками у різних дільницях Києва, що призвело до їх переміщення з другої в третю категорію і навпаки³⁰.

Після п'ятих виборів 1887 р. розглядалася скарга домовласника М. І. Сливака, що полягала у невизнанні його гласним. Набравши однакову кількість голосів він, С. А. Тубік та М. І. Яроцький тягнули жереб, згідно з яким останній став гласним. Після відхилення думою клопотання М. І. Сливака, той звернувся до Сенату, який указом від 16 серпня 1889 р. відмінив постанову думи³¹. Причиною послужило те, що хоча він і не отримав половини голосів (а саме 29 із 73 «за»), однак на момент обрання заміщалися двоє гласних й оскільки один з них помер, він мав законні підстави зайняти його місце.

Важливою є статистика відданих голосів за довіреністю (від киян) та за уповноваженням (від підприємств, товариств і т. п.). Міський голова відзначав, що саме цим шляхом здійснювалися зловживання для купівлі голосів на виборах. Тим паче, що їх кількість була немалою: у 1879 р. за ними проголосувало 387 осіб, що становило 8,8% від загальної чисельності виборців і понад 53% від тих, хто проголосував. Отже, потенційно половина

²⁹ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 501. – Арк. 16, 41-41, 68-69, 102-103.

³⁰ Києвлянин. – 1883. – 2 лютого. – С. 3.

³¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 298. – Арк. 102-107.

голосів могла бути сфальсифікована через підкуп чи іншу форму голосування потрібних кандидатур³².

Таб. № 3

**Чисельність виборців
та їх активність у голосуванні за 1871–1887 рр.**³³

Рік виборів	Число містян з правом голосу				Число містян, що взяли участь у голосуванні				Відсоток явки
	1 кат.	2 кат.	3 кат.	Всього	1 кат.	2 кат.	3 кат.	Всього	
1871	96	532	2594	3222	56	141	360	557	17,3
1875	98	350	2184	2632	80	150	500	730	27,7
1879	135	511	3511	4157	110	250	687	1047	25,2
1883	96	446	3352	3894	90	242	415	757	19,4
1887	117	541	5050	6416	95	195	715	1005	15,6

Мотивація влади для реформування міського виборчого процесу була різною. Найперше їх недосконалість зауважила київська губернська адміністрація під час роботи урядової Кахановської комісії (1881–1885 рр.), яка працювала над підготовкою реформи місцевого врядування. На її вимоги київські губернатор і генерал-губернатор проаналізували діяльність міських дум та вказали на певні недоліки. Розпочата робота була продовжена, коли постало питання укладання нових законодавчих актів про земства та міське управління. Запровадження земського Положення 1890 р. вимагало пришвидшити підготовку такого ж закону для міст. Під час обговорення його проекту висловилися усі губернатори, а підсумкову записку для міністерства внутрішніх справ про самоврядування міст Південно-Західного краю ухвалив

³² Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 146-147.

³³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 237. – Арк. 2; Відсотки пораховано автором.

київський генерал-губернатор. Саме в ній було вказано конкретні недоліки міського Положення 1870 р., серед яких йшлося про політичні, зокрема про поляків, як власників нерухомого майна, котрі, як зазначав начальник краю, протидіючи інтересам держави, занижували її оцінку і сплачували до міської скарбниці незначні податки. Йшлося про те, що від влади були усунуті місцеві «кращі люди», які споконвіку тут проживали, а їх місце зайняли нові, які недавно оселилися у краї і котрим достатньо було купити власність встановленого розміру і стати гласним. У більшості випадків такими ставали представники єврейського етносу, який, за переконанням генерал-губернатора, «не може сумістити свої власні завдання із загальними громадськими»³⁴.

Крім того, участі у міському самоврядуванні не брала частина інтелігенції, місце якої зайняли малоосвічені, недалеко і бідні міщани. Вони голосували не за власні інтереси, а за інтереси гласних першої чи другої категорій, а ті – дбали лише за благоустрій центру міста, де мали власні садиби. У багатонаселених містах (більше 50 тис.), таких як Київ, пропонувалося замінити категорійний принцип поділу виборців на територіальний, використовуючи існуючий поділ міста на поліцейські дільниці, який частково уже практикувався з 1882 р.³⁵.

Одним з прорахунків Положення 1870 р. було названо кадровий склад думи, гласних, особливо їх ставлення до служби, яка мала б носити обов'язковий характер і найперше це стосувалося відвідування засідань. Київський цивільний губернатор Л. П. Томара також наголошував на відсутності відповідальності у гласних.

Переконливу думку висловив М. М. Демочані, багаторічна служба котрого на посаді міського секретаря Київської думи дозволила йому побачити, що громадська думка не впливала на гласних, які забували, що вони мали працювати на благо міста, натомість розглядали свою посаду «з точки зору власних інтересів». На його переконання виникали «партії», які, викорис-

³⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150, ч. 1. – Арк. 97.

³⁵ Там само. – Арк. 102.

товуючи низьку відвідуваність засідань, запізніле інформування порядку денного та інше, просували потрібні їм рішення³⁶. Вони не переймалися потребами міста, а намагалися використати недосконалість закону для самозбагачення, за безцінь скуповували міську власність, зокрема землю, ліси, приміщення. Подібно висловлювався й С. Г. Ярон, знаний у Києві журналіст і адвокат, який вважав, що гласний чотирьох скликань думи купець Я. М. Бернер нічого корисного для міста не зробив, а лише збагачувався. Він, як і гласний Т. В. Кибальчич, задешево скуповував міську землю для того, щоб потім продати врази дорожче³⁷.

Йшлося про непродуктивне використання міських земельних ресурсів та їх виснаження, обтяження міст непосильними боргами, а також поспішним відчуженням цінного міського майна та неощадливе використання коштів³⁸. Як виявилось, служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «відповідного розумового розвитку» гласних³⁹. Отже, слід було запровадити відповідальність за посадові проступки і злочини, унеможливити отримання головою та членами управи значних за розміром жалувань⁴⁰.

Міське Положення 1892 р. було покликане ліквідувати недоліки попереднього шляхом поліпшення складу виборців. Замість малозаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних, найбільше піддавалися маніпулюванню з боку забезпечених виборців, вводилися представники місцевих державних установ, наймачі квартир. Було також підвищено розмір майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст). Ліквідувався один із шляхів маніпулювання голосами виборців через надання довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков. Змінювалася

³⁶ Там само. – Арк. 193 зв.-194.

³⁷ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 80, 83, 85.

³⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150, ч. 1. – Арк. 107.

³⁹ Там само. – Арк. 102 зв.-103.

⁴⁰ Там само. – Арк. 12, 22, 27, 55, 65.

соціальна палітра виборчого корпусу через позбавлення права участі у громадському управлінні духовенства, що було продовженням загальної політики секуляризації суспільного життя у державі. Що стосувалося частки обраних гласних з нехристиян, то вона зменшилася з 1/3 до 1/5⁴¹.

Отже по суті, якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням коло виборців звузилося до заможних жителів міста: промисловців, купців першої і другою гільдій, квартиронаймачів з інтелігенції та домовласників.

Зросла роль губернатора, який відтепер схвалював та звільняв членів управи і на якого покладалася відповідальність за вчасне ознайомлення містян із списками виборців. Як і підвищувалася роль резерву – число кандидатів якого повинно було становити не менше 1/5 від усіх гласних думи. Уточнювався термін подачі списків на схвалення губернатору (не більше двох діб), а також йшлося про позбавлення участі у виборах осіб, що перебували під гласним наглядом поліції. Для скорочення часу виборів на зміну соціально-категорійному поділу запроваджено територіальний. Процедура голосування практично змін не зазнала.

Підготовка до виборів у Києві за новим положенням почалася із складання списків виборців, чим зайнялася оціночна комісія управи, яка повинна була їх покласти на стіл губернатору 1 жовтня 1892 р.⁴². Підготовлені списки, в яких нараховувалося 2208 виборців, губернатор 23 листопада не схвалив тому, що для розрахунку було взято не вартість нерухомого майна за оцінкою, визначеною для сплати збору, а її відносну вартість (чистий дохід з капіталізацією у 20%). Генерал-губернатор підтримав це рішення, бо вважав, що виборчі списки склалися довільно, на основі простого арифметичного підрахунку. Не враховувалося, що за останні 20 років вартість нерухомого майна постійно зрос-

⁴¹ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – СПб., 1895. – Т. 12. – № 8708. – С. 430-456. – Ст. 44; *Горбачев В.П.* Реализация избирательных прав по Городской реформе 1892 года... 33-40.

⁴² ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 114. – Арк. 4.

тала, особливо інтенсивно у 1878–1884 рр. – з 12 тис. 980 руб. до 15 тис. 453 руб.⁴³.

Аби підготувати нові списки дума обрала іншу комісію у складі – Проценка, Демочані, Яценка, Рустицького, Войтенка, Фоломіна, Титовича, яка впродовж п'яти місяців, незважаючи на відмови деяких з них, займалися цією роботою і 20 травня 1893 р. таки їх підготували. Наразі виборчим правом могли скористатися 2542 мешканці Києва. Затвердити списки з першого разу дума не змогла, бо на засідання 3 вересня прийшли не усі гласні. Тепер багато виборців, на відміну від попередніх років, скаржилася на заниження оцінки нерухомого майна, що позбавляло їх виборчого права. Кожна скарга була розглянута управою з поясненнями, що дані про вартість нерухомого майна бралися у старшого нотаріуса Київського окружного суду. Як і раніше, були і традиційні скарги тих, хто не потрапив у число виборців через зміну власності, не оформив набуття російського підданства, не погасив недоїмок. Також чимало скарг стосувалися не вчасної оцінки майна, якій завдав спалах холери у липні 1892 р. та неточності у прізвищах та внесення померлих до списків. Деякі з киян вважали, що дума спеціально затримує запровадження нового положення, аби не займатися нагальними справами міста. Жителі Куренівки і Пріорки вимагали приєднання до Плоської дільниці, бо на її території були розташовані заводи і фабрики, а вулиці освітлювалися. Свою важливість жителі підкреслювали тим, що саме вони постачали центр міста овочами та фруктами, проте не мали права обрати свого представника у думу. Однак аргументів виявилось замало і виборці Куренівсько-Пріорської частини міста були приєднані до Лук'янівської виборчої дільниці.

Поіменні списки друкувалися значним накладом, аби з ними могли ознайомитися якнайбільше виборців⁴⁴. Впадає у вічі, що тепер скарг було більше і їх подавали колективно (від 3-5 до 53 осіб), що свідчило про зростання розуміння ролі власної участі

⁴³ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 26. – Арк. 284.

⁴⁴ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 114. – Арк. 9, 53, 104, 210; Спр. 26. – Арк. 287 зв.

у налагодженні життя міста. Внаслідок цих звернень управа продовжила на місяць внесення змін про розміри власності і, відповідно, оціночного збору.

Наступним етапом стало оголошення дат виборчих зібрань по усіх восьми дільницях – 16-18, 20-21, 28-30 грудня 1893 р. Однак киян-виборців ці дати не зовсім влаштовували через підготовку до Різдва'яних свят, багато з них були зайняті торгівлею, а тому пропонувалося перенести їх з грудня на січень 1894 р.⁴⁵. Але дума була налаштована рішуче провести вибори таки в цьому році і через поліцію кожен виборець отримав іменний конверт із запрошенням взяти участь у виборах, а домовласники розписувалися про ознайомлення з часом проведення виборів.

Уже перші вибори 1893-1894 рр. у Києві за новим положенням зменшили число містян з правом голосу порівняно з останніми – вдвічі. Подібна тенденція збереглася й при наступних виборах. Якщо у Києві їх число зменшилося удвічі, то в Одесі та Санкт-Петербурзі – втричі, у Москві – в чотири рази⁴⁶. На таку відмінність вплинув мінімальний розмір майнового цензу для обох столичних міст в 3 тис. руб.⁴⁷ Проте вибори виявилися більш продуктивними щодо активності виборців, яка зросла з 25% до 58% (див. таб. № 4, 5). Тоді як у Москві, Одесі і Харкові вона становила менше 40%⁴⁸.

Завдяки запровадженню дільниць, виборці не витрачали, як раніше, багато часу на процедуру голосування. Водночас таке нововведення давало змогу агітаторам зосереджуватися лише на кількох дільницях, адже число гласних, котрих мали обрати визначалося пропорційно числу виборців по кожній дільниці. Наприклад, 1902 р. кияни з 80 гласних мали обрати у Старокиївській – 20, Либідській – 15, Лук'янівській – 12, Подільській –

⁴⁵ Києвлянин. – 1893. – 5 декабря. – С. 3; ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 114. – Арк. 241.

⁴⁶ *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. – С. 192; Одесса 1794–1894 гг. – Одесса, 1895. – С. 101; Петербургская городская дума 1846–1918 гг. – С. 56.

⁴⁷ ПСЗ. – Собрание 3-е. – СПб., 1895. – Т. XII. – № 8708. – Ст. 24.

⁴⁸ *Шрейдер Г.И.* Наше городское общественное управление. – С. 81.

9, Плосьькій – 8, Палацовій і Бульварній – по 6, Печерській – 4⁴⁹. Тож після набуття чинності Положення 1892 р. виборчі кампанії уже носили локальний характер і боротьба точилася за кожний голос. Через поширену практику балотування кандидатів у гласні по різних дільницях верховна влада заборонила це робити⁵⁰. Вона скористалася досвідом Англії й це сприяло якіснішому складу думи та демократизувало виборчі процедури⁵¹. Гостра боротьба на виборах часто призводила до того, що обрати потрібне число гласних за одне виборче зібрання не вдавалося, а тому вони відбувалися по кілька разів⁵².

На початку ХХ ст. питання виборчих прав киян актуалізувалося, про що заявляли гласні голові думи, вимагаючи зменшити розмір вартості нерухомого майна і переглянути принципи його розрахунку (з 10% до 3-6% чистого доходу) аби право голосу отримали якомога більше містян. У цьому разі чисельність виборців зросла б з двох до семи тис. осіб. Тим більше, що на той час до перегляду виборчих прав вже приступили в Одесі та Москві⁵³.

Революційні настрої в суспільстві не минули і Київ, де вже на початку 1900-х років відбувалися страйки робітників. Апофеозом стали події 18 жовтня 1905 р., які відбулися на Думській площі і безпосередньо у залі її засідань. Рішуче налаштований натовп очолював соціал-демократ О. Г. Шліхтер, котрий, провівши його через весь Хрещатик, завів до приміщення думи, де під крики

⁴⁹ К предстоящим выборам новой Киевской думы // Киевлянин. – 1902. – № 4. – С. 3.

⁵⁰ Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему законами, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. 6-е / Составитель Мыш М.И. – СПб., 1908. – С. 140.

⁵¹ Редлих И. Английское местное управление. Изложения внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / И. Редлих. – Т. 1. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – С. 317.

⁵² [Хроника событий] // Киевлянин. – 1902. – № 38. – С. 3.

⁵³ Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 66. – № 244. – Арк. 3.

«Долой самодержавие!», «Долой царя!», «Да здравствует революция!» був зірваний портрет імператора.

Таб. № 4

**Чисельність виборців та їх активність у голосуванні
за 1893–1910 рр.⁵⁴**

Дільниці	1893 р.		1898 р.		1902 р.		1906 р.		1910 р.	
	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало	Число містян з правом голосу	Проголосувало
Старокіївська	634	256	709	314	659	307	727	280	786	450
Либідська	406	168	563	194	492	191	522	201	662	381
Подільська	311	85	377	114	328	121	314	134	386	188
Плоська	206	87	311	138	262	134	296	142	389	218
Бульварна	157	90	245	115	210	92	186	69	261	164
Лук'янівська	294	133	450	164	426	187	470	253	685	440
Печерська	115	41	145	52	129	66	134	46	175	122
Палацова	158	49	207	69	205	84	258	100	305	149
Всього	2281	909	3007	1160	2711	1182	2907	1225	3757*	2197*
% явки виборців	100	39,8	100	38,6	100	41,6	100	42,1	100	58,5

* – сюди входять 108 виборців від недавно приєднаної до Києва Солом'янки, з яких проголосувало 85 осіб.

⁵⁴ Таблицю складено за: ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 26. – Спр. 45; Выборы в городскую думу // Киевские городские известия. – 1916. – № . – С. 49; Киевлянин. – 1906. – 24, 27, 30 мая; 1, 3, 6, 8 июня; Итоги основных выборов в Киевскую городскую думу // Киевлянин. – 1910. – 3 декабря. – С. 3.

Мал. 1. Виступ О. Г. Шліхтера на мітингу 1904 р.

Після сутічок демонстрантів із поліцією та військовими міська дума на засіданні 20 жовтня поділила Київ на райони й делегувала туди гласних для координації дій військових й мешканців, а також створила Комітет допомоги потерпілим та виділила 10 тис. руб. для ліквідації наслідків заворушень⁵⁵.

⁵⁵ Киевлянин. – 1905. – № 290, 297, 311, 317, 358, Журнал собрания Киевской городской думы за 1905 год № 18 // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 3. – С. 20-22; К истории киевского погрома: Всеподданнейший отчет о произвед. по высочайшему повелению сенатором Е.Ф. Турау исслед. причин беспорядков, бывших в г. Киеве в окт. 1905 г. Киев: С.М. Богуславский, 1906. – С. 1-86.

Мал. 2. Демонстрація на Думській площі 1905 р.

Цей приклад яскраво засвідчив, що соціал-демократи були налаштовані із своїми лозунгами тільки на захоплення влади і не вміли висувати і домагатися від влади покращення становища для містян. Досвід європейських партій не брався до уваги, парламентська система ще не функціонувала, не було демократичної боротьби за досягнення проміжних вимог.

Під враженням цих подій кияни 1906 р. обрали так звану «визвольну думу», яка, за відгуками преси, займалася більше «політикою», а ніж міським господарством. Паралельно з ними тоді проходили вибори і до Державної думи, які цікавили містян не менше, або навіть і більше, адже увага місцевої преси була зосереджена на ній. У атмосфері початкової і стихійної заполітизованості створювалися групи гласних, котрі закликали до об'єднання зусиль заради вирішення нагальних господарських проблем міста⁵⁶.

⁵⁶ Предвыборное собрание // Киевлянин. – 1910. – 18 апреля. – С. 2.

Вже 1910 р. проходила широка агіткампанія, у якій найбільшу ініціативу проявляла «російська партія», котра проводила передвиборчі зібрання, поширювала списки своїх висуванців в гласні з обцянккою розібратися у занедбаному господарстві та упорядкувати користування каналізацією та водогоном⁵⁷.

Таб. № 5

Активність виборців при голосуванні 1871–1910 рр.⁵⁸

Рік	1871	1875	1879	1883	1887	1893	1898	1902	1906	1910
Відсоток явки на виборах	17,3 %	27,7 %	25,2 %	19,4 %	15,6 %	39,8 %	38,6 %	41,6 %	42,1 %	58,5 %

Високий податковий ценз за першим законодавчим актом і майновий за другим, призвів до того, що виборці у Києві стало менше 1% від загального числа містян (див. таб. № 6). Водночас явка виборців значно зросла і вже 1910 р. становила 58,5% (див. таб. № 5).

Таб. № 6

Відносне число виборців до усього населення Києва⁵⁹

Рік	1871	1875	1879	1883	1887	1893	1898	1902	1906	1910
Населення Києва (тис. осіб)	80	127,3	188,5	154,5	170	188,5	253	290,4	332,8	497,5
Число виборців	3222	2632	4157	3894	6416	2281	3007	2711	2907	3757
%	4	2	2,2	2,5	3,7	1,2	1,2	0,93	0,87	0,75

⁵⁷ От центрального комитета русских избирателей к избирателям Печерского участка // Киевлянин. – 1910. – 14 ноября. – С. 4; Собрание избирателей торгово-промышленников Старокиевского участка // Киевлянин. – 1910. – 15 ноября. – С. 3; Итоги основных выборов в Киевскую городскую думу // Киевлянин. – 1910. – 3 декабря. – С. 3.

⁵⁸ Таблицю складено автором на основі Таб. №№ 3-4.

⁵⁹ Таблицю складено за книгою: Канализация Киева 1894–1994 гг. – С. 84-86; Выборы в городскую думу // Киевские городские известия. – 1916. – № . – С. 49; Число виборців і відсоток підраховано автором.

Загальна тенденція наслідків Положення 1892 р. призводила до цікавих ситуацій, як от у Черкасах, де 24 виборці 1-ї категорії мусили обирати самих себе до думи на вакантні 24 місця⁶⁰. Але порушення статей положення не було, бо там указано, що вибори не відбуваються тоді, коли кандидатів менше числом.

Отже, реалізація першого міського Положення 1870 р. у Києві виявила, що не всі демократичні принципи самоврядування спрацьовували на місцевому ґрунті. Давалася взнаки тривале існування самодержавної влади, коли суспільство, навіть отримавши виборче право, не могло ним скористатися через брак політичної зрілості. При цьому більша частина мешканців, переважно з малоосвічених і незаможних киян, була усунута від виборів. Тобто друга за чисельністю частина платників податків, залишалася пасивною на виборах і не скористалася своїм правом обирати власних представників до думи. Однак заможніша, домовласники і купці, набувши владу у місті, часто використовувала її не за призначенням, а для власного збагачення. Лише частина з усього корпусу гласних переймалася загальноміськими інтересами, прагнула поліпшити благоустрій Києва.

За Положенням 1892 р. управа з підпорядкування думи переходила у відання губернатора, який отримав право схвалювати і звільняти її посадовців. Вдосконалена виборча процедура шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним, підвищенням майнового цензу усунула більшість киян від участі у виборах. За першим положенням правом голосу наділялися в середньому 3% киян, то за останнім – близько 1% (див. таб. № 6). Натомість до думи обиралися більш професійні і відповідальні гласні.

1.2. Соціальний склад міської влади

Успіхи міського самоврядування великою мірою залежали від складу гласних, зокрема від їх професійного і життєвого досвіду,

⁶⁰ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Репринт. изд. / Л.А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – С. 255.

освіти, походження та мотивацій до обіймання виборної посади. Першими гласними за Положенням 1870 р. стали: 26 купців, 21 чиновник, 14 професорів, 7 військових та по двоє інженерів і духовних осіб⁶¹. Виборці віддали перевагу впливовим у місті купцям, чиновникам та професорам. Значному числу останніх дума завдячувала Університету св. Володимира. Уже тоді гласний С. Т. Єремєєв відзначив, що найбільший, 30-ти тисячний прошарок міщан, у новообраній думі не мав свого представника⁶². Це відбулося через те, що був завищений майновий ценз, до того ж, майже третина гласних обиралася не своєю категорією виборців, через підкуп та обман, а тому кандидати у гласні з першої і другої категорій обиралися виборцями третьої. На перших виборах гласних обирали кияни не знаючи ні ділових, ні професійних якостей один одного через відсутність зустрічей з кандидатами. Більшість вважали, що це звання, як і раніше, буде лише почесним, як і в попередній думі, а тому не потрібно буде щоденно працювати в комісіях управи⁶³.

У Києві найбільше підтримували міську реформу купці та промисловці, оскільки сподівалися посилити свій вплив на ухвалення місцевих рішень та розподіл державних і міських замовлень між приватними підприємцями. На відміну від Катеринослава чи Харкова, тут у першій думі з 1871 по 1875 рр. засідало помітно менше купців (27 чол.), ніж дворян і чиновників (43). Київ був не лише промисловим містом, він насамперед виконував функції адміністративного, військово-гарнізонного та релігійного центру. Та все ж із п'яти перших голів міста (П. П. Демидов (1871–1874 рр.), М. К. Ренненкампф (1874–1879 рр.), Г. І. Ейсман (1879–1884 рр.), І. А. Толлі (1884–1887 рр.), С. М. Сольський (1887–1901 рр.) – троє були підприємцями. Членами та канди-

⁶¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211. – Арк. 98-99.

⁶² *Єремєєв С.Т.* Киев и его городовое положение. – С. 30; Киевлянин. – 1871. – 21 октября. – С. 3.

⁶³ *Єремєєв С.Т.* Указ. соч. – С. 29; [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С. 4.

датами міської управи в 1871 р. стали підприємці В. І. Гладін, Е. С. Задоменський, С. М. Личков та О. М. Некрасов.

На перших засіданнях гласні обирали міського голову, не менше шести членів управи та секретаря. Міський голова при підтримці кандидатури губернатором схвалювався на посаді міністром внутрішніх справ. Більше того, 1872 р. набрало чинності положення Комітету міністрів про їх судове переслідування та звільнення від обов'язків голови за погодженням з імператором⁶⁴. Недарма І. І. Дитятін назвав цю посаду «альфою і омегою» міського управління⁶⁵.

Вибори першого київського голови були призначені на 31 січня 1871 р. Ним став почесний мировий суддя, камер-юнкер імператорського двору Павло Демидов. Урочистості виборам надав молебень російському самодержцю «за жалованное» Києву самоврядування, який прочитав протоієрей Микола Оглоблін⁶⁶. Обрання саме Демидова місцеві газети пояснювали наївними сподіваннями киян, що той вимостить місто гранітом, збудує казарми і звільнить їх від постоевої повинності та погасить усі їхні борги. Адже він володів великими багатствами: нижньотагільськими гірничовидобувними заводами у Пермській губернії, 638 тис. десятин землі з золотими і платиновими копальнями, мідними та залізними рудниками, 50 дес. землі у Криму, двома кам'яними будинками у Санкт-Петербурзі та одним у Москві і 5400 дес. землі у Київській губернії⁶⁷.

⁶⁴ ПСЗ. – Собрание 2-е. – СПб., 1875. – Т. 47. – 1872. – № 50480.

⁶⁵ *Дитятин И.И.* К истории Городового положения 1870 г. // Юридический вестник. – 1885. – Кн. 3. – С. 414.

⁶⁶ Киевлянин. – 1871. – 28 января и 9 февраля. – С. 3.

⁶⁷ Киевлянин. – 1871. – 6 февраля. – С. 3; Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 136. – № 77. – Арк. 1-2.

Мал. 3. Нагрудний знак Київського міського голови, який він одівав перед кожним засіданням

На засіданні думи 13 лютого 1871 р. членами управи було обрано: М. К. Ренненкампа (старший член), Г. І. Ейсмана, В. О. Незабитовського, Ф. Г. Дитятіна, М. С. Савицького, М. Ф. Попова, Є. С. Чернова. Міським секретарем став титулярний радник Є. І. Червінський, котрого в кінці року замінили нотаріусом О. Я. Шебановим. Депутатами від думи у колегію Павла Галагана були схвалені гласні Ф. Ф. Мерінг та В. Я. Шульгін. Останній того року був обраний восьмим членом управи⁶⁸.

⁶⁸ Протоколи Киевской городской думы. – 1871. – № 1 – С. 1; № 15. – С. 13-14; № 24 – С. 1; Указатель к протоколам Киевской городской думы 1871–1879 гг. – С. 27.

Згідно положення 12 січня 1873 р. дума вперше задіяла механізм заміни членів виконавчого органу – управи. З восьми осіб по жеребкуванню вибули О. М. Некрасов, П. О. Плотніков, Є. С. Чернов і М. К. Ренненкамф. При голосуванні решта трое були переобрані на новий термін і до них долучився В. С. Сливчанський⁶⁹.

Через зайнятість Демидова справами і довготривале лікування, дума змушена була прийняти його відставку й 1872 р. обрати нового голову. Ним став дійсний статський радник, професор Г. І. Ейсман, котрий виграв вибори у Г. П. Галагана і Ф. І. Войтенка з різницею у 28 і 26 голосів відповідно⁷⁰. Його кандидатура влаштовувала губернатора і генерал-губернатора, він був схвалений і міністром внутрішніх справ О. Є. Тимашовим⁷¹. Невдовзі дума поновила П. П. Демидова на посаді міського голови⁷², а у листопаді 1874 р. він отримав звання почесного громадянина Києва й був удостоєний урочистого обіду, влаштованим ректором Університету св. Володимира М. Х. Бунге⁷³. Попри часту зміну крісла міського голови кияни лишилися задоволені роботою думи, адже та прийняла на себе увесь тягар боротьби з епідемією холери, зайнялася благоустроєм практично з пустою міською скарбницею (82 руб.). Вона розпочала свою діяльність з облаштування ліхтарями центру Києва, новими мостовими і водогоном, лишивши думі наступної каденції достатньо коштів для продовження розпочатих справ⁷⁴.

На наступних виборах інтерес до діяльності думи виріс: кандидатами у гласні стали 106 осіб від першої категорії, 201 – від другої і 275 – від третьої⁷⁵. В результаті склад думи оновився більше, ніж на половину: 37 осіб стали гласними вперше; 35 –

⁶⁹ Протоколи Киевской городской думы за 1873 год. – С. 5-6.

⁷⁰ Протоколи Киевской городской думы. – 1872. – № 16. – С. 5.

⁷¹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 58. – Спр. 148. – Арк. 1-7.

⁷² Протоколи Киевской городской думы за 1873 год. – С. 173.

⁷³ *Салій І.* Обличчя столиці в долях їх керівників. – К.: Довіра, 2008. – С. 37.

⁷⁴ Киевлянин. – 1875. – 9 января. – С. 3.

⁷⁵ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211. – Арк. 76-77.

було обрано повторно (48%). Це свідчило про самоусунення декого з них або не обрання тих, хто не виправдав сподівання виборців першого скликання. Найбільших змін зазнала третя категорія, яка поповнилася 18 новими гласними, тоді як перша – 8. Зміцнилися позиції групи купців – їхнє представництво зросло з 26 до 35 осіб, зокрема майже вся третя категорія складалася з середнього і дрібного купецтва⁷⁶. Інші мандати дісталися 20 чиновникам, 13 професорам, двом військовим та по одному представнику від міщан та духовенства⁷⁷. До складу цієї думи, на відміну від попередньої, увійшли фахівці із прокладання водогону, газоосвітлення та залізничного транспорту (Струве, Рилєєв, Донат та Альохін відповідно), а також двоє правників (Кістяківський та Сливчанський).

Вибори міського голови, у «двораундовій» боротьбі з кн. М. В. Рєпніним, з мінімальною перевагою у 5 голосів виграв М. К. Рєнненкамф. Він одним із перших оцінив задум верховної влади та активно відгукнувся на нього. Важливим чинником його обрання була ґрунтовна обізнаність з новим міським Положенням 1870 р., про яке він прочитав низку публічних лекцій у Києві⁷⁸. Напередодні виборів 1875 р. аби закріпити своє реноме він виступив з новою лекцією, і глибоко проаналізувавши перші наслідки практичного втілення цього законодавчого акту, дійшов висновку, що він наділив міські думи та управи Росії більшою самостійністю, ніж подібні ліберальні закони Бельгії та Швейцарії⁷⁹. Будемо думати, що професор мав особливе уявлення про лібералізм.

Із обранням М. Рєнненкамфа міським головою, актуалізувалася проблема сумісництва посад, на яку звернув увагу кн. М. В. Рєпнін, вказавши, що голова повинен займатися лише

⁷⁶ Києвлянин. – 1875. – № 8. – С. 3

⁷⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211. – Арк. 98-99.

⁷⁸ Протоколы Киевской городской думы. – 1875. – № 7. – С. 56; *Кістяківський О.Ф.* Щоденник. Т. 1. (1874–1879). – С. 50; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 1006. – Арк. 7; *Рєнненкамф Н.К.* Публичные лекции о новом Городовом положении. – СПб., 1871. – С. 10-15.

⁷⁹ Києвлянин. – 1874. – № 3. – С. 3.

справами міста, а тому не слід обирати на цю посаду землевласників, заводчиків, фабрикантів, купців-підприємців⁸⁰. У цьому світлі киянами неоднозначно сприймалася інформація про те, що М. К. Ренненкампф, крім посади міського голови (6 тис. 200 руб.) та ставки професора (3 тис. руб.) отримував у Комерційному банку ще 8 тис. руб., загалом щорічно одержуючи 17 тис. 200 руб. У той же час середній розмір жалування губернатора складав 8 тис. руб. Сучасники відзначали, що він і сам не займався повноцінно своїми обов'язками і не підтримував ініціативних гласних, аби нічого не роблячи, отримувати жалування. Наслідком такого ставлення до своїх обов'язків стала гучна «справа Вільгельма Сіоні» про покражу одного мільйона рублів в тому ж банку. Попри її висвітлення петербурзькими газетами міському голові вдалося вийти «сухим із води» ціною втрати довіри виборців⁸¹.

В управу на нову каденцію було обрано шість гласних: Ф. В. Івенсена, М. С. Савицького, І. М. Хижнякова, П. О. Плотнікова, В. С. Сливчанського, Є. С. Чернова⁸². Перші троє було обрані вперше, а решта троє працювали в управі з січня 1873 р., тому вони разом із І. М. Хижняковим 1877 р. виключалися із складу управи. На їх місце було переобрано П. О. Плотнікова і Є. С. Чернова та включено нових осіб – І. С. Запорожського і А. М. Личкова⁸³. Бачимо, що системна заміна кожні два роки членів управи набула інституалізаційної норми.

По закінченні другої каденції думи 7 квітня 1879 р. відбувся урочистий обід на честь складення М. К. Ренненкампом повноважень, де М. Х. Бунге натомість підкреслив, що заслугою Миколи Карловича було налагодження зв'язку між міським управлінням й губернською адміністрацією, встановлення взаємодії

⁸⁰ Киевлянин. – 1879. – 22 марта. – С. 3.

⁸¹ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – С. 159. *Кістяківський О.Ф.* Вказана праця. – С. 71, 392, 441-442.

⁸² Протоколы Киевской городской думы. – 1875. – № 3. – С. 7-11.

⁸³ Протоколы Киевской городской думы. – 1877. – № 2. – С. 55-56.

між думою й управою і дотримуванням гласними закону – свідомо працювати на благо міста, а не лише відбувати службову повинність, як раніше⁸⁴.

На виборах 1879 р. кандидатами у гласні балотувалося 662 особи, що свідчило про усвідомлення киянами залежності благоустрою міста від їх активності (див. таб. №7).

Таб. № 7

**Станова приналежність кандидатів у гласні
на виборах 1879 р.⁸⁵**

Категорії	I	II	III	Всього
Привілейованих	73	92	90	255
Непривілейованих:	60	127	220	407

На цих виборах знову повторилося явище обрання гласних не на своїй ділянці – 21 особа була обрана не там, куди управа віднесла його за розміром сплачуваних податків⁸⁶. В результаті 32 осіб були обрані повторно гласними (44,4%), 35 осіб із привілейованого і 37 непривілейованого стану, з яких 32 мали вищу, 25 – домашню освіту.

Перед обранням нового міського голови дума прийняла рішення про недопустимість обіймання кандидатом будь-якої іншої посади аби уникнути тих проблем, які були при М. К. Ренненкамффі. Тож у результаті 22 березня 1879 р. головою думи було обрано ще одного правника – Г. І. Ейсмана, який з 43 кульками «за» і 24 «проти» отримав перевагу⁸⁷.

Сучасники відзначали його як людину цілеспрямовану, з твердим характером, яка любила тримати все під контролем. Його заслугою було заснування Товариства взаємного кредиту,

⁸⁴ Києвлянин. – 1879. – № 43. – С. 3.

⁸⁵ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 160-161.

⁸⁶ Там же. – С. 158.

⁸⁷ Протоколы Киевской городской думы. – 1879. – № 5. – С. 75-76.

яке сприяло розвитку будівництва у Києві й піднімало авторитет голови серед гласних думи⁸⁸. 27 березня того ж року було обрано нових трьох членів управи – В. Р. Коломойцева, М. С. Савицького та С. М. Сольського⁸⁹, а секретарем продовжував лишатися нотаріус О. Я. Шебанов⁹⁰. Через його переїзд у Кам'янець-Подільський дума до жовтня лишилася без секретаря. Лише тоді міський голова склав, а дума схвалила інструкцію про права і обов'язки, якими мав керуватися новообраний секретар. При голосуванні, з великим відривом від інших двох кандидатів, ним було обрано колезького секретаря М. М. Демочані⁹¹. Для ілюстрації соціального, релігійного і освітнього складу гласних у перші три каденції звернімося до наведеної таблиці:

Таб. № 8

**Освітній, становий склад та віросповідання гласних
1871–1883 рр.⁹²**

Термін повноважень	1871–1875 рр.			1875–1879 рр.			1879–1883 рр.		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Категорії									
Гласні з вищою освітою	10	9	11	8	17	6	10	11	11
середньою	4	10	9	3	3	1	5	6	4
домашньою	10	5	4	12	4	17	9	7	9
Гласні привілейованого стану	15	13	24	10	20	6	12	13	10
непривілейованого стану	9	11	–	14	4	18	12	11	14
Гласні православного віросповідання	19	23	23	15	22	23	17	21	23
Юдеї	–	–	–	3	2	–	3	2	–
Протестанти	5	1	1	5	–	1	4	–	1

⁸⁸ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 70-71.

⁸⁹ Протоколы Киевской городской думы. – 1879. – № 6. – С. 78-82.

⁹⁰ Протоколы Киевской городской думы. – 1879. – № 8. – С. 93.

⁹¹ Известия Кивской городской думы. – 1880. – № 6. – С. 275-276; № 10. – С. 309-312, 330.

⁹² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211. – Арк. 96-101.

Як видно з таблиці, гласних привілейованого стану було більше лише у першу каденцію – вони отримали 52 мандати. Зате у другій (36) і третій (35) спостерігаємо рівність із гласними непривілейованих станів. Гласних з вищою освітою постійно було близько половини, що свідчить про постійне представництво у думі освічених киян.

Владу цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження. До Києва прибув сенатор О. О. Половцев, котрий зайнявся підрахунком чисельної зайнятості гласних у роботі комісій з врахуванням категорії, від якої ті були обраними. Виявилось, що купці домінували із вагомою часткою у 45% складу усіх гласних, тоді як домовласники – 28,1% від першої категорії, 40,5% – від другої, 31,4% – від третьої⁹³. Встановлено, що в 1878–1880 рр. участь гласних у роботі комісій не залежала від категорії, і вони однаково були активними: за три роки у роботах комісій взяло участь 49 гласних від першої категорії, 45 – від другої і 39 – від третьої. Якщо взяти щорічну зайнятість, то 1878 р. О. С. Лесков входив до складу чотирьох комісій, 1879 р. Г. І. Ейсман до 15, 1880 р. О. Я. Кониський до 9, і той же О. С. Лесков уже входив до 8⁹⁴ (див. додаток №4).

В результаті виборів 1883 р. було переобрано 22 гласних (30,5%). Міським головою знову було обрано дійсного статського радника Г. І. Ейсмана⁹⁵, проте у зв'язку із його смертю в квітні 1884 р. були призначені нові вибори. На них, у протистоянні з К. Людевіхом і бароном М. Штейнгелем, з різницею у 14 і 13 голосів відповідно, перемогу здобув статський радник комерції І. А. Толлі⁹⁶. Хоча він не мав вищої освіти, проте вирізнявся здібностями, що допомагали йому справлятися зі своїми обов'язками. До того ж, його вирізняла благочинність – на будівництво

⁹³ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 165, 178.

⁹⁴ Там же. – С. 224-225.

⁹⁵ Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 5. – С. 91.

⁹⁶ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 614. – Арк. 1-12; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 1154. – Арк. 16-24; Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 6. – С. 154-155.

церкви Благовіщення він передав 75 тис. руб., на Межигірську ремісничу школу – 10 тис. руб⁹⁷. До членів управи було обрано О. С. Лескова, К. К. Людевіха, Д. А. Тимашова і С. М. Сольського, міським секретарем лишився М. М. Демочані⁹⁸.

На наступних виборах 1887 р. уже 29 гласних було вибрано із старої думи (40,3%), що було наслідком зменшення числа кандидатів у гласні: по першій категорії їх було зареєстровано 78, по другій – 135, по третій – 180⁹⁹. Слід відзначити, що ця дума була особливою, адже термін її повноважень було продовжено на три роки і наступні вибори відбулися уже за новим положенням лише в 1894 р.¹⁰⁰.

Міським головою вдруге було обрано І. А. Толлі, який з різницею у 27 голосів виграв у свого єдиного конкурента К. К. Людевіха¹⁰¹. Однак, через стан здоров'я він відмовився від посади: склалася ситуація, коли дума лишилася без міського голови до вересня місяця. Гостра й затяжна боротьба між угрупованнями гласних за посаду занепокоїла губернатора, котрий в ультимативній формі поставив вимогу обрати голову до кінця вересня, інакше його він призначить самостійно. Тоді з різницею у вісім голосів С. М. Сольський одержав перевагу над М. П. Добриніним, адже він мав з 1879 р. досвід роботи в управі. Його призначення суперечило постанові думи 22 березня 1879 р. про недопустимість сумісництва посади голови з іншими, оскільки він був професором Київської духовної академії. Питання його сумісництва розглядалося на святішому Синоді, де врешті дозволили Сольському обіймати дві посади¹⁰².

⁹⁷ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 73.

⁹⁸ Известия Кивской городской думы. – 1883. – № 6. – С. 109-110, 119.

⁹⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Оп. 298. – Арк. 14-17, 29-32, 37-44, 51-55, 60-62, 67-72.

¹⁰⁰ Известия Кивской городской думы. – 1892. – № 7. – С. 1-2; Киевлянин. – 1905. – 4 августа. – С. 3.

¹⁰¹ Известия Кивской городской думы. – 1887. – № 5. – С. 80.

¹⁰² Известия Кивской городской думы. – 1887. – № 11. – С. 208; ЦДІАК. – Ф. 11. – Оп. 3. – Оп. 2190. – Арк. 1; Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 73.

Міським секретарем знову було обрано М. М. Демочані, професіоналізм якого високо цінували гласні думи та міський голова¹⁰³.

Діяльність цього складу думи була переломною у перетворенні Києва в модерне місто, адже в той час було відкрито рух електричного трамваю, першого у Російській імперії. Тоді ж почала діяти централізована каналізація, розпочато будівництво гавані на Оболоні та споруджено приміщення для нового театру. За головування С. М. Сольського (1887–1900 рр.) Київ досяг стабільного розвитку.

Таб. № 9

Число переобраних гласних 1875–1887 рр.¹⁰⁴

Рік нової каденції думи	Число переобраних гласних	Відсоткове співвідношення до усіх (72)
1875	35	48%
1879	32	44,4%
1883	22	30,5%
1887	29	40,3%

Бачимо з даних таблиці № 9, що склад гласних думи оновлювався щокаденції в середньому більше, ніж на 40%. Це свідчило про бажання киян поліпшувати її кадровий склад.

Не зважаючи на перші не найкращі результати, Київську думу було залучено до підготовки нової реформи міського управління 1892 р. Верховна влада, готуючи її, прагнула опертися на обґрунтовані висновки місцевої адміністрації про становище міського господарства та причини затримки його розвитку. На думку київського губернатора Л. П. Томари, відсутність повноцінного дер-

¹⁰³ Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 5.– С. 87; Там же. – № 6. – С. 101.

¹⁰⁴ Складено і підраховано автором.

жавного контролю призвела до казнокрадства серед гласних. Миський секретар думи М. М. Демочані також зауважував, що ті використовували свою посаду аби за безцінь скуповувати міську власність¹⁰⁵. Сучасники також помітили, що за роки існування міського самоврядування Києва лише декілька осіб, як стверджував С. Ярон, по-справжньому переймалися інтересами міста: Є. І. Афанасєв, Г. Д. Сидоренко, М. П. Фабриціус, В. М. Ніколаєв, Є. П. Шлейфер, В. М. Проценко, Д. І. Піхно, М. П. Добринін¹⁰⁶.

Внаслідок міського Положення 1892 р. число гласних у Києві допускалося не більше 80. Крім виборних гласних з правом голосу вводилися в кожен каденцію думи по одному представнику від повітового земського зібрання і духовного відомства. Ними були голова повітової управи із справ земського господарства Г. І. Вишневський та голова духовного відомства протоієрей С. І. Трегубов¹⁰⁷.

На виборах 1894 р. до складу оновленої думи було переобрано 22 гласних (32%). Серед усіх 62 особи були православного віросповідання, 7 – католицького, 4 – лютеранського. Відбулася зміна розстановки сил у думі: першість тепер займали чиновники, яких було 47, тоді як купців лише 20, військових – 8, й по одному священику і міщанину¹⁰⁸. Серед тих, кому кияни вже не вперше віддали свій голос і право працювати на місто були такі авторитетні діячі, як: Анатолій Гудим-Левкович і Євген Стороженко, представники давніх шляхетських родів; Михайло Дегтярьов, з купецької родини будівельників-старовірів; Федір Терещенко, цукрозаводчик; горілчаний магнат Микола Чоколов та інші.

¹⁰⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150, ч. 1. – Арк. 102 зв.-103, 193 зв.-194.

¹⁰⁶ Ярон С.Г. Указ. соч. – С. 90.

¹⁰⁷ Глизь Ю.І. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2013. – № 22. – С. 180-183.

¹⁰⁸ Киевлянин. – 1894. – 11 января. – С. 3; Киевское слово. – 1894. – № 2164. – С. 3.

Цікаво простежити на скільки із запровадженням нового положення в порівнянні з попереднім змінився склад міських дум у великих містах:

Таб. № 10

**Становий склад гласних у містах
на 1892–1896 рр.¹⁰⁹**

Місто	Число гласних	Дворяни, різночинці		Купці, почесні громадяни		Міщани, ремісники, селяни	
		Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток
Одеса	57	31	54,4%	24	42,2%	1	1,7%
Київ	72	55	76,4%	20	22,2%	1	1,4%
Харків	73	10	13,7%	53	72,6%	10	13,7%
Катеринослав	45	19	42,2%	23	51,1%	3	6,7%

Як бачимо з таблиці № 10, лише у Харкові за новим виборчим законом питома вага купців не зменшилася і вони продовжували складати більшість.

На виборах міського голови, за підтримки киян Лук'янівки і Подолу, вдруге поспіль було обрано С. М. Сольського¹¹⁰. Як і 1887 р., його схвалення на посаді не обійшлося без втручання адміністрації, адже в конкуренції з М. П. Добриніним голосування двічі не дало жодному з них переваг – по 40 кульок «за» і 32 «проти», і тому начальник краю схвалив Сольського на цю посаду. Членами управи стали: В. І. Трескін, М. І. Чоколов, М. І. Яроцький, В. А. Жмакін, І. А. Снежко¹¹¹. Міським секретарем залишили М. М. Демочані, але він відразу відмовився від виконання обов'язків¹¹².

¹⁰⁹ Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994. – С. 35.

¹¹⁰ Киевское слово. – 1894. – № 2156. – С. 3.

¹¹¹ Известия Кивской городской думы. – 1894. – № 1.– С. 2-6; Там же. – № 2. – С. 31-32.

¹¹² Известия Кивской городской думы. – 1894. – № 3. – С. 53, 110.

У думу 1898 р. ввійшло: 48 чиновників, 25 купців, 8 військових й по одному священику й міщанину. За фахом вони поділялися на: 25 купців, 8 техніків та інженерів, 7 учителів, 6 професорів, 4 присяжних повірених, 4 лікарі, 3 кандидати права, 2 мирових судді і 2 архітектори¹¹³. На наступних виборах 1902 р. було обрано 78 гласних, серед яких 34 стали ними вперше (44%), 15 переобранися із старої думи (1899–1902 рр.), двоє із позаминулої (1894–1898 рр.), а ще 13 працювали в перших каденціях. За освітнім рівнем серед гласних 40 мали вищу освіту, 24 – середню, 14 – домашню. Наймолодшим був О. К. Гольдфарб (29 років), найстаршим – О. С. Цезарський (69 років), середній вік гласних становив 51,5 роки. За віросповіданням вони поділилися так: 66 православних, 7 католиків, 2 старообрядці, 2 лютеран та один протестант. Вагому частку у складі думи зайняли чиновники – 45%, в той час як ще недавно домінуюча група купців складала лише 18%.

Як відомо, списки гласних схвалював губернатор, який мав своє бачення на кожну кандидатуру. У цьому світлі цікавим є випадок, що стався у Катеринославі. Суть полягала у тому, що міський голова І. Г. Греков пройшов по обраним спискам 31-м, а двоє його поплічників Мірошніченко та Парфентьев провалилися на виборах. Це відбулося через недовіру виборців до минулої влади, яка скомпрометувала себе незадовільною роботою. Однак, після затвердження списків гласних на першому засіданні міським головою знову обрали Грекова, що було зроблено гласними свідомо, аби показати свою незгоду з виборцями. Конфлікт вирішився тим, що коли гласні обрали в члени управи знову Мірошніченка та Парфентьева, їх кандидатуру не схвалив губернатор, який прислухався до думки містян¹¹⁴.

При виборах членів управи і в комісії у Київській думі виникла жвава дискусія щодо призначення одних і тих же осіб, попри їх некомпетентність. Підкреслювалося, що для ефективної

¹¹³ Киевское слово. – 1898. – № 3642. – С. 2.

¹¹⁴ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 86-87.

їх діяльності слід наймати фахівців. В попередню каденцію існувало 9 підготовчих комісій, 16 – виконавчих й одна ревізійна, до яких входило 340 осіб. Протягом чотирьох років їх діяльності з різних причин вибули 71 член комісій, а переобраними стали 58. В половині комісій працювали одні й ті ж гласні, які вже набули досвіду. Подібна ситуація була притаманна й наступним каденціям (див. додаток № 7).

У роки першої російської революції боротьба на виборах, як і робота під час засідань набула «партійного» характеру, найгостріші дискусії були між партіями «прогресистів» і так званих «націоналістів», фактично російських шовіністів. Йшла активна агітація «проценкістів» (група колишнього голови думи В. М. Проценка), «прогресистів» (очолювані І. М. Д'яковим) та «добрининців» (гласного М. П. Добриніна). Розголосу набули збори чорносотенців на чолі з гласним П. Н. Ясногурським, заодно й – монархічних партій¹¹⁵. До того ж, внаслідок активності новообраних 1906 р., гласні почали поділятися на «лівих» – 42 і «правих» – 30 осіб¹¹⁶. За ініціативою останніх відбулися неофіційні збори в будинку Купецького зібрання для обговорення актуальних питань. Серед них – кандидатура міського голови. В результаті пілотного голосування 36 голосів «за» отримав І. М. Д'яков, 8 – В. М. Проценка і 5 – П. М. Плахов¹¹⁷.

Новообрану думу в пресі назвали «визвольною», бо в ній першість посіли гласні інтелектуальних професій (професори і вчителі), котрих було 21, купців – 19, чиновників – 17. Соціалістів тоді в думі не було, адже частина з них переховувалася або перебувала у в'язницях. У їхніх програмах вже тоді йшлося про вимоги прямих, загальних і таємних виборів¹¹⁸.

¹¹⁵ Громадська думка. – 1906. – № 132, 144. – С. 3.

¹¹⁶ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 20, 23, 26.

¹¹⁷ Киевская заря. – 1906. – № 105. – С. 3.

¹¹⁸ Всеобщее избирательное право // Киевлянин. – 1906. – 16 февраля. – С. 3.

Лідер «прогресистів» І. М. Д'яков, який і був обраний міським головою, ще гласним минулої каденції, успішно виконував обов'язок голови комісій по освітленню міста й театральної. За його ініціативи відкрився у Києві Комерційний інститут, з успіхом пройшла Всеросійська промислова виставка, а в наступні роки – Перша в імперії спортивна олімпіада і Перший всеросійський з'їзд представників міст з питань покращення міських фінансів.

Українські партії на той час не мали своїх представників у думі. Газети висвітлювали подробиці виборчих баталій та засвідчили, що жорстока боротьба точилася на кожній дільниці, де велася агітація. В результаті 1911 р. в думу пройшла більшість по списках «націоналістів», але головою обрали того ж І. М. Д'якова. Як бачимо, політичне життя Києва початку ХХ ст. відзначилося появою партійних груп, які конкурували між собою.

Таб. № 11

Число переобраних гласних 1894–1910 рр.¹¹⁹

Рік нової каденції думи / Число гласних	Число переобраних гласних	Відсоткове співвідношення до усіх
1894 (72)	22	30,5%
1898 (74)	34	46%
1902 (77)	43	56%
1906 (72)	44	61%
1910 (77)	23	30%

Професійність складу думи в трьох каденціях поспіль зумовлювала прийняття більш перспективних і практичних рішень на користь міста. Різка зміна гласних в останню каденцію (1906–1910 рр.) була зумовлена гострою боротьбою між «партіями» проросійських «націоналістів» та міських «прогресистів», перемогу в якій отримала перша.

¹¹⁹ Складено і підраховано автором.

Отже, серед соціального складу гласних переважали домовласники, купці, чиновники та професори. Позитивною тенденцією було те, що гласних з вищою освітою щокаденції було все більше. Це відбулося тому, що за Положенням 1892 р. платники низьких податків, малоосвічені домовласники і квартиронаймачі як соціально-пасивна частина виборців була усунута від управління містом і їх місце посіли чиновники та фахівці¹²⁰. Найбільшим успіхом відзначилися гласні тих каденцій, які забезпечували наповнення бюджету, а відтак стабільний розвиток міського господарства. Ними стали ті, хто мав досвід професійної діяльності та вищий освітній рівень і йшли в ногу з часом нових технологій, що їх потребувала міська інфраструктура.

1.3. Робота думи та контроль за діяльністю управи

Міське самоврядування тісно пов'язувалося із технічним прогресом і соціальною енергією містян, що взаємодоповнюючи одне одного та складало цілісний живий організм. Так оцінив місце і роль самоврядування депутат Четвертої державної думи, професор Лев Веліхов й уклав схему трьох його типів: 1) англійський, з широкими повноваженнями міської влади; 2) німецький – з синтезом бюрократичного і громадського елементів і 3) французький – централізований. Він вважав, що в Росії самоврядування втілювалося за змішаним взірцем німецького і французького типів. При запровадженні міських положень, влада керувалася державною теорією самоврядування, розробленою Лоренцом Штейном і Рудольфом Гнейстом, згідно якої на виборних членів міського управління покладалися здійснення державних завдань. Тобто за допомогою влади центру втілювалася державна політика на місцях¹²¹. Наслідком такої трансформації в Росії було поступове злиття значної частини самоврядних функцій з виконанням державних настанов. Це чітко простежується в історії самоврядування Київської думи.

¹²⁰ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 308.

¹²¹ Веліхов Л.А. Указ. соч. – С. 238, 242.

Порядок функціонування думи був законодавчо внормований. Вона мала збиратися до 24 разів на рік та виносити постанови, які були обов'язковими для виконання її ж працівниками в управі та найманими службовцями-професіоналами¹²². Однак Київська дума на засідання скликала до 7 разів на місяць (у перші три каденції відбувалося до 80 зібрань на рік) з різних причин: через невідповідність, дріб'язковість питань для обговорення, часто було дочасне закриття засідань або через відсутність кворуму їх перенесення. Як виборні громадяни міста гласні не охоче йшли в позаробочий час на засідання, які з 19-ої години тривали, зазвичай, до 21:30–23:00 години. Положенням не прописувалося обов'язкове відвідування гласними зібрань думи (див. додатки № 3, 11). Нерідко міський голова змушений був розшукувати гласних і запрошувати їх на засідання¹²³. Зібрання думи визнавалося легітимним при явці 1/3 гласних (24 з 72). Для законності ухвали окремих рішень вистачало 1/5 голосів (14) гласних, але при розгляді важливих питань – схвалення бюджету міста або питань пов'язаних з міською нерухомістю – потрібна була присутність 2/3 (48) гласних. У разі відсутності такого числа засідання переносилося і наступного разу відкривалося при будь-якій їх чисельності.

Щоб уникнути відміни засідань та зменшити кількість неявок, дума розпорядилася публікувати списки відсутніх гласних у газетах¹²⁴. Слід мати на увазі, що обраний в думу працював на своєму місці оплачуваної роботи: в лікарні, університеті, на біржі або в банку. Лише ті гласні, які обиралися для роботи в управі або в її постійних комісіях, одержували кошти на відрядження й інші витрати.

У випадку незгоди із постановою думи гласний мав право подати письмово свою «особливу думку», яка вносилося до жур-

¹²² ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. I: 1870. – № 48498. – Ст. 64.

¹²³ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 194.

¹²⁴ Там же. – С. 195.

налу засідань і публікувалася разом із протоколами. У перші чотири каденції думи їх кількість не перевищила семи і лише на кінець 1880-х рр. гласні стали вільнішими і активнішими. «Особлива думка» іноді подавалася від групи гласних у складі 10 і більше осіб, що дає змогу стверджувати про окремі лобістські осередки в думі з тих чи інших питань. Серед гласних вирізнявся регулярністю і настирністю подачі «мнень» гласний, інженер М. П. Добринін. Більшість з них носили дріб'язковий характер, а після прогашу на виборах міського голови С. М. Сольському вони набули характеру особистої образи¹²⁵. Дійшло до того, що він був позбавлений права виступати на засіданнях думи¹²⁶. Тож «особливі думки» не стали дієвим механізмом впливу на діяльність думи, на що сподівався законодавець.

Склад думи скорочувався внаслідок звичайних обставин – чиясь смерть або виїзд гласного з міста. Дума в цьому разі заміщала вакантні місця іншими кандидатами в гласні. До прикладу, М. К. Ренненкампф тривалий час заміщав міського голову та обіймав посаду директора Комерційного банку¹²⁷, коли перший голова Київської думи заводчик П. П. Демидов у 1872 р. склав повноваження. У випадку ж тимчасової його відсутності (відрадженьня або за станом здоров'я) його підміняв заступник, який також обирався одночасно з міським головою. У випадку смерті (Г. І. Ейсмана у квітні 1884 р., І. А. Толлі 1887 р., С. М. Сольського у листопаді 1900 р. і В. М. Проценка 1906 р.) міського голову обирали заново.

Спочатку робота гласних в думі не регламентувалася, була відсутня чітка розмежованість і черговість розгляду питань, що виносилися на обговорення. Траплялося, що звіти комісій управи поступалися обговоренню винагороди чи міському техніку, призначенню пенсій вдовам військових або ж питанням особистого характеру окремих гласних. Через розгляд дріб'язкових питань

¹²⁵ Известия Киевской городской думы. – № 28. – К., 1887. – С. 208.

¹²⁶ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах.. – С. 91.

¹²⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник 1874–1878. – Т. 1. – С. 50.

гласні часто покидали зал засідань, тому міський голова змушений був закрити зібрання передчасно¹²⁸.

Ініціатива гласних також була досить низькою: у 1878 р. надійшло три пропозиції від трьох гласних, у 1879 р. – 11 від 7, 1880 р. – 12 від 14¹²⁹. Всього ж за перші три каденції (1871–1882 рр.) було подано 86 пропозицій на 241 зібранні думи¹³⁰. Отже вкрай низьке відвідування й безініціативність гласних присутніх на засіданнях думи лише підтверджують висновок сенатора О. О. Половцева, що через їх апатію саме міський голова й члени управи були реальними господарями міста, направляючи його розвиток у необхідне річище та приймаючи усі важливі рішення¹³¹.

Міська управа за Положенням 1870 р. наділялася функціями виконавчого органу, який займався, в основному, господарськими справами. До її складу обиралися 5-7 осіб, які в роботі керувалися інструкцією, яку схвалювала дума. Однак перший склад управи (1871–1874 рр.) функціонував без неї і лише 7 серпня 1874 р. вона набула чинності¹³².

Основною взаємодією між думою й управою було формування з числа гласних комісій¹³³, більшість яких носили тимчасовий характер. Спочатку дума створювала підготовчі комісії, після яких уже формувалися виконавчі. Останні були підзвітні управі, яка після виконання ними завдань, звітувала в свою чергу перед думою. Це було демократично і відповідало принципу самоврядності місцевої влади.

¹²⁸ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 196.

¹²⁹ Там же. – С. 209.

¹³⁰ [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – С. 24-26.

¹³¹ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 254, 268.

¹³² Инструкция Киевской городской управы за 1874 г. – К.: Тип. А.Н. Иванова, 1889. – 15 с.

¹³³ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. I. – 1870. – № 48498. – Ст. 61.

Кількість комісій досягала 54, з них постійними були наступні: фінансова, мостова, водогінна, санітарна, ринкова, шкільна, театральна, оціночна, ревізійна, з контролю торговельної поліції, з єврейського питання, у справах міських парків¹³⁴. Така їх кількість вимагала залучення всього складу гласних, хоча обов'язку працювати в комісії за положенням не було прописано. Наприклад, 1878 р. лише 36 гласних входили до тих чи інших комісій, у 1878 – 57, 1880 – 42. Багато гласних не бажали зовсім працювати в комісії, а тому деяким думцям потрібно було перебувати відразу у 10, а то й 15 комісіях, що не сприяло ефективності їхньої роботи (див. додаток № 4). Неефективність комісій підкреслював і міський голова, котрий вважав, що при відсутності у їх складі авторитетних осіб, які б відповідально ставилася до взятого на себе обов'язку, призводила до невиконання поставлених перед ними завдань¹³⁵.

Щодо відвідуваності думських зібрань, то вона стала обов'язковою лише з уведенням Положення 1892 р. Згідно цього закону без поважної причини за неявку гласного на засідання його притягували до відповідальності згідно ст. 1440 «Уложения о наказаних»¹³⁶. В разі першого прецеденту передбачалося усне зауваження голови, в разі повторного – штраф 75 руб., а третього – позбавлення мандату гласного¹³⁷. Як результат відвідуваність гласними зібрань значно покращилася (див. додаток № 11).

На початку дума приймала рішення («определения»), які на працювали комісії: наприклад, контракти з постачальниками каменю, на брукування вулиць, з торгівцями на ринках і т. п. – тобто з виконавцями замовлень думи. У пізніші каденції вона приймала стратегічні проекти, куди виділялися більші кошти, а

¹³⁴ Протоколы Киевской городской думы. – № 3. – 1872. – С. 11-24.

¹³⁵ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 224-227.

¹³⁶ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – СПб., 1895. – Т. 12: 1892. – № 8708. – Ст. 60, 61.

¹³⁷ Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Репринт. изд. – М.: Книга по Требованию, 2012. – С. 681.

саме – про укладання водогону, каналізації, транспортної мережі та освітлення вулиць.

Ренненкампф створив ділову атмосферу співпраці між думою і управою та між гласними аби всі вони дотримувалися закону і свідомо працювали на благо міста, а не лише відбували службову повинність, як раніше. Оскільки закон не прописав чітких рекомендацій як мали співіснувати дума і управа, а покладав з'ясування їхніх стосунків на нову міську владу, то Ренненкампфу довелося очолити роботу по укладанню інструкції для управи, яка надовго стала для неї нормативним актом. Ще будучи старшим членом управи, він відзначив, що найголовнішу увагу слід звернути на запровадження «счетоводства и отчетности, составляющих непременно условие правильного хозяйства».

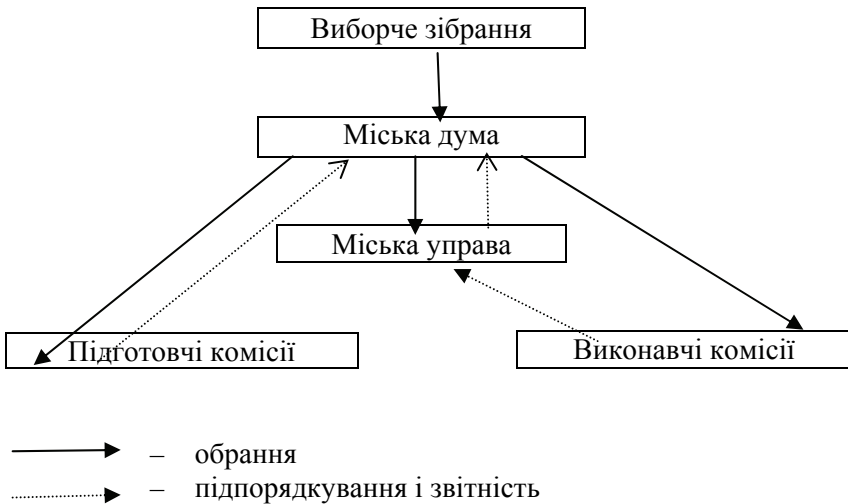
Міська дума вела своє діловодство згідно з інструкцією, яку вона уклала однією з перших в Російській імперії¹³⁸. У думі його формував міський секретар, а в управі воно зосереджувалося в канцелярії, де посади заміщалися найманими службовцями на конкурсній основі і лише міський секретар – обирався думою. У коло його обов'язків входило погодження, друкування і розсилання задалегідь порядку денного поточного засідання, протоколювання і публікація журналів засідань думи¹³⁹. Список питань на одне засідання доходив до 60, але розглядалося фактично менше третини.

Коротка схема міського управління наступна (до 1892 року):

¹³⁸ Устройство городской управы и городской канцелярии. – К., 1871. – 8с.

¹³⁹ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т.45. – Отд. I: 1870. – № 48498. – Ст.82,95.

Схема № 1

Питання, що виносилися на розгляд думи, не були чітко розмежовані між собою. В результаті їх слухання розтягувалися на кілька вечорів, хоча дріб'язкові питання могла б вирішити управа. Копії постанов думи в обов'язковому порядку надсилалися губернаторові на схвалення (Розділ V міського Положення 1870 р.)¹⁴⁰.

Тогочасний принцип міського самоврядування передбачав, що контроль за рішеннями думи, забезпечував цивільний губернатор, а в деяких випадках – міністр внутрішніх справ. Однак контроль не вважався підміною місцевої влади, бо дума відстоювала свої рішення, іноді не згоджувалася з губернатором та посилала постанови на розгляд Сенату, а навіть вигравала спірні питання: коли йшлося про підвищення чи запровадження нових податків, продаж міської власності, схвалення бюджету.

Губернатор наділявся правом ініціювати засідання думи, виносити на розгляд гласних власні пропозиції, як от виділення

¹⁴⁰ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – СПб., 1895. – Т. 12: 1892. – № 8708. – Ст. 65, 76.

щорічно 70 тис. руб. на утримання поліції та інші¹⁴¹. Копії рішень думи у вигляді протоколів надсилалися губернаторові і його дозвіл на публікацію у «Губернских ведомостях» надавав постановам думи законності. Часто траплялися випадки, коли дума невчасно відправляла губернатору матеріали й він не раз докоряв за це київському міському голові¹⁴². Крім думи губернатор контролював також міську управу, якщо йшлося про договори із концесіонерами, торговцями, товариствами, підприємствами і т. п. Щоразу після укладання угоди її передавали на погодження адміністрації.

Ще однією формою контролю губернатора було ревізування Київської міської управи, що вперше відбулося 1887 р., коли трапилося розкрадання міських коштів. Перш за все губернатор контролював щорічні бюджетні розписи, аби було виділено достатньо міських коштів на обов'язкові витрати, тобто державні. Також він схвалював напрацьовані управою щорічні обов'язкові для киян правила, які вимагали дотримуватися чистоти на вулицях, подвір'ях, правильної їзди на транспорті, пожежної безпеки¹⁴³. Ним схвалювалися правила їзди по місту на велосипедах, автомобілях й автобусах. Наприклад, щоб вільно їздити на велосипедах, кожен мав пройти перевірку у товаристві велосипедистів-любителів, після чого управа видавала іменну книжку-паспорт із зазначенням усіх правил їзди¹⁴⁴.

Губернатор схвалював також зміст думських «Известий...», в яких з 1880 р. публікувалися протоколи засідань, бо самодержавство вважало це власною прерогативою¹⁴⁵. Очевидно, це опі-

¹⁴¹ Протоколы Киевской городской думы. – 1873. – № 20. – С. 350-351.

¹⁴² Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 194-195.

¹⁴³ Свод обязательных для жителей г.Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – XXIII + 311 с.

¹⁴⁴ Свод обязательных для жителей г.Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – С. 231.

¹⁴⁵ Протоколы Киевской городской думы. – № 27. – 1879. – С. 702-703.

кунство зменшувало вплив думи на громадську думку, адже на губернаторів часто призначали з колишніх військових, тоді як вони мали б обиратися з правників¹⁴⁶.

Державний контроль зазвичай поділявся на нагляд за законністю і за доцільністю та правильністю діяльності самоврядних органів. Якщо контроль за заністю був цілком природним і загальнозживаним у більшості держав, то другий, перетворював самоврядні інституції у дорадчі органи при адміністрації. У Росії втручання губернської адміністрації у справи земств і міст набули звичного характеру. У нашому випадку верховний нагляд за органами самоврядування Росія успадкувала від Франції, яка в один час провела тотальну централізацію, а пізніше навпаки децентралізацію. Англія, попри усі потрясіння, не втратила незалежних міст-виробників, завдяки чому державний нагляд обмежився судовою відповідальністю¹⁴⁷.

Скорочення прав самоврядування прийшло із запровадженням міського Положення 1892 р., яким верховна влада увела постійний контроль за діяльністю думи та управи. Адже губернатор тепер схвалював списки виборців, міського голову, обраних гласних та членів управи. На посаду голову, як господаря міста, зверталася найбільша увага, адже безпосередньо через нього губернатор впливав на міське управління. При схваленні його на посаді враховувалися службові дані, що містилися у формулярному списку, зокрема його соціальне та етнічне походження чи віросповідання. Допущення небажаних осіб на таку високу посаду вважалося неприпустимим¹⁴⁸.

За Положенням 1892 р. гласному недостатньо було просто подати «особливу думку», а ще потрібно було отримати згоду міського голову після перевірки його змісту на предмет закон-

¹⁴⁶ Гессен В.М. Вопросы местного управления. – СПб.: Издания Право, 1904. – С. 66.

¹⁴⁷ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 266-290; Редлих И. Английское местное управление. Изложения внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / И. Редлих. – Т. 1. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – С. 271-280.

¹⁴⁸ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – С. 193.

ності¹⁴⁹. Тобто поправка щодо законності означала, що голова відповідав аби гласні виступали з діловими пропозиціями в рамках лояльності і підтримки верховної влади. На виконання вимог положення дума склала для управи нову інструкцію, яка також, як і попередня, була прийнята із запізненням – 25 червня 1897 р.¹⁵⁰. Там прописувалося, що при управі вводилося «присутствіє», до складу якого, як контролюючого органу думи, входили: міський голова і два члени управи. Таким штучним механізмом управу виводили з-під контролю думи, тепер управа сама себе контролювала, звітувалася не перед думою, а перед губернатором і губернським «присутствієм». Вона залишилася міською і ніби губернською установою одночасно, а дума втрачала прямий контроль над її діяльністю.

Управа складалася з постійних п'яти відділів: фінансового, земельного, розпорядчого, будівельного і воєнно-квартирного. Розпорядчий, розрахунковий та секретарський відділи складали звіти думі та губернаторові. Усі без винятку члени управи, канцеляристи, секретарі і наймані техніки були прямо підпорядковані міському голові. Важливою зміною було підпорядкування управі всієї процедури виборів, тоді як дума могла лише пропонувати розподіл виборчих дільниць. Попри втрати прямого контролю над діяльністю управи дума все ж несла певну відповідальність, адже вона продовжувала виділяти кошти із бюджету міста¹⁵¹.

Таким чином взаємодія міського самоврядування і губернатора здійснювалася якраз через управу, а тому її роль суттєво зросла. Одним з прикладів співпраці управи й губернатора була освітньо-культурна сфера. 1896 р. саме на прохання управи, а не рішення думи, губернатор дозволив взяти 300-тисячну позику для заснування Політехнічного інституту¹⁵², а 1910 р. – 900-тисячну позику для Учительського інституту¹⁵³.

¹⁴⁹ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – СПб., 1895. – Т. 12: 1892. – № 8708. – Ст. 67.

¹⁵⁰ Инструкция Киевской городской управы за 1897 г. – К., 1897. – 16 с.

¹⁵¹ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 314.

¹⁵² Известия Киевской городской думы. – 1896. – № 28. – С. 20-21.

¹⁵³ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 26. – Спр. 93. – Арк. 10.

Одним із проявів втручання губернатора у справи міста може служити випадок із міським головою С. М. Сольським. Тоді генерал-губернатор краю, він же начальник Київського військового округу М. І. Драгомиров був незадоволений тим, що голова часто відмовляв у його проханнях витратити міські кошти на військові потреби. Коли Сольський не погоджувався, той йому погрожував: «...якщо не виконаєте буде погано»¹⁵⁴. І, звичайно, це діяло невідворотно.

У роботі думи й управи часто виникали непорозуміння, помилки, а то й неправомірні дії, які з'ясовувало губернське з міських справ присутствіє. Ця установа, як влучно про неї висловився відомий юрист Едуард Берендтс, була свого роду місцевим органом адміністративної юстиції¹⁵⁵. Присутність у її складі в меншості членів міської думи за обома положеннями 1870 і 1892 рр. була не випадковою, там вирішення будь-яких питань визначалося простою більшістю голосів. Таким чином верховна влада убезпечувала себе від не вигідних для неї рішень думи. На засідання губернського з міських справ присутствіє виносилися скарги містян щодо порушення виборчої процедури; спірні питання між міським управлінням та земствами; не дотримання думою обов'язкових витрат. В разі незгоди із рішенням губернського з міських справ присутствія дума мала право оскаржити його у Сенаті, що час від часу приносило позитивні результати.

На відміну від більш демократичного Положення 1870 р., нове 1892 р., за одним із визначень, призвело до перетворення недавно самоврядних інституцій у прикажчиків самодержавства¹⁵⁶, а міську управу – з виконавчого органу на розпорядчий¹⁵⁷. Нова їх роль інституалізувалася циркуляром міністра внутрішніх справ 1893 р.,

¹⁵⁴ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 77.

¹⁵⁵ Берендтс Э.Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние её на государственный и общественный быт России — Петроград: Сенатская тип., 1915. – С. 108.

¹⁵⁶ Велихов Л.А. Указ. соч. – С. 297-309.

¹⁵⁷ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 254, 268.

в якому вказувалося, що віднині управи «мають характер урядових установ, а тому...в них має знаходитися зеркало встановленого зразка»¹⁵⁸ (Зерцало – емблема законності в Російській імперії, яка була обов'язковим атрибутом державних установ). Тобто закон інтегрував управу, виконавчий орган міського врядування, у систему державного апарату.

В результаті міський голова і вся виконавча ланка міського управління стали державними чиновниками та могли віддаватися під суд та каратися губернською адміністрацією. Згідно обох міських положень голова отримував 4 клас чиновника, а члени управи за положенням 1892 р. – 8 клас¹⁵⁹. Одним із прикладів кримінального провадження у Києві була справа 1902 р. про перевищення повноважень членом міської управи І. А. Снежком, котрий за рішенням губернатора сів на лаву підсудних¹⁶⁰. Таким чином відбулося обмеження влади думи, підпорядкування її державним інституціям і зокрема губернатору, котрий крім наглядача за законністю тепер став стежити і за доцільністю її дій, чим перебрав на себе усі важелі контролю та впливу на її діяльність.

Тож верховна влада ліквідувала ті елементи самостійності міського управління, котрі діяли за Положення 1870 р., в результаті чого дума опинилася у ролі «вершника без коня»¹⁶¹. Це призвело до послаблення діяльності міського управління, а працюючи на зібраннях думи, в управі, гласні боялися викликати невдоволення губернатора, менше проявляли ініціативу, реальні потреби міста ставали другорядними, адже державні ставали головнішими.

Так Російська імперія, запозичивши виборчий принцип самоврядності місцевого органу, тут же його трансформувала під традиційну режимну систему, адже її основним завданням було

¹⁵⁸ Цит. за: Петербургская городская дума, 1846–1918. – СПб., 2005. – С. 25.

¹⁵⁹ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Том 12: 1892. – СПб., 1895. – № 8708. – Приложение к Ст. 121. (Штаты и табели).

¹⁶⁰ ЦДДАК. – Ф. 442. – Оп. 655. – Спр. 12. – Арк. 1-2.

¹⁶¹ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 97-115.

отримати кошти на адміністрацію, армію, яка масово розміщувалася в Києві, як в інших містах та готувалася до нових загарбницьких воєн.

У підсумку зазначимо, що завдяки реформі міського управління кияни отримали право формувати свій орган влади на виборах. Не всі містяни Києва, платники податку, активно відгукнулися на можливість брати участь в управлінні розвитком міста. Більшість навіть з тих, хто отримав виборчі права, були малоосвіченими і неактивними. Кілька публічних лекцій правників про міське Положення 1870 р. було недостатнім для розуміння новизни і значення реформи. Закономірністю виборчих практик у перші каденції була низька явка на вибори заявлених у списках виборців (в середньому 20%). Поширювалася практика підкупу голосів за довіреністю від жінок і установ. Недалекоглядним було обрання гласних виборцями не власної категорії, чим порушувалися пропорції представництва.

Запроваджене нове міське Положення 1892 р. покликане було ліквідувати недоліки: непостійне і не часте відвідування гласними засідань думи, що було причиною їх кількаразових перенесень, а відтак приниження авторитету думи. Така недисциплінованість ніяк не каралася і в разі потреби дума приймала рішення чвертю голосів присутніх. Таким чином можна було прийняти вигідне присутньому гласному рішення, як от: виділення землі для її майбутньої перепродажі.

Корпус виборців значно скорочувався, в той час як містян з нерухомістю збільшувалося, тому право вибору забрано в менш заможних. Внаслідок цього зі списків вилучено мешканців, які раніше наділялися правом голосу. Виборців зменшилося в середньому з 3%, до менше, ніж 1% від усього населення Києва.

Друге важливе питання про активність/явки виборців. У кожних виборах за досліджений час брало участь в середньому до 50%. Якщо порівняти з демократичними практиками в країнах, де самоврядування поряд з парламентаризмом було основним принципом формування влади, то відповідь буде одна – Російська імперія, її поліцейська система і воєнізовані структури тримали спільноту майже без освіти навіть у містах і підпорядковала

місцеву владу. Тож констатуємо, що виборчі практики реалізувалися на місцевому ґрунті за принципами прийнятними самодержавством і під пильним контролем губернаторської влади. Аналізуючи склад корпусу гласних, відзначимо зростання серед них осіб, які отримали вищу освіту – якщо за Положенням 1870 р. їх було близько третини, то після 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад також зазнав суттєвих змін: якщо в перші каденції у думі переважали домовласники та купці, то вже на початку ХХ ст. – чиновники-професіонали, які були відповідальніші перед владою, частіше відвідували засідання думи.

Завдяки розподілу влади в місті на розпорядчий органи – дума і виконавчий – управа, вона спромоглася зосередитися спочатку над вирішенням стратегічних питань щодо благоустрою і практичних шляхів їх втілення. Підпорядкована за Положенням 1870 р. думі управа визначилася з полем своєї діяльності та формою звітності. Важливим моментом було запровадження комісій та залучення до них фахівців з міського господарства, іноді з європейським досвідом містобудування, що забезпечило порівняно швидкі темпи модернізації Києва.

Однак роль думи за Положенням 1892 р. значно ослабла: призначення на посаду міського голови, формування кадрового складу управи перейшло у відання губернатора. До того ж, на державну службу перейшли й усі члени управи, а відтак при правопорушеннях вони могли віддаватися під суд. Це дозволило верховній владі повністю контролювати виконавчу ланку міського врядування і не лише спрямовувати їх діяльність на розвиток міста, а головне – використовувати як механізм втілення державних, в тому числі військових інтересів на місцях.

Розділ 2. Муніципальний бюджет міста

2.1. Джерела формування

Ринкові відносини, які почали утверджуватися внаслідок ліберальних реформ в Росії, сприяли розвитку приватного підприємництва, торгівлі, житлового будівництва, заснуванню кредитних товариств та банків. Київська міська дума отримала можливість формувати бюджет із так званого оціночного збору (податку) з приватних міських садиб та збору з торгівлі і промислів. А також від неподаткових джерел – з міських підприємств і будівель, нерухомості та землі.

Міська дума отримала реальний важіль змінити периферійне, воєнізоване «гарнізонне» місто і надати йому значення регіонального центру економічного життя Правобережної України, відродивши історичне його значення для краю. Цьому прагненню далеко не завжди сприяла центральна влада. Як відмітив Лев Велихов міністри фінансів, навіть С. Ю. Вітте, ніколи не були міністрами господарства, а лише ревними хранителями державного казначейства – вони бачили в матеріальних домаганнях міст лише недоречні докучання¹.

Закон встановлював стійке джерело наповнення міського бюджету – оціночний збір (податок) з нерухомого майна містян по вартості, або доходності садиб. Тобто кошти надходили переважно від приватної господарської власності. Якщо у приміській території були підведені комунікації їх також обкладали таким же збором. Інші надходження з'явилися в процесі діяльності господарського і фінансового органу думи – управи. Щорічний проект бюджету готувала фінансова комісія, яка складала розпис кошторису, звітувала про доходи і витрати, контролювала виконання контрактів, сплату боргів, виплату жалювань та пенсій. Скарбницю міста наповнювали кошти з віддачі в оренду або

¹ За: *Велихов Л.А.* Основы городского хозяйства. – С. 430.

продажі міського майна (землі та приміщень) та від зборів з документів на право торгівлі і заняття промислами. Окремо йшлося про збір з власників трактирів, постійних дворів, квартиро-наймачів, з утримувачів коней, екіпажів і т. п. Від його сплати звільнялися культові споруди, будинки церковнослужителів, богоугодні й державні навчальні заклади, неприбуткові державні й міські споруди, а також садиби жителів, оцінені менше 100 руб. Будь-який місцевий збір чи мито дума могла запровадити при умові схвалення міністерством внутрішніх справ.

Отримавши, згідно обох міських положень право формувати власний бюджет, дума змогла зайнятися благоустроєм міста. Для цього вона намагалася скласти збалансований бюджет, в якому основними статтями надходжень були кошти від оціночного збору, використання міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок) та від міських підприємств (скотобоєнь і гавані). Якщо спочатку найбільша питома вага статків надходила від міської власності (47,3%), зборів і мит (36,6%), оціночного збору (9,1%), то 1914 р. вони становили відповідно: від міської власності – 27,6%, зборів і мит – 8,4%, оцінного збору – 16,7%, що свідчило про різнопланові заходи думи у наповненні міського бюджету. Обмеження Положенням 1892 р. фінансових повноважень думи не дало змогу запровадити нові джерела надходжень, а тому міська влада почала активно звертатися до державних позик. Їхня ефективність була низькою, адже велика частка отриманих коштів йшла на задоволення потреб військових частин, а не потреб міста. Ще одним фактором було ігнорування містян при схваленні того чи іншого кредиту. Така практика існувала, зокрема, в Іспанії, де проводився референдум для кожної міської позики².

Для виконання покладених на думу обов'язків, вона мусила знаходити чималі кошти. За весь час дослідженої її діяльності видатки зросли у 24,8 разів, в той час як доходи – у 16,8 рази. Обов'язкові, головним чином державні, витрати займали найбільшу питому вагу – від 28% до 30,2%. Найтяжчими для міської

² *Велихов Л.А.* Указ. соч. – С. 380.

влади були утримання поліції та розквартирування військ, які, попри дотації держави, постійно вимагали значних міських коштів. Це призвели до того, що витрати на благоустрій зменшилися з 22,7% до 11,1%.

Оціночний збір розглядався як місцевий тому, що суб'єкт податків був лише власник нерухомості, а йому «місцеві інтереси і потреби мають бути ближче серцю власників, ніж випадкового населення»³. Його розмір встановлювався міською думою у розмірі не більше 10% чистого прибутку від нерухомого майна або 1% їх вартості. У Києві він з'ясовувався оціночною комісією після огляду нерухомого майна. Впродовж одного місяця після оголошення розміру стягнення його можна було оскаржити⁴. Про дражливість і повсюдне невдоволення ним містян свідчать чисельні скарги, серед яких був навіть гласний думи «мільйонер» Л. Бродський, чий аргументи, комісія однак не врахувала.

Дума, спираючись на Положенням 1870 р., звільняла від оподаткування тих, хто мав сплачувати менше 1 руб. 50 коп.⁵. Траплялися випадки, коли вона вдало відстоювала власні інтереси для наповнення коштами скарбниці міста. Наприклад, 1873 р. інженерне відомство Київської фортеці ухилялося від оподаткування власних квартир, мотивуючи, що вони перебувають у межах території фортеці. Дума домоглася виконання закону, зумівши протистояти керівництву Київській фортеці і губернській адміністрації⁶.

1884 р. між думою й Військовим відомством знову розгорівся конфлікт навколо будівель межі фортеці (еспланади), тому, що воно не сплачувало збір, а дума резонно відмовлялася їх обслуговувати (подавати воду, освітлювати). Обом сторонам протя-

³ Лебедев В.А. Местные налоги. – СПб.: Типо-Литография А.М. Вольфа, 1886. – С. 68.

⁴ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. I: 1870. – № 48498. – Ст. 129-131.

⁵ Протоколы Киевской городской думы. – 1871. – № 19. – С. 6-7.

⁶ Там же. – 1873. – № 19. – С. 346-348.

гом багатьох років доводилося «шукати правди» навіть у Сенаті аби досягти компромісу⁷.

Домовласницький склад перших дум породив таке явище як використання службового становища членами оціночної комісії, які «забували» оцінити сотні будинків, а решту проводили аби як, часто «на око», що було вигідно заможним містянам. Як зазначав сучасник, при поданні скарги можна було не розраховувати на її позитивне вирішення, адже вони розглядалися тими ж членами комісії, які не були зацікавленні у переоцінці нерухомості. Навіть на початку ХХ ст. це явище було настільки поширеним, що воно стало на порядку денному Першого всеросійського з'їзду діячів з міського благоустрою в Одесі, де знаний фахівець з економічних питань В. М. Твердохлебов зазначав, що старі будинки оцінювалися в десять разів дешевше нових, уможлядно⁸.

Після запровадження Положенням 1892 р. основним критерієм формування виборчого списку майнового цензу виборців не менше 1,5 тис. руб., в управу надходили скарги домовласників уже на заниження оцінки нерухомого майна, що позбавляло їх виборчого права. Міський голова С. М. Сольський з цього приводу твердив, що штучне завищення оцінки майна сприяло б зростанню серед них дрібних власників, які не розуміли справжніх інтересів міської громади, й «створюють широку арену для інтриг окремих осіб для досягнення власних вигод»⁹. Тож можемо констатувати виняткову роль оціночного збору як політичного інструменту і показника прагнення й можливості містян впорядковувати місто.

Верховна влада з 1894 р. запровадила квартирний податок на користь держави, чим позбавила суттєвих надходжень до міської скарбниці, адже квартиронаймачі сплачували державі 1,7-10% від

⁷ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 90.

⁸ Там же. – С. 82; Забудова Києва доби класичного капіталізму. – К.: Варто, 2012. – С. 118; *Твердохлебов В.Н.* Городское обслуживание и оценка недвижимых имуществ: (закон от 6 июня и городской оценочный сбор): доклад Первому Всероссийскому Съезду деятелей и специалистов по городскому благоустройству в Одессе 1910 г. – Одесса, 1911. – С. 7.

⁹ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 114. – Арк. 58.

плати за оренду приміщень. Ще сучасник відзначав прагнення міста скоротити загальну суму «надходження на місто земського і державного податків»¹⁰. Тому Київ уже 1900 р. опинився далеко позаду обох столиць та Одеси щодо надходжень оціночного збору відносно власного бюджету міста: у Москві він давав – 25,6%, Одесі – 19,9%, Санкт-Петербурзі – 18,2%, Ризі – 17,2%; Харкові – 16,1%; Києві – 10,5%; Чернігові – 7,1%; Херсоні – 3,4%¹¹.

Завдяки активній забудові Києва на початку ХХ ст. надходження від оціночного збору до бюджету значно зросли і вже 1913 р. його питома вага становила 17,3 %, у Москві – 14,7%, у містах Лівобережної України – 9,8¹². У грошовому еквіваленті збільшення відбулося у 21 раз, що було показником зростання контрольованої приватної забудови в місті (див. таб. № 16).

Друга категорія прибутків до міської скарбниці складалася із зборів і мит. Так, акцизний збір з кошерних предметів стягувався з підприємців євреїв. Щорічно він зростав з умовою, що міська влада витратить частину коштів на користь єврейської лікарні, кладовища, на виплату рабину, сиротам та інші потреби єврейської громади Києва. Через неконтрольований вплив єврейського населення верховна влада 1891 р. постановила частину коштів з кошерного збору спрямувати на утримання додаткового штату поліції, яка б наглядала за новоприїжджими¹³. За увесь час цей збір зріс у 7,6 разів і 1914 р. становив 177 тис. руб. або ж 4% питомої ваги бюджету.

¹⁰ Твердохлебов В.Н. Городское обслуживание... – С. 7.

¹¹ Содовский Г. Городской оценочный сбор. – СПб.: Тип. «Экономия», 1910. – Т. 1. – С. 97-98.

¹² Кошва Н.Н. Финансы г. Киева // Киевские городские известия. – 1917. – № 9. – С. 12.

¹³ Чериковер И. Киев // Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Общество для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз-Ефрон. Т. 9. – 1911. – С. 522-523; Протоколы Киевской городской думы. – 1877. – № 10. – С. 299-300; № 14. – С. 427-428; Кошва Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 15-16.

Наступну групу становлять надходження від трактирного промислу, торгових закладів і промислових свідоцтв та патентів. Це були постійні джерела прибутків, які зростали, а найбільший приріст мали збори з трактирів, котрі збільшилися у сім разів. Дума щорічно встановлювала їх розмір, коригуючи розцінки відповідно до зміни їхньої кількості та місця розташування¹⁴. На початку ХХ ст. їх кількість подвоїлася, чим скористалася поліція, яка змушувала підприємців і купців при оформленні документів на торгівлю сплачувати «данину» поліцмейстерам, котрі «не любили», говорячи словами Миколи Гоголя, пропускати те, що «само плигло в руки»¹⁵. Одним з них був пристав Подільської дільниці Михайлов, котрий брав з юдеїв гроші, а з православних – товари, за що був звільнений з посади і відданий під суд¹⁶.

Завдяки зростанню числа підприємців та розмірів їх діяльності збір з промислових свідоцтв збільшився у 8,8 рази, чому сприяла постанова думи справляти з торговців 1 і 2-ї категорій 15% з їх прибутків, а з 3-5-ї – 10%. З промислових підприємств 1-5-ї категорій стягували 15%, а з дрібних – 10%. Надходження від торгових патентів були меншими і зросли лише у 4,6 рази, при тому, що думою прийнято норму стягнення в 20% від державного патентного збору з алкогольних напоїв¹⁷.

Особливим джерелом надходжень були прибутки від підприємств, що здавалися містом у концесію одному чи декільком підприємцям. Ця практика в Російській імперії набула поширення у другій половині ХІХ ст. За приклад їх запровадження бралася Франція, монархи якої віддавали громадські роботи «фінансовим інвесторам» – антрепренерам (від фран. «entrepreneur» – підприємець). Їхня суть полягала в договорі між міською владою та підприємцем, згідно якого перша сторона надавала право діяль-

¹⁴ Протоколи Киевской городской думы. – 1872. – № 17. – С. 2-4; Там же. – 1873. – № 16. – С. 311.

¹⁵ Гоголь Н.В. Ревизор // Собр. соч. в семи томах. – Т. 4. – М., 1977. – С. 3.

¹⁶ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах... – С. 30.

¹⁷ Протоколы Киевской городской думы. – 1871. – № 4. – С. 22; № 17. – С. 10.

ності і створювала певні умови (виділення землі й приміщень), а друга – щорічно віддавала у міську казну певний відсоток чистого прибутку. Вони сприяли появі нових робочих місць та модернізації технологій, адже переважна більшість підприємців приїздили із заходу й привозили з собою новітні технології¹⁸. У Києві прикладом таких договорів були: 1871 р. з водогінним і газовим товариствами, 1889 р. – з Київською міською залізницею (далі ТКМЗ) та 1890 р. – з каналізаційним товариством¹⁹. За усіма договорами підприємства із нерухомістю та технікою могли переходити безплатно у власність міста через 10-20 років. Укладання такої кількості угод зумовлювалося неспроможністю через брак професійних кадрів та коштів самостійно створювати міські прибуткові підприємства.

Містам вкрай не вистачало коштів, тому міністерство внутрішніх справ видало 26 жовтня 1896 р. циркуляр, в якому міським управлінням рекомендувалося відмовлятися від концесій та розбудовувати власні підприємства²⁰. Цей державницький захід був зумовлений тим, що домовласницький склад Київської, як й інших міських дум в імперії, підтримував лише приватну ініціативу. Проте концесіонери не надто дбали про інтереси міста. Цей «сигнал» дав поштовх для нового вектору діяльності думи, який остаточно ствердився на Київському всеросійському з'їзді міських діячів 1905 р. На ньому представники міст проголосували за муніципалізацію підприємств. Саме після нього міська дума вирішила викупити каналізацію і ТКМЗ²¹.

¹⁸ *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. – С. 314.

¹⁹ Протоколы Киевской городской думы. – 1871. – № 17. – С. 23-36; № 20. – С. 11-21; Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 22. – С. 1-37; Протоколы Киевской городской думы. – 1890. – № 43. – С. 497-505.

²⁰ *Антонов А.Л., Маслийчук В.Л., Пармонов А.Ф.* История Харьковского городского самоуправления, 1654–1917. – Х.: Регион-информ, 2004. – С. 129.

²¹ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 26, 38.

Однак, усі потуги міст Російської імперії згасають на фоні успіхів західних муніципалітетів, де розвиток господарства був не спущений на волю випадку, а планомірно розвивався. Еталонною програмою всестороннього господарського розвитку, яка стала взірцем досягнень західних муніципалітетів стала «Лондонська програма» 1889–1892 рр. Варто зауважити, що у більшості пунктів принципів муніципальної діяльності на першому місці стояла теза, що міське управління має не лише забезпечити усі умови праці робочим, а й служити прикладом для інших підприємств, як по відношенню тривалості робочого дня так і зарплати. Зокрема, міське управління мало добиватися 8-годинного робочого дня, 6 денного робочого тижня і таку ж заробітну платню, яку отримують робочі тред-юніонів²².

Від прибутків концесійних підприємств – а це газове, водогінне і каналізаційне товариства, дума з початку не отримувала коштів, адже ті обслуговували населення задля своїх прибутків. Лише після вдало укладеного міською владою 1890 р. договору з електричним акціонерним товариством «Савицький і Страус» до міської скарбниці почав надходити певний відсоток від його прибутків. По його закінченню 1899 р. було підписано нову угоду з електричним товариством «Уніон», за умовами якого місто отримувало від 5% до 8% його прибутку²³. Потім надходження від нього зросли в 175,4 рази (див. таб. № 16). Іншим підприємством, що давало місту кошти, було ТКМЗ, за умовами договору з яким, те сплачувало у міську казну 1,5-3% від свого прибутку, або не менше 5-10 тис. руб. щорічно²⁴. Отже, над-

²² Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 233-234.

²³ Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 5. – С. 255-256; Договор Киевского общественного управления с Киевским электрическим обществом. – К., 1904. – С. 20.

²⁴ Контракт инженер-майора А.Е. Струве и Киевской городской управы // Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 6. – С. 1-37; Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский Трамвайный Трест, 1933. – С. 18.

ходження від трамвайного підприємства зросли у 15,2 рази (див. таб. № 16).

Важливим джерелом прибутків були також кошти від торгових мит, які стягувалися за ввіз та вивіз товарів через київські склади, дніпровські пристані і залізничний вокзал. Надходження від них хоча були й невеликі, проте постійні. Запроваджений думою 1896 р. каналізаційний збір брався з установ, товариств, власників садиб за підключення їх до централізованої мережі міста. Протягом 18 років він зменшився майже вдвічі, адже саме в перші п'ять років відбувалося найбільше підключень до каналізації. В подальшому вона не розширювалася і плата за приднання абонентів зменшилася.

Стабільні надходження приносив візницький збір, який поділявся на легковий і ломовий. Суть його полягала в тому, що міська влада брала з візників плату за користування площами і вулицями, попередньо погодивши через візницьку комісію з власниками розмір його стягнення.

Потреба наповнювати міську казну спонукала думу постійно переглядати розміри та види зборів і мит. Спеціально створена комісія з пошуку нових джерел прибутків запровадила збори з власників кінних екіпажів, автомобілів та велосипедів, утримувачів собак та коней. З 1882 р. встановлювався такий їх розмір на рік: з коня першої категорії – 8 руб., другої – 4 руб., із закритого екіпажу – 10 руб., з відкритого – 5 руб., з карет, ландо, омнібусів, диліжансів і катафалків – по 15 руб. Із появою 1912 р. автомобілів і велосипедів їх власники сплачували по два руб., а утримувачі собак – один руб. Київські тарифи не були завищеними, бо, скажімо, Бахмутська міська дума встановила збір з візників 3 руб. 25 коп. У Москві стягувалося на один рубль більше, тоді як у Санкт-Петербурзі тарифи були меншими, що було пов'язано з великою кількістю у місті екіпажів та транспорту²⁵.

²⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 34. – Арк. 18; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 13-14; Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу. – Луганськ, 2009. – С. 256; Петербургская городская дума, 1846–1918. – С. 206; Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917. – С. 311.

Всього ж за 32 роки сума цих зборів зросла в п'ять разів (див. таб. № 12).

Для ілюстрації надходжень зборів та мит подаємо таблицю:

Таб. № 12

**Надходження від зборів і мит
до міського бюджету за 1871–1914 рр.²⁶**

Рік	У тис. руб.									
	Збори: із торгових закладів і промислових свідцтв	із патентів	Із трактирного промислу	візницький	із власників коней, екіпажів і собак	із кошених предметів*	відсотковий з електричного освітлення	відсотковий з міської залізниці	каналізаційний	Мито
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1871	14,8	6,8	21,3	7,2	–	23,1	–	–	–	36
1872	23,7	12,7	26,5	7,6	–	25,2	–	–	–	46,9
1873	25,7	25,7	27,9	6,5	–	25,2	–	–	–	59,8
1874	28	23,9	27,9	6,8	–	40	–	–	–	59,7
1875	28,9	22,6	26,2	7,1	–	40	–	–	–	66,1
1876	28,9	22,4	27,4	10,9	–	40	–	–	–	86,8
1877	27,3	24	29	7,5	–	40,5	–	–	–	56,2
1878	26,2	24,1	32,2	11,3	–	47,5	–	–	–	54,1
1879	28,6	24,1	31,8	12,6	–	47,2	–	–	–	54,3
1880	31,6	25,1	36,6	13,9	–	43,2	–	–	–	57,4
1881	30,4	22,8	33,1	13,4	–	33,8	–	–	–	59,5
1882	31,5	20,9	41,3	13,4	5,6	48,3	–	–	–	69,6
1883	24,1	20,6	43,3	13,4	5,7	43,2	–	–	–	61,7
1884	34,2	22,5	39,5	10,9	5,7	43,2	–	–	–	52,5
1885	39,9	24,9	37	13,8	5,8	43,2	–	–	–	45,1
1886	36,8	25,5	78,7	12	14,8	64,2	–	–	–	42,4
1887	36,7	25,6	80,3	19,9	5,1	63,2	–	–	–	43,4

²⁶ Складено на основі: *Рубинштейн А.В.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 6-13; *Коиова Н.Н.* Финансы г. Киева. – С. 7.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1888	50,1	27,7	82,6	25,8	10,2	58	–	–	–	33,9
1889	52	28	85,6	29	12	68,5	–	–	–	48
1890	54,3	27,1	82,2	25,7	9,9	86,8	–	–	–	38,3
1891	55,3	27,4	81,5	26,3	11,7	97	–	–	–	49,5
1892	59,4	26	76	24,6	9,1	29,5	–	–	–	33,4
1893	66	28,4	74,4	24,6	8,3	27,1	1,5	–	–	29,5
1894	67,9	33,4	73,8	25,5	6,8	14,5	2,3	–	–	33,5
1895	68	32,1	77,9	27,6	7,7	16,7	3,4	5	–	35,6
1896	68,3	15,1	78,1	27,5	7,3	16,8	4,6	7,3	65	27
1897	66,9	44,2	79,7	35,4	10,3	16,8	7,8	9,8	25,3	32,8
1898	72	29,5	77,1	34,6	7,5	112,4	7	11,2	25,5	36,6
1899	80,8	29,5	78,6	46,5	9,1	112,9	4,5	12,3	34,4	43,7
1900	82,9	29,5	80,2	51,4	8,7	115,3	12,8	14,7	12,3	49,2
1901	82,2	29,5	82,6	47,6	10,2	115,3	23,1	16,5	28,4	44,6
1902	81,6	29,5	82,6	44,1	11,8	135,8	18,9	18,4	41	46,6
1903	81,7	29,5	86,7	42,5	10,7	136,3	15,6	19,5	33,5	37,9
1904	82,8	29,5	89,5	40,2	10,4	132,9	27,1	21,7	40,4	48,5
1905	75,4	29,5	88	44,3	10,3	132,9	23,9	24,8	21,4	42,1
1906	62,9	29,5	96,7	45,9	10,9	144	27,5	32,7	45	51,8
1907	71	29,5	109	44,8	10,8	144	37	38	36	48
1908	82,4	29,5	131,8	48	13,6	144	50,2	41,6	31,9	54,5
1909	87,2	29,5	136,9	49,8	11,9	144	69,7	45	18,7	44,9
1910	102,9	29,5	133,9	51,4	11,9	172	76,9	47,9	11,8	55,6
1911	126,2	29,5	145,4	62	13,2	172	96,4	54,7	19,6	46,3
1912	124,4	29,5	148,1	63	16,7	172	117,6	60	32,2	58,5
1913	151,6	29,5	160,2	65	25,2	172	190,3	67,9	34	66,5
1914	122,1	29,5	145,9	68	26,4	177	263,1	76,2	33,2	56

* за 1892–1897 рр. наведені чисті надходження у міську скарбницю, а за решту – усі надходження.

Міська влада, щоб покращити медичне обслуговування після кількох спалахів епідемій, запровадила лікарняний збір (1904 р.), згідно з яким кожен містянин сплачував один рубль²⁷. Та ж комісія з пошуку нових джерел прибутків склала звіт про кіль-

²⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 100. – Арк. 12.

кість вантажів, які прибували залізницею до Києва. За її висновками дума запровадила попудний збір із міжміської залізниці, який використовувався на поліпшення під'їзних шляхів. Верховна влада дозволила користуватися ним лише з 1910 р. та й то за умови, якщо в думи на ці роботи бракувало б власних коштів. Насправді ж надходження від попудного збору поступили у міську скарбницю лише в останні два роки перед Першою світовою війною і принесли чималі кошти: 1913 р. – 112,4 тис. руб. і 1914 р. – 95,4 тис. руб.²⁸

Стійким і регулярним джерелом бюджету були кошти від міської власності, до якої входили: будинки, базарні лавки й павільйони, землі, ліси, сінокоси, гавань і театри. Зазвичай, дума здавала їх в оренду або ж продавала. Найбільшу питому вагу серед них займали надходження від оренди торгових лавок і павільйонів, які зросли у 10,7 разів і 1914 р. давали 713,7 тис. руб. (див. таб. №13)

Міська влада при здачі в оренду землі, сінокосів й лісів та будинків, як зауважили економісти, отримувала занижені кошти, хоча надходження від землі й лісів зросли у 17,6 рази. Це було наслідком того, що дума залишила у міській власності більшість земель (8754 десятин, крім садків, скверів, казарм, каналізації і міських забудов) і лісів (3180 десятин). 4254 дес. займали ще поля, сінокоси, огороди, хутори, садиби, склади, забудови приватних осіб і берегові лінії. Найбільше від оренди землі й лісів Київ отримав 1912 р. – 230,8 тис. руб., хоча за підрахунками П. Л. Кованька міг розраховувати на один мільйон. Інтенсивно використовувалися 96,9 дес. – під складами і садибами (40277 руб.). Інші 2919 дес. приносили всього 58848 руб. Орендована земля під забудову здавалася на 6-12 років, тому капітальних забудов на них не велося і дума отримувала незначні кошти. За законом 23 червня 1912 р. про забудову термін оренди

²⁸ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 16; ПСЗ. – Собр. 3-е. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 30. – № 33154. – Ст. 2; *Кошова Н.Н.* Финансы г. Киева. – С. 9.

зріс від 36 до 99 років, що збільшувало надходження до міської каси, особливо від житлового будівництва.

Міським лісом вважалася Пуща-Водиця (3180 дес.), через неефективну оренду якої з торгів по незмінній ціні з 1875 р. місто отримувало невеликі кошти: у 1906 р. – 44 тис. руб., а 1914 р. – 84 тис. руб. Також надходили гроші від оренди сінокосів, рільничої землі, городів, хуторів (у межах міста) і садиб, які на 1914 р. склали 64244 руб. Від дачних ділянок місто 1906–1914 рр. отримувало від 16 до 25 тис. руб.²⁹.

Таб. № 13

Надходження від здачі в оренду землі, лісів, будинків, торгових лавок і павільйонів 1871–1914 рр.³⁰

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	від землі й лісів	від будинків	від торгових лавок і павільйонів		від землі й лісів	від будинків	від торгових лавок і павільйонів
1	2	3	4	5	6	7	8
1871	12,7	12,7	66,9	1893	62,3	73,5	269,2
1872	10	13,7	80	1894	57,4	73,6	261
1873	104			1895	60,6	73,2	282,8
1874	115,5			1896	66,2	72,8	292,4
1875	20,7	20,9	97,2	1897	112,7	73,1	306,1
1876	22,3	36,1	107,5	1898	151,9	80,8	299,7
1877	22,3	46,9	108,1	1899	160	108,4	316
1878	26,5	47,8	107	1900	119,9	125,1	400,5
1879	35,2	57,2	116,1	1901	101,3	151,5	388,2

²⁹ *Московой А.* Земельно-орендное хозяйство г. Киева // Киевские городские известия. – 1916. – № 8. – С. 3-23.

³⁰ Складено на основі: *Рубинштейн А.В.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 6-13; *Коиова Н.Н.* Финансы г. Киева. – С. 8-9.

1	2	3	4	5	6	7	8
1880	25,3	66	138,6	1902	86,1	153,5	398,9
1881	24,1	77,5	135,3	1903	151,8	162,2	385,6
1882	32,3	75	139,6	1904	109,9	172,5	368,4
1883	27,8	79,9	142,6	1905	103,3	211,3	409,9
1884	28	79,6	162,7	1906	130,6	257,4	409,8
1885	41,8	74,2	184,4	1907	152,5	165,9	431,3
1886	43,1	74,3	217,3	1908	164,3	176,9	453,9
1887	41,6	79,9	232	1909	171,3	217,9	475,1
1888	45,7	75,7	258,5	1910	191,5	225,9	529,9
1889	82,4	76,3	276,2	1911	200,7	192,2	561,4
1890	57	71,4	277,4	1912	230,8	304,2	587,6
1891	39,5	71,5	294,5	1913	227,7	356,7	681,9
1892	48,6	74,1	272,4	1914	223,5	368,6	713,7

Надходження від оренди гавані й приміщень театрів за весь час складали невеликі кошти – в середньому до 30 тис. руб. на рік, проте засвідчують повний контроль думи над своєю власністю. Користування міськими берегами й водним простором Дніпра регламентувалося інструкцією, складеною береговою комісією³¹. З відкриттям 1901 р. гавані на Оболоні до міської скарбниці щорічно надходили кошти від зимування і за стоянку суден круглий рік. Наприклад, за 1902 р. надійшло: за зимову стоянку з парових і непарових суден, пралень і плотів – 1271 руб.; за причал вантажів – 23434 руб.³² Отже, від міської власності дума отримала зростаючі надходження: у 9,8 разів.

Довгий час Київ не мав власних підприємств, поки дума не облаштувала 1888 р. міські скотобойні, які існували й раніше, але були приватними. Ті містилися на подвір'ях, де забивали тварин без дотримання правил ветеринарно-санітарної експертизи м'яса, тому викликали незадоволення киян. Врешті саме через скарги мешканців дума у грудні 1888 р. відкрила власні скотобойні, які

³¹ Инструкция киевской городской Береговой комиссии // Известия Киевской городской думы. – 1903. – № 10. – С. 71-72.

³² Отчет по заведованию берегом и гаванью за 1902 г. // Известия Киевской городской думы. – 1903. – № 10. – С. 2-3.

розміщувалися по вул. Васильківській, 137, а всі приватні заборонила, монополізувавши цей вид діяльності.

З відкриттям міських скотобоєнь не дозволявся посадибний забій навіть баранів, який проводили з релігійною метою мусульмани; для них відводилося спеціальне приміщення. Міські скотобойні швидко набули популярності, адже лише у 1891 р. на них забили 125,379 тис. голів, а худобу приганяли і привозили з Полтавської, Чернігівської і навіть Херсонської та Катеринославської губерній. Через велику кількість забитих тварин Либідь, в яку спускали стічні води, набув жадливого червоного кольору³³. Дохід від скотобійні був великий і він був непрямым податком на населення³⁴.

Стабільний прибуток надходив від відкритого 1889 р. адресного столу, який реєстрував приїжджих і видавав їм тимчасові паспорти. Надходження від скотобоєнь у міську скарбницю зросли у 2,4 рази, а від адресного столу – у 2,8 рази (див. таб. № 14).

Всього ж прибутки від міських підприємств виросли у 4,7 рази. Питома вага їх у міському бюджеті збільшилася у півтора рази – з 11,2% до 16,8%, що було незначним показником, адже міські підприємства Москви давали 50% від усіх надходжень до бюджету. У Західній Європі цей відсоток був набагато вищим і дозволяв взагалі не обкладати населення міськими податками. Зокрема, в кінці XIX ст. у багатьох німецьких містах влада щороку могла видавати по 500-600 марок на сім'ю, а в деяких містах Швеції користування трамваем і телефоном було без-

³³ *Стегней М.М.* Організація ветеринарної служби київських міських скотобоєнь (1888–1914 рр.) // Науковий вісник Львівського Національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжинського. – Т. 12, № 3 (45), Ч. 5. – 2010. – С. 245-247; Известия Киевской городской думы. – 1888. – № 11. – С. 420-421, 452-457; *Дуброва С.П.* Киевские городские скотобойни // Вестник общественной ветеринарии. – 1911. – № 5. – С. 815-818.

³⁴ *Кованько П.Л.* Местный бюджет Украины в 1912 году (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). – Х., 1923. – С. 14-15.

коштовним³⁵, що є прикладом тодішнього європейського виміру самоврядності міста.

Таб. № 14

**Надходження від скотобоснь й адресного столу
1889–1914 рр.³⁶**

Рік	У тис. руб.		Рік	У тис. руб.	
	Скотобойні	Адресний стіл		Скотобойні	Адресний стіл
1889	164,1	12,4	1902	239,1	20,8
1890	159,9	9,5	1903	238,9	23,2
1891	166,5	9,6	1904	250,1	25,5
1892	180,4	8,7	1905	266,3	21,8
1893	182	12,7	1906	265,6	24,5
1894	173,5	7,3	1907	269,6	24,3
1895	171,8	15,7	1908	280,6	25
1896	193,1	16,5	1909	290,3	28,9
1897	206,7	18,1	1910	303,9	12,4
1898	216,5	22,8	1911	305,5	27,4
1899	227,9	21,1	1912	320,8	37,6
1900	238,8	27,3	1913	349,6	33,7
1901	243,7	20,9	1914	395,5	35,4

Так звані «інші» джерела, які 1871 р. з 7% питомої ваги посідали останнє місце, а 1914 р. із 30,5 % – перше. У грошовому еквіваленті їх показники взагалі збільшилися у 73 рази (див. таб. № 16). Запорукою стрімкого зростання надходжень було: віднесення до них державних дотацій, спеціальних капіталів, продажу

³⁵ Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917. – С. 317, 373-374.

³⁶ Складено на основі: Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 7-12; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 8-9.

міської землі, недоїмки за попередні роки, різного роду штрафи, вирахування, джерела прибутків, які не підпадали під попередні категорії і т. п.

Зокрема, від державних дотацій зросли кошти за розквартирування військ, які почали надходити з 1875 р. Тоді дума отримала всього 30,3 тис. руб., а вже 1914 р. – 465,2 тис. руб. (це при тому, що витрати міста на армію були значно більшими). Крім них держава з початку ХХ ст. надавала місту гроші на утримання поліції, які 1906 р. склали 14,9 тис. руб., а вже 1914 р. – понад 101,8 тис. руб. (знову місто доплачувало велику суму). Дотації надавалися й на освітню та культурну сфери, які стали відчутними лише в 1912–1914 рр. – в середньому по 152 тис. руб. щороку. У той час як дума витрачала по 800 тис. руб. власних коштів. Отже, держава віддавала в опіку самоврядному місту не лише освіту та культуру, а й змушувала нести великі витрати на військо та поліцію.

Спеціальні капітали вирізняла нестабільність надходжень, хоча згодом їхнє зростання все ж принесло місту дивіденди. У різний час до них входили кошти від пенсійного капіталу, плати за навчання в школах, лікування у міських медичних закладах та ін. Якщо 1875 р. надійшло 30,2 тис. руб., то 1914 р. – 303,8 тис. руб.

Стабільні кошти дума отримувала з продажу міської землі, особливо активно в перші десять років, коли місту грошей бракувало найбільше.

Таб. № 15

Надходження від продажу міської землі 1871–1914 рр.³⁷

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	48,9	1893	12,1
1872	6,1	1894	9,3
1873	13,3	1895	–

³⁷ [Конисский А.А.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С. 89-92; Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. – С. 137; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 11.

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1874	95,5	1896	–
1875	49,7	1897	–
1876	23,2	1898	0,8
1877	6	1899	50,8
1878	13,8	1900	70,3
1879	23,1	1901	17,8
1880	20,1	1902	12
1881	24,6	1903	13,2
1882	9,4	1904	5,9
1883	7,9	1905	4,1
1884	25,5	1906	60,1
1885	13,3	1907	4,3
1886	10,2	1908	19,5
1887	6	1909	9,3
1888	14,9	1910	4,8
1889	27	1911	1,8
1890	5,6	1912	156,6
1891	10,9	1913	8,5
1892	5,5	1914	17,5

При аналізі даних таблиці № 15 кидається в очі, що в період 1895–1898 рр. від продажу землі надійшло всього 800 руб., тоді як у 1912 р. – 156,6 тис. руб.

З наведеної таблиці можна зробити наступні висновки: загальноміський бюджет виріс у 16,7 рази; основні джерела його наповнення зазнали кардинальних змін: якщо 1871 р. найбільші надходження були від міської власності (47,3%) і зборів і мит (36,6%), то 1914 р. – від «інших» джерел (30,5%) і міської власності (27,5%); динаміку зростання у грошовому еквіваленті продемонстрували «інші» надходження – у 73, а найменшу – надходження від зборів і мит – всього у 3,8 рази.

Для ілюстрації надходжень усіх джерел наповнення міської скарбниці подаємо таблицю:

Таб. № 16

Прибутки та «інші» надходження 1871–1914 рр.³⁸

Роки	Оціночний збір		Збори і мита		Міська власність		Міські підприємства		Інше		Всього	
	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%
1871	27,2	9,1	109,2	36,6	141,2	47,3	–	0	20,9	7	298,5	100
1872	32,5	10,3	142,6	45,3	109,8	35	–	0	29,4	9,4	314,3	100
1873	60,3	16	170,8	45	117,3	30,9	–	0	31,3	8,1	379,7	100
1874	62,5	13	186,3	38,8	211	44	–	0	20,2	4,2	480	100
1875	61,5	9,9	190,9	30,7	188,5	30,3	–	0	183,4	29,1	624,3	100
1876	74,5	12,7	216,4	37,1	189,1	32,4	–	0	103,5	17,8	583,5	100
1877	72,5	10,4	184	26,4	183,3	26,3	–	0	256,8	36,9	696,6	100
1878	96,7	13,2	195,4	26,9	195,1	26,9	–	0	240,1	33	727,3	100
1879	106,5	13,8	198,6	25,8	231,6	30,1	–	0	233,2	30,3	769,9	100
1880	103,9	12,5	207,8	25	250	30,3	–	0	266,8	32,2	828,5	100
1881	115,6	15,3	193	25,5	261,5	34,5	–	0	186,8	24,7	756,9	100
1882	123,9	13,4	230,2	24,8	257,2	27,8	–	0	315,5	34	926,3	100
1883	137,6	15,4	212	23,6	258,2	28,8	–	0	288,5	32,2	896,3	100

³⁸ Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 14-15; дані взяті включно до 1911 р.; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 36-37; дані взято за 1912-1914 рр. включно з передмістями; ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 53. – Спр. 357. – Арк. 10; Оп. 647. – Спр. 21. – Арк. 1-10. Відсоток пораховано автором.

Роки	Оціночний збір		Збори і мита		Міська власність		Міські підприємства		Інше		Всього	
	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%
1884	180,6	18,6	208,5	21,5	295,8	30,5	—	0	285,6	29,4	970,5	100
1885	180,1	20	209,7	23,3	313,7	34,8	—	0	197,4	21,9	900,9	100
1886	213,9	17,2	274,4	22,2	344,9	27,8	—	0	407,6	32,8	1 240,8	100
1887	192,1	17,6	274,2	25	359,5	32,8	—	0	270,4	24,6	1 096,2	100
1888	197,7	16,1	293,3	23,9	394,8	32,2	—	0	341,9	27,8	1 227,7	100
1889	201,3	12,7	323,1	20,5	461,9	29,3	176,5	11,2	415	26,3	1 577,8	100
1890	183,2	13,5	324,3	24	411,4	30,3	169,4	12,6	265,9	19,6	1 354,2	100
1891	170,2	11,8	348,7	24,1	416,4	29	176,1	12,1	331,2	23	1 442,6	100
1892	169,2	13,3	258	20,4	400,6	31,5	189,1	14,8	255,6	20	1 272,5	100
1893	170,6	13,2	258,3	20	417,1	32,1	196,2	15,2	252,3	19,5	1 294,5	100
1894	154	12,1	255,4	20	401,3	31,4	183,1	14,3	284,1	22,2	1 277,9	100
1895	213,2	15,5	265,6	19,3	416,6	30,3	195,9	14,2	285,4	20,7	1 376,7	100
1896	284,9	18,3	240,1	15,4	431,4	27,6	286,5	18,4	317,1	20,3	1 560	100
1897	326,8	19,2	286,1	16,8	491,9	28,9	267,7	15,7	331,1	19,4	1 703,6	100
1898	312,6	14,4	366,7	16,9	533,2	24,6	283	13,1	672,8	31	2 168,3	100
1899	328,5	13,6	401,1	16,6	635,2	26,3	300,2	12,4	751,6	31,1	2 416,6	100
1900	339,1	10,5	417,2	13	707,8	22	305,9	9,5	1 457,8	45	3 227,8	100
1901	397,7	15,6	412	16,2	670,8	26,2	352,7	13,8	718,7	28,2	2 546,9	100
1902	440,4	17,5	432	17,2	676	27	364,7	14,5	596	23,8	2 509,1	100
1903	467,8	17,1	425,3	15,5	743,4	27,2	357,3	13,1	742,6	27,1	2 736,4	100
1904	470,5	16,6	433,8	15,4	686,7	24,3	376,4	13,3	859,4	30,4	2 826,8	100

Роки	Оціночний збір		Збори і мита		Міська власність		Міські підприємства		Інше		Всього	
	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%
1905	433,6	15,2	422,5	14,7	728,6	25,5	371,5	13	903,6	31,6	2 859,8	100
1906	485,4	16,7	441,7	15,2	857,9	29,6	410	14,1	703,9	24,4	2 898,9	100
1907	528,9	17,7	458	15,3	754,3	25,2	418	14	829,8	27,8	2 989	100
1908	617,7	17,1	503,8	14	814,6	22,6	445,3	12,3	1 228,8	34	3 610,2	100
1909	524,8	17,2	504,2	16,5	868,9	28,4	475,3	15,5	686,6	22,4	3 059,8	100
1910	541,6	17	572,2	18	952,1	30	480,6	15,1	633,9	19,9	3 180,4	100
1911	570,1	16,5	609,6	17,6	989,3	28,6	503,8	14,5	789,4	22,8	3 462,2	100
1912	735,4	17,5	436,2	10,4	1 179,4	28,2	513,2	12,3	1 325,5	31,6	4 189,7	100
1913	810,7	17,3	562,9	12	1 326,6	28,4	641,6	13,7	1 336,4	28,6	4 678,2	100
1914	837,6	16,7	420	8,4	1 383,3	27,6	840,5	16,8	1 529,5	30,5	5 010,9	100

Для благоустрою міста дума в перші каденції мусила вдатися до позик. Завдяки європейському досвіду в Російській імперії уже був напрацьований механізм та умови їх використання. При зверненні до міністерства внутрішніх справ про надання позик, міська дума, крім її розміру і спрямованості, мала вказати список джерел щорічних виплат по відсотках, через які центральна влада мала змогу бачити погіршення чи покращення фінансового становища Києва³⁹.

За взірць була взята така орієнтовна шкала оптимальних термінів позик, яка успішно використовувалася європейськими містами:

Таб. № 17

Типова схема надання позики

Мета позики	Термін (у роках)
На покриття дефіциту (випадкового, незапланованого)	3
Задоволення короткочасних потреб (виставки, боротьба з епідеміями)	5
Трамвай	30
Шкільне і лікарняне будівництво	40
Водогін	45
Каналізація	50
Підприємства по освітленню	60-75
Придбання землі	80

Податки не могли забезпечити необхідне для розвитку міст фінансування, і з 1870-х років міські думи почали залучати приватні інвестиції на основі концесійних договорів. Ближче до кінця XIX ст. міська влада починає все більше використовувати облігаційні позики. Поширення цієї практики довгий час стримувалося упередженням, що комерційною діяльністю, особливо

³⁹ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – С. 221.

пов'язаною з цінними паперами, можуть займатися лише приватні особи, а для міської влади це вважалося недоречним. Першу облігаційну позичку в Російській імперії було випущено Санкт-Петербургом 1875 р., а 1886 р. – Москвою. До 1904 р. борг Санкт-Петербурга за позиками досягав 54 млн. руб., Москви 49 млн. руб., до 1916 р. – 124 і 147 млн. руб. (56 і 81 руб. на одного жителя). Борг Харкова 1904 р. був 4 млн. руб. (18,5 руб. на одного жителя). У найбільших містах світу заборгованість за позиками була набагато більшою – в 1912 р 377 руб. на одного жителя в Парижі, 255 руб. в Нью-Йорку і 252 руб. в Лондоні. На 1917 р за величиною заборгованості за позиками на першому місці була Москва (154 млн. руб.), потім йшли Одеса – 20,7; Київ – 11,5; Харків – 10,3⁴⁰.

В Російській імперії 80% позички містам надавалися державою у вигляді випуску облігацій кількома частинами. До 1892 р. Київська дума через неспроможність вигідно розмістити випущені облігації на ринку, навіть при низькій річній ставці, у 3,5-7%, активно до них не вдавалася⁴¹. Першою державною облігаційною позичкою стала 500-тисячна витрата на спорудження будинку Київської думи, взята 1876 р.⁴². У 1880–1890-х рр. дума зверталася до менш цільових позик для благоустрою міста, а вже на рубежі століть довелося збільшувати витрати, що призвело до низки позик більше 400 тис. руб. кожна. Із них варто виділити 550-тисячну на будівництво Політехнічного інституту⁴³, а далекоглядними і нагальними позиками були викуп каналізації і ТКМЗ. Загалом міська влада за 1876–1915 рр. одержала позик 41 млн. 385,972 тис. руб.⁴⁴ (див. таб. № 18). Головним недоліком позик була їх спрямованість – на відміну від Москви, де понад 94% усіх

⁴⁰ Писарькова Л.Ф. Бюджеты городов / Л.Ф. Писарькова // Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Т. 1. – С. 322.

⁴¹ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С. 383-385.

⁴² Протоколы Киевской городской думы. – 1876. – № 9. – С. 293-294.

⁴³ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65. – Арк. 1-45.

⁴⁴ Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 31.

коштів вкладалися у прибуткові підприємства, – Київська дума витратила їх нераціонально, спрямовуючи або на нагальні потреби, або ж на будівництво і утримання військових казарм⁴⁵ (див. таб. № 18).

Сучасник-економіст, дослідник міських фінансів, зауважив, що благоустрій міст прямо пропорційний до їх заборгованості. Серед українських міст на 1912 р. найбільшими боржниками були Одеса – 20 млн. 661,4 тис. руб., Київ – 11 млн. 539,938 тис. руб. і Харків – 10 млн. 271,78 тис. руб. Водночас за розміром боргу, що припадав на одного мешканця, Київ мав найменші показники не лише серед міст Російської імперії, а й Європи: якщо у Парижі він складав 380 руб., в Лондоні – 180, Відні – 130, Берліні – 100, Москві – 97, Санкт-Петербурзі – 58, Варшаві – 40, Одесі – 30, то в Києві – лише 20 руб.⁴⁶

Таб. № 18

Позики Кисва⁴⁷

№.№	Рік надання позики	Призначення позики	Очікувана сума (тис. руб.)	Надана сума (тис. руб.)	Рік погашення позики
1	2	3	4	5	6
1	1876	Спорудження будівлі думи	500	500	1904
2	1884	Замощення вулиць	250	250	1918
3	1896	Замощення та спорудження будівлі для поліцейської частини	377	377,620	1920

⁴⁵ Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская дума. – М., 2010. – С. 331.

⁴⁶ За: Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – М.: Наука, 1996. – С. 375; Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 34.

⁴⁷ Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 31; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 229. – Арк. 25; Оп. 576. – Спр. 13. – Арк. 14; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 10. – Спр. 14. – Арк. 140-164.

1	2	3	4	5	6
4	1896	Перекриття каналів і спорудження будинку міської поліції	175	177,345	1927
5	1897	Будівництво гавані	300	305,360	1927
6	1898	Спорудження театру та Політехнічного інституту	550	550	1965
7	1899	Будівництво казарми	620	566,124	1931
8	1899	Дооблаштування гавані	130	130	1931
9	1899	Проведення каналізації	90	81	1931
10	1900	Будівництво та ремонт шкіл, лікарень і скотобієнь	482	470,670	1963
11	1906	Будівництво публічної бібліотеки	150	124,322	1969
12	1906	Будівництво лікарень та перекриття каналів	396	329,180	1969
13	1907	Будівництво критого ринку на Бессарабці	526	500	1971
14	1907	Спорудження театру, казарми і гавані	549	455,271	1979
15	1908	Викуп каналізації	1000	1000	1976
16	1901/ 1909	Спорудження каналізації/ замощення вулиць	3 499,875	2 878,761	1971
17	1909/ 1910	Будівництво казарм, двох поліцейських ділянок, облаштування санітарного двору, міського ломбарду, критого ринку і т.п.	1293	1199,257	1974
18	1911	Будівництво казарм	1 999,875	1 854,884	1974
19	1914	Будівництво міського училища, критого ринку і т.п.	6 195,987	15 886,192	1964
20	1915	Викуп трамвайного підприємства	24 999,975	23 749,980	1964
Всього			44 085,512	41 385,972	

На заборгованість міста від державних позик впливало його напіввійськове становище, особливо напередодні Першої світової війни. Лише 1911 р. центральна влада на будівництво казарми виділила майже 2 млн. руб., тоді як на Учительський інститут – менше одного млн. руб.⁴⁸. Варто зауважити, що випуск облігації на викуп ТКМЗ 23 млн. руб. міська влада вперше взяла закордоном – у лондонської кредитної фірми «Маньяк, Вільямс і Ко» чотирма траншами, приблизно по 6 млн. руб. кожен⁴⁹. Чималі позики сприяли благоустрою й освітньому-культурно забезпеченню Києва. Водночас його військова роль призвела до того, що 18% від усієї суми за майже 40-річний період пішло на державні потреби.

Слід констатувати, що ключову роль у налагодженні водогінно-каналізаційних мереж міста відіграли концесії, договори з приватними підприємцями. Їх впровадження посприяло модернізації Києва й перетворенню його на сучасне місто.

Вкотре відзначаємо, що міською владою не було напрацьовано механізмів приватизації і продажу міських земель, тому нерідко мали місце самовільні захоплення ділянок і пустирів на околицях Києва, від чого міська скарбниця втрачала багато коштів. Також відчутним був брак міських підприємств, які б давали значний прибуток і дозволили спрямовувати їх на господарські потреби і благоустрій міста.

На вказаному з'їзді розглядалася обтяжливність державних податків для міст, зокрема йшлося про запровадження квартирного збору, котрий збільшив би чисельність виборців і демократизував вибори⁵⁰. Однак він позбавляв можливості запроваджувати нові місцеві збори для наповнення бюджетів, адже Положення 1892 р. їх наповнення обмежувало. Тому дума спро-

⁴⁸ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 26. – Спр. 97. – Арк. 19; Спр. 93. – Арк. 10; Коцава Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 31.

⁴⁹ [Хроника событий] // Киевлянин. – 1914 г. – 11 июля. – С. 3.

⁵⁰ Див. доклад.: Труды Первого Всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов в г. Киеве с 10-го по 20-е сент. 1913 г. – К., 1914. – С. 213.

моглася добитися запровадження лише двох місцевих зборів – лікарняного і попудного. Як Київський, так й Одеський (1910 р.) та Санкт-Петербурзький (1913 р.) з'їзди з питань міського управління і благоустрою, були спрямовані проти надмірного втручання центральної влади, зокрема у фінансову діяльність міст⁵¹.

Однак і тих успіхів, які досягла дума було достатньо, аби в Києві 1913 р. відбулися одразу три загальноімперські події – Всеросійська виставка, Олімпіада і Всеросійський з'їзд представників міст, що було визнанням успішної роботи думи та управи разом з адміністрацією.

2.2. Обов'язкові (державні) витрати міста

Держава поставила перед міським самоврядуванням конкретне завдання: витратити кошти в першу чергу на міське господарство, інакше на благоустрій міст. За визначенням Рісса муніципальне господарство є ніщо інше, як сукупність всіх заходів міського громадського управління, спрямованих на задоволенні життєвих потреб містян⁵². Конкретно Київ, як провінційне місто, у наступні 50 років мало чисельно вирости майже в десять разів, вулиці та площі бути забрукованими, центр освітлений, почищене від бруду, щоб забезпечити містян від епідемій і пожеж. Така була перспектива аби стати містом європейського зразка.

Міська дума мала реальні можливості за схваленням щорічним розписом витрат фінансової комісії розпочинати нагальні роботи благоустрою міста. Але на початку «бичем» Києва була публічна антисанітарія, адже імперія не дбала про міські водогони, каналізації та громадський транспорт. Росія «мчала» в майбутнє на візниках.

Утримання державних установ, поліції та розквартирування військ відносилися до державних обов'язкових витрат, тобто ставалися у перший рядок кошторису, адже губернатор був відпо-

⁵¹ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С. 339.

⁵² Его же. – С. 219.

відальним за їх функціонування. Дума вже на початку своєї діяльності відчувала тиск адміністрації. Якщо на утримання державних установ щорічно витрачалося в середньому 10 тис. руб., то на поліцію витрати становили не менше 70 тис. руб.⁵³, хоча вона підпорядковувалася губернській адміністрації та виконувала загальнодержавні функції. На її фінансування губернатор вимагав щорічно виділяти кошти.

Держава почала давати думі дотації на поліцію лише з 1907 р. – в середньому 58 тис. руб. щороку⁵⁴, в той час як витрати на неї зросли з 48,1 до 336,3 тис. руб. (у сім разів). П. Л. Кованько зазначив, що по Україні на поліцію міста витрачали 6,8% міського бюджету⁵⁵. Водночас у Парижі міська влада виділяла на поліцію 10% від усього бюджету, однак більшість з цієї суми держава повертала у вигляді дотацій⁵⁶.

Ще тяжчим тиском на бюджет міста були обов'язкові витрати на військову квартирну повинність. Оскільки Київ утримував великий гарнізон (а Одеса ще більший), то 1912 р. ці витрати становили 334,2 тис. руб (в Одесі 474, 8 тис. руб.)⁵⁷.

До обов'язкових витрат належала сплата боргів. У нашому випадку йдеться про відсотки від наданих державою позик. За всі роки по них міська влада сплатила шість мільйонів рублів. Різке збільшення суми їх сплати на рубежі століть пояснювалося зростанням кількості позик. На 1912 р. вони становили 16,3% від бюджету або 719,3 тис. руб.⁵⁸. Всього ж сума сплати зросла у 96,5 разів, що призвело до заборгованості у 8 млн. 575 тис. руб.

⁵³ Протоколы Киевской городской думы. – 1873. – № 20 – С. 350-351.

⁵⁴ Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 8-9.

⁵⁵ Кованько П.Л. Указ. Соч. – С. 8.

⁵⁶ Шоу А. Городское управление в Западной Европе. – М.: Типо-Литография В. Рихтера, 1899. – С. 385.

⁵⁷ Кованько П.Л. Указ. Соч. – С. 8.

⁵⁸ Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 г. (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). – Х., 1923. – С. 8.

Ї розмір поступався лише обом столицям імперії, Варшаві та Одесі⁵⁹.

Таб. № 19

Державні витрати думи 1871–1914 рр.⁶⁰

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Утримання поліції	Квартирна повинність	Утримання державних установ		Утримання поліції	Квартирна повинність	Утримання державних установ
1871	48,1	–	4	1893	116,3	284,7	17,5
1872	46,2	–	4,3	1894	140,5	283,2	17,3
1873	60,8	–	11,5	1895	186,3	291,4	14,5
1874	56,9	–	23,3	1896	165,3	296,7	16,6
1875	66,1	30,4	5	1897	210,6	300,8	16,5
1876	70	74,7	6,9	1898	58,6	401,4	20,9
1877	71,1	118,8	5,9	1899	157,9	445,8	16,8
1878	85,7	127	6,2	1900	149,5	435,4	11,4
1879	104,9	125,6	7,5	1901	162,6	445,2	15,9
1880	120,7	116	12,9	1902	242,3	431	22,1
1881	74,9	176,5	7,4	1903	96,2	421,2	13
1882	141,6	248,4	8,5	1904	175,3	430,5	9,8
1883	104,3	230,9	8,1	1905	?	?	?
1884	135,9	275,6	8,9	1906	194,7	421,5	8,2
1885	168,1	282	9,7	1907	90,8	314,4	8,5
1886	181,8	308,8	7,5	1908	234,6	363,6	8,9
1887	156	280,1	7,1	1909	256,2	361,2	9,4
1888	138,9	261,9	7,7	1910	270,9	442,6	10,8
1889	139,2	320,7	10,6	1911	273,4	420,7:	2,6
1890	141,7	268,8	13,3	1912	276,2	385,4	2,3
1891	151,5	324,6	15,7	1913	294,8	405,8	3,1
1892	138,8	280,6	17,5	1914	336,3	504	0,7

⁵⁹ Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 21.

⁶⁰ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошва Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

Таб. № 20

Платежі по сплаті відсотків з позик 1871–1914 рр.⁶¹

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	8,4	1893	56,2
1872	8,4	1894	58,1
1873	22,5	1895	56,5
1874	22	1896	55,8
1875	7,9	1897	65,8
1876	9,1	1898	90,5
1877	14,9	1899	117,4
1878	16,4	1900	135,5
1879	25,6	1901	166,6
1880	20,2	1902	201,8
1881	29,2	1903	214,4
1882	29,5	1904	195,3
1883	36,4	1905	205,5
1884	38,2	1906	179,5
1885	31,5	1907	177,7
1886	42,8	1908	199,2
1887	49,3	1909	264,8
1888	47,8	1910	315,6
1889	54,4	1911	493,6
1890	58,8	1912	574,8
1891	54,8	1913	662,1
1892	56,8	1914	811,2

Отже, обов'язкові/державні витрати становили майже третину міського бюджету: з початку діяльності думи до 1914 р. їх питома вага зросла з 28% до 30,2%, а у грошовому еквіваленті збільшилася у 28 разів (див. таб. № 26).

⁶¹ Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 29; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

Окрім зростання обов'язкових витрат за Положенням 1892 р. виникла проблема скорочення можливостей наповнювати скарбницю міста. Згідно примітки 2 ст.135 Положення 1892 р. протягом 10 років шляхом зменшення на 1/10 заборонявся збір з товарів, що завозилися і вивозилися з міста, за стоянку и приплив суден, а також скасовувалися якірні, футові і каботажні пошлини. Також ст.131 відняла у міста право збирати кошти з торгових і промислових документів. Державна винна монополія позбавляла міста патентного збору і значно зменшила збір з трактирів. Крім цього, було відмінено возовий збір з привезених селянами сільськогосподарських продуктів, в результаті чого Одеса також позбавилася щорічного прибутку в майже 20 тис. руб., а Катеринослав – до 15 тис. руб.⁶²

Суттєвим напрямом щорічних витрат було утримання міського управління та сирітського суду. Відомо, що міському голові, членам управи, секретарю, бухгалтеру, найманим членам тобто фахівцям комісій виплачувалося жалування. Зростання витрат зумовлювалося збільшенням кількості комісій, а відповідно і фахівців, залучених для консультацій і прийняття рішень. Оплата міського голови коливалася від 4,2 до 8 тис. руб. Водночас гласні працювали в комісіях безоплатно і лише постійні члени управи отримували від 1,8 до 4 тис. руб. Жалування міського секретаря становило 2 тис. руб. Міські голови (Ейсман і Толлі) розуміли великий об'єм роботи секретаря, а тому щороку доплачували одну тисячу руб. з власного окладу, а згодом міське управління встановило жалування секретарю в три тисячі рублів.

Значне зростання витрат на міське управління на початку ХХ ст. зумовлювалося збільшенням штату та сфер діяльності управи: на канцелярію (135 тис. руб.), утримання архітекторів та інженерів (30 тис. руб.), друкарні (27 тис.), виплату міських пенсій (20,5 тис.), оплату торгової депутації і поліції (17 тис.) та оренда приміщень для управління (16 тис.). В той же час жалування постійних членів управи сягало 30 тис. руб., тобто менше

⁶² Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 180.

1/10 усіх витрат на міське управління⁶³. В цілому 1912 р. на міську владу витрачено 8,2% усіх коштів⁶⁴. Певні гроші дума виділяла на потреби сирітського суду, який займався опікунськими справами усіх міських станів. Ці витрати збільшилися у 16 разів.

Таб. № 21

**Витрати на утримання міського управління
та сирітського суду 1871–1914 рр.⁶⁵**

Рік	У тис. руб.		Рік	У тис. руб.	
	На міське управління	На сирітський суд		На міське управління	На сирітський суд
1	2	3	4	5	6
1871	26,3	1	1893	145,7	6,2
1872	31,4	1	1894	141,7	6,2
1873	34,8	–	1895	140,7	4
1874	39,5	–	1896	158,3	4
1875	43,6	–	1897	170,5	4,9
1876	48	2,5	1898	167,8	5
1877	54,1	–	1899	167,8	6,6
1878	59,3	2,5	1900	181,8	7
1879	64,7	3,1	1901	189,1	6,7

⁶³ [Хроника событий] // Киевлянин. – 1911 г. – № 35. – С. 3; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 40. – Арк. 5; *Ярон С.Г.* Указ. соч. – С. 78; Записка сенатора А. Половцева о состоянии управления... – С. 190; Финансовый отчёт Киевской городской управы за 1911 год. – К.: Типография наследника Круглянского, 1912. – С. 66-72.

⁶⁴ *Кованько П.Л.* Указ. соч. – С. 8.

⁶⁵ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; *Коиова Н.Н.* Финансы г. Киева. – С. 32-33.

1	2	3	4	5	6
1880	68,9	3,1	1902	198,4	6,9
1881	69,7	3	1903	202,1	6,3
1882	71,4	3,1	1904	210,2	7,2
1883	69,9	3,1	1905	223,4	7,9
1884	68,6	3,1	1906	235,7	
1885	67,4	3	1907	238,9	
1886	75,2	2,4	1908	268,7	
1887	80,2	2,4	1909	275,5	
1888	93,6	2,4	1910	299,6	
1889	94,5	3,1	1911	340	
1890	118,5	5,4	1912	385,9	
1891	123,9	6,3	1913	454,5	
1892	141,3	6,2	1914	437,9	

Збереження життя та майна киян вимагало значних затрат, і найперше – утримання пожежної команди. Кошти йшли як на її обмундирування, так і на рухомий склад та технічне забезпечення. Дума споряджала її кіньми, освітленням, фуражем, водою, дровами на зиму, коштами для виплати жалувань нижнім чинам. Аби поліція не відволікала пожежників від прямих обов'язків, 1875 р. дума поставила питання про дотримання укладеної для неї інструкції⁶⁶. Із зростанням меж міста витрати на пожежників збільшилися у 4,8 рази, зокрема на заміну семи кінних возів на три автомобілі в Старокиївській дільниці, адже їх експлуатація обійшлася на 1635 руб. дешевше кінних возів⁶⁷ (див. таб. № 22).

⁶⁶ Протоколи Киевской городской думы. – 1871. – № 4. – С. 15-18; № 24. – С. 9-10; 1875. – № 12. – С. 171-174; № 14. – С. 270; Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 2. – С. 1-73; 1913. – № 8-10. – С. 1-77.

⁶⁷ Доклад по вопросу об оборудовании Старокиевского поджарого отделения пожарным автомобилем // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 48-49.

Таб. № 22

Витрати на утримання пожежної команди 1871–1914 рр.⁶⁸

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	28,1	1893	51,3
1872	24,5	1894	49,4
1873	31,1	1895	47,3
1874	33,1	1896	49,3
1875	40	1897	49,5
1876	43,6	1898	54,5
1877	41	1899	55,5
1878	36,6	1900	67,7
1879	44,7	1901	67,9
1880	41,5	1902	66,6
1881	49,7	1903	64,4
1882	44,5	1904	66,9
1883	44,3	1905	69,2
1884	45,9	1906	71,7
1885	44,1	1907	77,4
1886	47	1908	103,8
1887	41,6	1909	106,9
1888	40,3	1910	111,8
1889	38,7	1911	112,8
1890	48,1	1912	114,4
1891	46,7	1913	118,5
1892	51,4	1914	135,9

Освітньо-культурні і соціальні витрати міста були другою важливою категорією в бюджеті (освіта, громадська опіка, медична частина), адже «простежується певний антагонізм між

⁶⁸ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошва Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

витратами обов'язковими і культурними: чим більші витрати обов'язкові, тим менші культурні і навпаки»⁶⁹.

Третя категорія – це господарські витрати. На першому місці тут були утримання міської нерухомості, спорудження й експлуатація скотобойні, міської електростанції, залізниці, будівель, ломбарду, телефону, аптеки та інше. Першою міською власністю стало приміщення думи, спорудження якого тривало до 1876 р. На нього витрачено 326 тис. руб. й там дума працювала увесь досліджуваний період, зробивши Хрещатик і будівлю адміністративним центром Києва.

Міські підприємства, тобто підпорядковані думі, вимагали мало витрат для утримання, а доходи від них були значно вищими. Кошти пішли лише на заснування першого міського підприємства – скотобойні. Витрати були невеликими і давали втричі більші прибутки. Цікаво, що до скотообоень, як найвигіднішого способу першого збагачення казни міста, також звернулися свого часу чиказькі підприємці, майбутні мільйонери, вперше використавши там конвеєр для прискорення роботи⁷⁰.

За міськими положеннями самоврядне місто повинно було дбати про брукування шляхів та освітлення вулиць⁷¹. Спочатку дума зосередилася над впорядкуванням центру міста, а на київських окраїнах довгий час не було шляхів з твердим покриттям, як і освітлення. Можна лише уявити, який розмах робіт планувався і як дискутували думці, адже кошти витрачалися по кілька разів на замощення одних і тих же вулиць. Подібною була ситуація й з утриманням їх в порядку та ямковим ремонтом, зі встановленням освітлення спочатку гасом, потім газом й електрикою.

⁶⁹ Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 г. ... – С. 9.

⁷⁰ Блер Рубл. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої доби», Москва «срібного віку» та Осака епоха Мейджі). – К.: «Стилос», 2010. – С. 58-59.

⁷¹ Джаншиев Г. Городовое положение 1870 года // Эпоха Великих реформ. – СПб, 1905. – С. 562.

Більші витрати йшли на облаштування Хрещатика, який обходився місту в 3,5 тис. руб. щороку⁷². В подальшій роботі дума досягла певного контролю за технологією і якістю робіт, частина з яких була виконана капітально, а надалі потребувався лише незначний ремонт покриття. Зростання коштів у 1890-х рр. було зумовлене переходом на встановлення дугового електричного освітлення.

Мал. 4. 1910 р., літо. Ремонт мостової на Хрещатику

⁷² *Данилычев П.* Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 годов. – К., 1898. – С. 10-12; [Хроника событий] // Киевлянин. – 1912 г. – № 10. – С. 3-4; Результаты мостовых работ за последние 9 лет // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 5. – С. 1-5.

Витрати на благоустрій за увесь досліджуваний період зросли в 12,3 рази, а їх питома вага в бюджеті зменшилася з 22,7% до 11,1% (див. таб. №26). Якщо центр міста набував європейського вигляду, то окраїни й надалі перебували у непривабливому, антисанітарному стані. З цього приводу П. Л. Кованько висловився, що «загальне враження благоустрою для більшості українських міст слід розуміти досить обмежено: мостові, газове освітлення та бульвари і садки»⁷³. Тобто для них про водогін та каналізацію не йшлося.

Таб. № 23

Витрати на благоустрій міста 1871–1914 рр.⁷⁴

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Мостові, сади, сквери та інше	Освітлення	Разом		Мостові, сади, сквери та інше	Освітлення	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8
1871	36,7	13,2	49,9	1893	128,2	52,6	180,9
1872	72,1	14,4	86,5	1894	79,7	54,3	134
1873	48,3	25,6	74,1	1895	81,8	55,1	136,9
1874	90,3	24,2	114,5	1896	77,1	55,4	131,5
1875	49,2	32,8	82	1897	84,7	58,7	143,4
1876	73,8	31,1	104,9	1898	159,8	59,5	215,3
1877	47	31,2	78,2	1899	237,2	50	287,2
1878	91,3	35	126,3	1900	219,1	53,7	272,8
1879	74,7	33	107,7	1901	198	55,1	253,1
1880	96	37,5	133,5	1902	133,9	53,1	187
1881	105,8	40	145,8	1903	169,8	72,7	243,5

⁷³ Кованько П.Л. Указ. соч. – С. 10.

⁷⁴ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошва Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

1	2	3	4	5	6	7	8
1882	195,7	41,9	237,6	1904	167,4	73,2	250,6
1883	108,7	41,4	150,1	1905	245,7		
1884	90,8	39,8	130,6	1906	243		
1885	66	47,2	133,2	1907	260,8		
1886	113,3	43,3	156,3	1908	353,3		
1887	157,6	42,4	200	1909	290,9		
1888	144,2	36,8	181	1910	286,3		
1889	308	47,3	355,3	1911	251,4		
1890	265,2	41,6	306,8	1912	396,2		
1891	236,2	41,5	277,7	1913	511,2		
1892	143,3	51,3	194,6	1914	612,2		

На рубежі століть у Києві було розпочато і закінчено будівництво міської гавані, яка містилася в гирлі річок Прип'яті, Сож, Десни і Тетерева, де вони впадали у Дніпро⁷⁵. До її спорудження 1901 р. містом було витрачено більше 300 тис. руб., при щорічних доходах від неї у середньому сім тисяч рублів (див. таб. № 24). Але найголовніше, що міська влада досягла того, що вся інфраструктура порту максимально служила Києву, а витрати на неї у подальшому були невеликі. Один час вважали, що кошторис був значно завищений через ніби то привласнені майбутнім головою думи В. М. Проценком 100 тис. руб. Тому будівництво гавані журналісти через відому світову аферу прозвали «Кієво-Подільською Панамою»⁷⁶. Ревізія підтвердила нецільові використання коштів, які відмивалися збільшенням площі робіт, неправильними підрахунками підвезення каменю та вивезення землі. Висновок ревізійної комісії переглядався 1910 р. і юридична комісія визнала лише, що проект будівництва гавані та контракт із

⁷⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 20. – Арк. 116.

⁷⁶ Доклад комиссии избранной Киевской думой для ревизии отчёта по постройке Гавани имени императора Николая II. – К., 1903. – 66 с.; *Голубятников П.* Кієво-Подольская Панама (о постройке Киевской гавани). – К., 1906. – 32 с.

Округом шляхів сполучення були укладено не професійно та не вигідно для міста⁷⁷.

Міський адресний стіл вимагав помірних витрат – в середньому 12 тис. руб. щорічно.

Як бачимо з таблиці №24, витрати на міську нерухомість та підприємства зростали не послідовно. Дума фактично не мала великих дохідних підприємств, а тому в подальшому спрямовувала діяльність, за прикладом європейського досвіду і столиць імперії, на викуп концесійних мереж міста. Сума витрат на міську нерухомість та підприємства зросла у 39,7 разів, що було результатом спрямування діяльності думи на подальшу муніципалізацію підприємств за рекомендацією з'їзду представників міст в Києві 1905 р.

Таб. № 24

Витрати на міську нерухомість та підприємства 1871–1914 рр.⁷⁸

Рік	У тис. руб.				Рік	У тис. руб.			
	Скотобойні	Адресний стіл	Гавань	Театрів, іншої власності та придбання нової		Скотобойні	Адресний стіл	Гавань	Театрів, іншої власності та придбання нової
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1871	–	–	–	13,1	1893	60,2	9,2	–	83,4
1872	–	–	–	20,5	1894	55,8	8,3	–	87,6
1873	–	–	–	62,8	1895	59	9	–	40,9

⁷⁷ Доклад гласных Киевской городской думы В.Д. Оргис-Рутенберга и Н.С. Ярошевского юридической комиссии по делу о постройке гавани имени государя императора Николая II // Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 1. – С. 1-65.

⁷⁸ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1874	–	–	–	192,3	1896	68,9	9	–	78,6
1875	–	–	–	220,4	1897	78,8	9,9	–	57,2
1876	–	–	–	148,5	1898	88,2	11,3	192,3	151
1877	–	–	–	201,6	1899	110,6	10,7	3	256,4
1878	–	–	–	125,8	1900	107,3	17,5	128,3	461,1
1879	–	–	–	50,7	1901	105,9	11,9	10,5	81,9
1880	–	–	–	143	1902	89,8	10,7	8,2	153
1881	–	–	–	32,8	1903	138,7	12,1	7,7	83,3
1882	–	–	–	37,8	1904	115,9	11,8	8,3	95
1883	–	–	–	51	1905	97,8	13,5	6,7	85,6
1884	–	–	–	54,8	1906	86,3	15,8	4,4	91,7
1885	–	–	–	28,4	1907	102,9	16,3	4,6	107,3
1886	–	–	–	41,7	1908	108,9	16,6	67,2	560,6
1887	–	–	–	43,5	1909	89,4	16,5	5,9	146,8
1888	122,2	–	–	74,3	1910	94	8,7	5,1	148,4
1889	72,5	9,4	–	53,4	1911	100,7	–	8,1	137,3
1890	66,2	9,6	–	70,3	1912	111,9	–	7,1	206,7
1891	80,3	7,9	–	93,8	1913	135,6	–	8,5	191,5
1892	80,6	9,1	–	64	1914	137,2	–	8,9	255,6

Тривалий час захист безхатченків, бідних, некваліфікованих, «чорно робочих» не був пріоритетним завданням думи. До кінця XIX ст. вона обмежувалася виділенням для них не більше 17 тис. руб. Лише завдяки заповіту постійного гласного думи М. П. Дегтярьова ці витрати збільшилися в рази. Адже він віддав місту нерухомості на 2,5 млн. руб. в центрі Києва та два мільйони рублів грошима і цінними паперами. Найбільше коштів пішло на будівництво богадільні (тому вона й була швидко збудована), яка могла б опікуватися 600 особами, а згодом місто побудувало ще й дитячий притулок. Таким чином дума з 1904 р. на опіку змогла витрачати в середньому 230 тис. руб.⁷⁹

Зростали витрати на забезпечення містян першою належною санітарією та медичним обслуговуванням. Перш за все дума виділила землю і сприяла спорудженню Олександрівської та

⁷⁹ Ярон С.Г. Указ. соч. – С. 180-181.

Єврейської лікарень (кошти на неї давав Л. Бродський), і лише в окремі роки витрачала на ці послуги більше 20 тис. руб. Якщо загальні витрати на утримання лікарень за всі роки після кількох епідемій зросли в 22,9 рази, то, безумовно, влада розуміла, що вона перебувала «в одному човні» з усіма жителями Києва. Ще більше витрат йшло на ветеринарію (збільшено в 39,7 рази), що свідчило про усвідомлення значущості здорового спільного середовища – тварин і людей (див. таб. № 25).

В оренду дума здавала приміщення міських театрів, літнього і зимового, зазвичай котромусь з підприємливих антрепренерів на кілька сезонів. Часто було і так, що одній особі віддавалися обидва театри.

Таб. № 25

**Медичні, санітарні й ветеринарні витрати думи
1871–1914 рр.⁸⁰**

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Утримання лікарень	Спорудження лікарняних будинків	Ветеринарні та інші витрати		Утримання лікарень	Спорудження лікарняних будинків	Ветеринарні та інші витрати
1	2	3	4	5	6	7	8
1871	–	–	6,8	1893	90,8	19,8	24,1
1872	–	–	0,1	1894	100,7	–	6,1
1873	0,5			1895	115,4	–	8
1874	0,7			1896	117,2	–	10,8
1875	3,3			1897	135,3	–	14,2
1876	21,4	8,9	0,7	1898	163,2	16	48,4
1877	21,6			1899	155,8	18,3	49,5
1878	21,8	–	2,1	1900	170,4	68,4	58,2

⁸⁰ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

1	2	3	4	5	6	7	8
1879	29,4	36,6	0,6	1901	179,8	32,7	64,6
1880	39,1	2,2	0,8	1902	203,6	6	61,4
1881	44,2	–	0,8	1903	198,8	6,6	65,6
1882	42,5	–	0,6	1904	210,6	6,1	71,5
1883	42,4	–	0,6	1905	256,8	7,1	125,7
1884	42	–	3,6	1906	317,2	9	202,9
1885	55,1	–	2,3	1907	367,7	7,6	212
1886	45,8	–	3,6	1908	346,7	8,2	273,4
1887	46,8	7	2,8	1909	363,9	9,4	240,9
1888	54,3	–	3,1	1910	426,3	9,6	195,7
1889	64	7,9	2,8	1911	431,3	13,8	179,5
1890	66,2	29,8	2,2	1912	461,1	11,1	248,9
1891	77,2	31	8,1	1913	483,5	10,2	243,2
1892	82,7	12	34,3	1914	490,4	12,3	270,2

Як видно далі з таблиці № 26, стійку першість займали обов'язкові витрати думи, які у грошовому еквіваленті зросли у 28 разів, а така важлива сфера як благоустрій при збільшенні міської території – всього у 12,3. Не дивно, чому житель Києва був вражений високим рівнем облаштування міст Європи. Якщо самоврядність постійно обмежувалася, а військові витрати зростали, то це не могло не відобразитися на благоустрої міста.

Таб. № 26

Витрати думи 1871–1914 рр. (по каденціях)⁸¹

Рік	Витрати думи 1871–1914 рр. (по каденціях) ⁸¹										
	1871	1874	1879	1884	1887	1894	1899	1904	1910	1914	
Обов'язкові витрати	тис. руб.	61,7	102,2	263,6	458,6	492,5	499,1	810,9	1039,9	1652,2	
	%	28	19,2	38	48,7	45,2	39,6	28,8	28,7	30,2	
Пожежна частина	тис. руб.	28,1	33,1	44,7	45,9	41,6	49,4	66,9	111,8	135,9	
	%	12,4	6,2	6,4	4,8	3,9	3,9	2,4	3,1	2,5	
Медицині, санітарні і ветеринарні	тис. руб.	6,8	0,7	66,6	45,6	56,6	106,8	288,2	631,6	772,9	
	%	3	0,1	9,7	4,8	5,2	8,5	10,3	17,5	14	
Утримання міської власності та підприємств	тис. руб.	13,1	192,3	50,7	54,8	43,5	151,5	231	256,2	401,7	
	%	5,9	36,1	7,3	5,8	4	12,1	8,2	7,1	7,2	
Благоустрій міста	тис. руб.	49,9	114,5	107,7	130,6	200	134	287,2	286,3	612,2	
	%	22,7	21,4	15,5	13,8	18,3	10,6	8,9	7,9	11,1	

⁸¹ Обозрение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 год. – С. 9, 12, 38–42; *Рубинштейн А.В.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 14–15; *Кошова Н.Н.* Финансы г. Киева. – С. 3, 38–39; Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложение 1, Таб. 2; Відсоток порохавано автором.

Із наступної таблиці № 27 ми бачимо, що у ХХ столітті місто увійшло із негативним сальдо, ставши боржником. Якщо розглянути ріст доходів і витрат у порівнянні, то виявиться, що перші виросли у 16,8 разів, а другі – в 24,8. Показовий період 1908–1914 рр., коли фінансова комісія вперше констатувала негативне сальдо Києва в сумі не менше 190 тис. руб. Це стало наслідком обмежень повноважень думи, яка не змогла збільшити надходження з місцевих зборів чи податків, натомість відсотки за державні позики збільшувалися і виплачувалися обов'язково.

Таб. № 27

Доходи і витрати Києва 1871–1914 рр.⁸²

Рік	У тис. руб.			Рік	У тис. руб.		
	Дохід	Витрати	Сальдо		Дохід	Витрати	Сальдо
1	2	3	4	5	6	7	8
1871	298,5	220,3	+78,2	1893	1 294,5	1 309,6	-15,1
1872	314,3	281,2	+33,1	1894	1 277,9	1 260	+17,9
1873	379,7	342,1	+37,6	1895	1 376,7	1 312	+64,7
1874	480	534,1	- 54,1	1896	1 560	1 511,5	+48,5
1875	624,3	570,9	+53,4	1897	1 703,6	1 617,5	+86,1
1876	583,5	612,7	-29,2	1898	2 168,3	2 162,6	+5,7
1877	696,6	694,9	+1,7	1899	2 416,6	2 444,5	-27,9
1878	727,3	702,6	+24,7	1900	3 227,8	3 187,7	+40,1
1879	769,9	694,1	+75,8	1901	2 546,9	2 612,2	-65,3
1880	828,5	803,3	+25,3	1902	2 509,1	2 675,5	-166,4
1881	756,9	760,8	+3,9	1903	2 736,4	2 724,9	+11,5
1882	926,8	995,2	-68,4	1904	2 826,8	2 807,7	+19,1
1883	896,3	905,8	-9,5	1905	2 857,6	2 934,8	-77,2

⁸² Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С. 29; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева.– С. 32-33; Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2.

1	2	3	4	5	6	7	8
1884	970,5	946,3	+24,2	1906	2 898,9	3 069,8	-170,9
1885	900,9	972,1	-71,2	1907	2 989	2 997,5	-8,5
1886	1 240,8	1 068,1	+172,7	1908	3 610,2	3 818,8	-208,6
1887	1 095,4	1 090,3	+4,1	1909	3 059,8	3 338	-278,2
1888	1 227,7	1 227,2	+0,5	1910	3 180,4	3 618,8	-438,4
1889	1 577,8	1 428	+144,8	1911	3 462,2	3 819,8	-357,6
1890	1 354,2	1 446,8	-92,6	1912	4 277,6	4 526,5	-248,9
1891	1 442,8	1 541,8	-99	1913	4 678,2	4 869,5	-191,3
1892	1 272,5	1 332,3	-59,8	1914	5 010,8	5 482,8	-472

2.3. Окремі соціальні заходи міської думи

Швидкий розвиток міста в модерний період – це не тільки ріст кількості промислових підприємств та житлового будівництва, розбудова шляхів, залізничної інфраструктури і транспорту. Владу Києва турбував наплив напівграмотних і безграмотних селян, які тільки звільнялися від кріпосної залежності та мали ставати кваліфікованими робітниками. Час вимагав великої кількості освічених людей – інженерів, будівельників, техніків і технологів, лікарів, які могли відповісти на виклики великого міста. Найактивніша частина нових містян не селяни, а купці, промисловці, домовласники, дрібні торговці, які розуміли, що невпорядкованому Києву потрібно вживати негайних заходів, адже місту загрожують постійні епідемії.

Новому органу влади було неймовірно важко з кількох причин. Зокрема неможливо зовсім «вискочити» з-під опіки центральної влади у вирішенні багатьох соціальних проблем, виявити основну ланку, на чому зосередити зусилля та власні міські, не державні кошти. Місто мало швидко набувати сучасного вигляду, а містяни отримати мінімум соціальних життєвих потреб, поліпшення умов проживання та найнеобхідніших послуг. Європейські міста вже показували приклад і в способах, і в методах облаштування сучасного життєвого простору.

Звичайно, якщо звернутися до порівнянь соціального захисту, який в другій половині XIX ст. вже здобули трудівники/робітники на Заході шляхом тривалої, послідовної боротьби і рево-

люцій (Франція), то побачимо, що умови їх життя і праці були під постійним контролем як суспільства так і держави. У Російській імперії цього не було. У Франції на сторожі завоювань стояла ВКП (Всезагальна конфедерація праці), яку створили і підтримували численні офіційно визнані профспілки, соціалісти різних відтінків, радикали. Саме вона контролювала рівень соціальних вимог, страйковий рух. Соціальні права робітників в кількох європейських країнах набули більш високого рівня: муніципалітети активно займалися безробіттям, запроваджувалися бюро праці, організовувалися громадські роботи, працівники й ті, хто втратив роботу страхувалися. Нічого подібного в імперії не було і жодна партія з підпілля не могла відкрито очолити навіть парламентський рух, не те що страйковий, крім кадетської чи октябристів відколи постала Державна дума.

Дума потребувала не стільки державної підтримки, як підтримки від власних містян, котрі не завжди вимагали від думи чітких соціальних дій. Гласні мало спілкувалися з виборцями, які скоріше покладалися на власні сили, ніж на думу. Може тому на перших порах дума недостатньо уваги приділяла соціальному забезпеченню. Вона не мала постійних зв'язків з робітниками підприємств чи інших соціальних груп. Вимоги від містян масово з'явилися лише в період Революції 1905 р. У нелегально видрукованих листівках, які поширювалися в місті, йшлося про вимоги партій, які часто були загальними лозунгами, далекими від повсякденних потреб трудящих міста. Програми російських соціал-демократів були націлені на кінцеву мету, на завоювання влади, а не на щоденні потреби, такі як мати житло, роботу, можливість отримати медичну допомогу, дати дітям освіту і т.і.

Отже те, що було вже звичною соціальною практикою муніципалітетів Західної Європи у Києві дума намагалася здійснити в основному через благодійництво.

На початковому етапі швидкого розвитку ринкових відносин важливо було побороти антисанітарію. Київ також її не уникнув, адже надлишки людської життєдіяльності неконтрольовано скидалися по ярах і канавах не лише в робітничих поселеннях, але й

у центрі міста. Парламентська Англія також «купила світове значення своєї промисловості й багатство пануючого класу через страшні страждання та жахливі умови робітничого класу»⁸³. Там 1848 р. парламент ухвалив мудре загальнодержавне рішення – прийняв акт про громадську охорону здоров'я («Public Health Act»), закон, яким надалі користувалися всі її самоврядні громади міст⁸⁴. Російська держава не мала подібних законів, тому кожна дума сама писала норми облаштування водогону, каналізації, ринків, ярмарків, освітлення, про завдання та межі повноважень міської поліції тощо. Англійські та, мабуть й інші європейські міські управління, нічого самостійно не вигадували, а лише виконували затверджені законами правила та настанови щодо необхідного соціального унормування життя містян.

Дума за обома міськими положеннями (1870 та 1892 рр.) мала повноваження; «[...] в)... які стосуються благополуччя міського населення: забезпечення народного харчування, облаштування ринків та базарів; турботи в межах, які вказані законом, про охорону народного здоров'я, заходи безпеки проти пожеж та інших стихійних лих і спричинених ними збитків; г) облаштування за рахунок міста благочинних закладів і лікарень; ... (як це робить земство – *Авт.*) турботи про народну освіту, а також облаштування театрів, бібліотек, музеїв та інших подібних закладів»⁸⁵.

Звернемо увагу на окремі кроки Київської міської думи, щоб показати її увагу до першочергових потреб містян. Одною з таких перших постанов було рішення про захист містян від пограбування торгівцями – про заборону самовільного підвищення цін на товари першої необхідності⁸⁶. До ініціативної групи долучилися

⁸³ *Редліх І.* Английское местное управление. Изложение внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / Пер. с нем. Ф. Ильашевича. – Т. 1. – СПб.: Тип. Альштулера, 1907. – С. 189.

⁸⁴ Там же. – С. 189, 192, 199.

⁸⁵ Высочайше утверждённое Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собрание 2-е. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. первое. – № 48498. – С. 821-839.

⁸⁶ Протокол заседания Киевской городской думы № 23 // Известия Киевской городской думы. – К., 1880. – № 11. – С. 358–361.

гласні, які дослухалися до вимог містян. Так О. Кониський і О. Рубінштейн запропонували до обговорення проект постанови про зниження ціни на білий хліб, адже торгівці не раз її безпідставно підвищували (див. дод. 1). Дума на той час, установивши постійну таксу, захистила купівельну спроможність киян⁸⁷. Наприкінці кожного місяця вона встановлювала ціни на різні види хліба. Але це правило протрималося не надовго. Адміністрація схвалювала благодійність, якщо вона надходила від гласних і негативно ставилася до пропозицій людей з вулиці.

За екстремальних умов засухи 1880 р. дума закупила 164 тонни борошна для випікання житнього хліба, а продавців забезпечила безплатними місцями, розмістивши їх на вулицях, площах, ринках, аби вони активно постачали хліб за вказаною управою ціною⁸⁸. Науковці відзначали, що муніципальні хлібопекарні у 1890-х рр. були звичним явищем в Європі, особливо під час недородів. Найпоширенішими вони були в Англії, Німеччині та Італії, яка ще тоді й експортувала зерно. Зокрема в Мессіні шість муніципальних хлібопекарень роздавали хліб безкоштовно⁸⁹. Однак Київська міська дума через стійкі обов'язкові державні витрати не мала достатніх коштів для розширення відповідної мережі соціальних послуг⁹⁰. (У Києві 1900 р. за пуд французької булки просили 2 руб. 80 коп., а за пуд житнього хліба – 90 коп.)⁹¹.

Підтримуючи бідні верстви населення, дума робила як одnorазові благодійні заходи. 1886 р. виділила з міського бюджету 1,8 тис. руб. на два дитячих притулки, 5 тис. руб. – для притулку

⁸⁷ Протокол заседания Киевской городской думы № 24 // Там же. – С. 377.

⁸⁸ Протокол заседания Киевской городской думы № 24 // Там же. – 1880. – № 11. – С. 378.

⁸⁹ *Тотоміанц В.О.* Самоуправление и городское хозяйство. – СПб.: Издательство «Вестник знания», 1910. – С. 60–70.

⁹⁰ *Глизь Ю.І.* Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 37–59.

⁹¹ Такса на выпеченный хлеб и булки на июль месяц 1900 г. // Там же. – К., 1900. – № 7. – С. 22.

імператора Олександра II, 306 руб. – для притулку для малолітніх злочинців, по 600 руб. – на виплату стипендій при ремісничій школі Товариства допомоги бідним та міському благодійному товариству⁹².

Згідно з міськими положеннями дума звертала увагу на безхатченків, для яких відкрили будинок опіки та щорічно на нього виділялося 10–15 тис. руб.⁹³. Ситуація змінилася на краще, коли гласний думи заповів місту нерухомості у центрі Києва. Більшість цих коштів спрямували на будівництво богадільні, а на решту суми було влаштовано дитячий притулок. Тож дума почала витратити на дитячу опіку й іншу благодійність у середньому щорічно 8% від бюджету⁹⁴.

Варте уваги опікування бідняками, для яких облаштовувалися нічліжки. На їх фінансування щорічно виділялося 7 тис. руб. Уже на початку ХХ ст. така форма соціальної допомоги стала регулярною, населення охоче жертвувало речі й кошти. Дума своєю чергою публікувала прізвища тих, хто бодай щось приніс на віддачу базхаткам⁹⁵. 1892 р. у Лук'янівській дільниці відкрилася безплатна міська лікарня для «чорноробів» зі щорічним капіталом 12 тис. руб.⁹⁶.

Наприкінці ХІХ ст. у Росії 2/3 всіх фабрично-заводських робітників зосереджувалися в містах, тож міська влада мала створювати хоча би мінімальні умови для виживання⁹⁷. Був певний період спаду промислового розвитку і кияни дедалі більше по-

⁹² Отчёт о деятельности киевского общественного управления за 1886 год // Известия Киевской городской думы. – К., 1888. – № 7. – С. 18-21.

⁹³ Речь, произнесённая городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годы. – К.: Тип. И.Н. Кушнерева, 1883. – С. 22.

⁹⁴ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятых годах... – С. 180-181.

⁹⁵ Отчёт о деятельности городских участковых попечительств о бедных г. Киева за 1910 год. – К.: Тип. К.Ш. Круглянского, 1911. – С. 1-127.

⁹⁶ Проект устава Киевской бесплатной больницы цесаревича Николая для чернорабочих // Известия Киевской городской думы. – К, 1892. – № 2. – С. 1-14.

⁹⁷ Рисс А. Указ. соч. – С. 95; Велихов Л.А. Указ. соч. – С. 84, 113-114.

требували соціального захисту. Київська дума спромоглася на схвалення обов'язкових правил для підприємців, які внормували і зобов'язали власників мати на заводах і фабриках умивальники та душові кабінки.

Дума традиційно більше виділяла коштів на благоустрій центру, а окраїнам діставалися залишки, адже там жила біднота, яка не мали гласних в думі, і яка не наповнювали міський бюджет оціночним збором. Пріоритетне фінансування у другій половині XIX ст. благоустрою центральних частин міста та їх освітлення було нормою також і для європейських міст⁹⁸. Київський міський голова Густав-Адольф Іванович Ейсман, правник за фахом, указував, що не стільки з економічних, скільки з соціальних міркувань слід запровадити квартирний податок за прикладом Німеччини, аби щоразу більше киян могли брати участь в управлінні містом та відстоювати свої права. Він пов'язував благоустрій із виборчим правом, пропонуючи залучати всі верстви містян до муніципального життя (див. додаток 3)⁹⁹.

Швидка приватна/індивідуальна забудова Києва становила певну небезпеку для містян, адже використовувалася не завжди якісні будівельні матеріали. Гласний О. Я. Кониський 1881 р. порушив питання про дотримання відповідних технічних норм (були випадки, що будинки просто розвалювалися) та пропонував думі наглядати за виробництвом цегли на заводах Горштейна і Гребеня. На його думку, не професійно до своїх обов'язків ставилися й архітектори, котрі служили при управі та мали б бути відповідальнішими не лише при схваленні планів забудов, а й будівельних матеріалів. О. Я. Кониський пропонував укласти єдині правила для архітекторів, підрядників, домовласників і господарів київських цегельних заводів, аби уникнути аварійності будинків¹⁰⁰.

⁹⁸ *Велихов Л.А.* Указ. соч. – С. 136-138.

⁹⁹ Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления... – С. 256-257.

¹⁰⁰ Протокол заседания Киевской городской думы № 24 // Известия Киевской городской думы. – К., 1881. – № 9. – С. 484-485.

Дума поступово перебрала під контроль міські служби, почала з пожежної частини, вимагаючи використовувати замість возів з водою автомобілі, що дозволило швидше реагувати на пожежі¹⁰¹. Західні муніципалітети краще оснащували пожежні команди та сприяли їх ефективній роботі. Для прикладу в Глазго 1894 р. працювало 100 пожежників, яким місто виділяло безплатне житло. Але найефективнішим у їхній роботі було те, що їм про пожежу сповіщав електричний дзвінок та що по всьому місту розташовувалися водогінні крани й не потрібно було їздити з водовозами¹⁰². Київській думі було з кого брати приклад.

Медична служба, як одна з найважливіших соціальних послуг містянам, на початку 1870-х рр. була мало розвинутою, а тому місто не могло ефективно реагувати на епідемії, які лютували досить часто. Санітарний відділ управи, діяльність якого звелася до нагляду за чистотою вулиць, подвір'їв, садів, нічліжних притулків, підприємств, громадських лазень, готелів та до перевірки стану торгівлі на ринках і в трактирах. Сучаснику важко уявити, що кожний постій/готель був пов'язаний з необхідністю доглядами за кіньми та чистотою прилеглої території.

Найважливішими заходами для подолання епідемій було відкриття міської лікарні й санітарної станції. Оснащеність та успішна діяльність останньої здобула схвальний відгук петербурзького епідеміолога професора Д. Заболотного, який приїздив 1906 р. до Києва та визнав, що нова станція була найкращою в усій Російській імперії¹⁰³.

Згідно із західноєвропейськими нормами кінця XIX ст., у великих містах необхідно було мати п'ять лікарняних місць на

¹⁰¹ Протоколи Киевской городской думы. – К., 1875. – № 12. – С. 171-174; № 14. – С. 270; Доклад по вопросу об оборудовании Старокиевского пожарного отделения пожарным автомобилем // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – № 11/12. – С. 48-49.

¹⁰² Шоу А. Указ. соч. – С. 96-97.

¹⁰³ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг. – С. 53.

1000 мешканців¹⁰⁴. 1904 р. у Києві на одне місце припадало 158 містян. Місто продовжувало приймати безпритульних. 1 лютого 1909 р. в орендованому будинку на вул. Батиевій було відкрито чергову міську безкоштовну нічліжку, де, на відміну від подібних закладів Терещенків, надавали допомогу всім без винятку людям літнього віку, жінкам із немовлятами на руках або малими дітьми, а також неповнолітнім і безпритульним. Заклад мав лазню й дезінфекційну камеру¹⁰⁵.

Заходів думи для соціального захисту «робітного люду» було недостатньо, адже на початку ХХ ст. в місті діяло 119 підприємств, які місту не підпорядковувалися і на яких працювало 14 239 осіб. У той самий час у Берліні на міських підприємствах трудилися понад 7,5 тис. робітників, котрим міська влада надавала житло, забезпечувала гідну оплату праці та страхувала. У багатьох містах Німеччини ще з 1890-х рр. існувала нормативна практика, згідно з якою після десятирічної вислуги кожний працівник міських підприємств отримував статус службовця та доволі високу пенсію. На той час в Англії щорічно виділялося 65 тис. фунтів для одно- або двотижневої відпустки робітникам, що було високим показником соціальної турботи¹⁰⁶.

Київська міська дума однією з перших в Європі запровадила нічні чергування лікарів. Це відбулося завдяки ініціативі гласного, члена управи Ю. Маціона й водночас директора Олександрівської лікарні, котрий 1881 р. заснував Товариство нічних лі-

¹⁰⁴ Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская дума. – С. 350.

¹⁰⁵ Отчёт по устройству и содержанию Киевского городского бесплатного ночлежного приюта на Батыевой улице в доме № 3. С 1 февраля 1909 г. по 1 февраля 1912 г. – К.: Тип. наслед. К. Круглянского, 1912. – С. 1-6.

¹⁰⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 59. – Аарк. 1-11; Кулінська С.Ю. Київ у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 18; Русс А. Указ. соч. – С. 80; Дамашке А. Указ. соч. – С. 54-60; ІІ. Ш. Децентрализация населения и эволюция современных городов // Известия Киевской городской думы. – К., 1914. – № 10. – С. 85-86.

карських чергувань¹⁰⁷. Його успішна діяльність стала зразком для інших міст. Працівники санітарного відділу регулярно перевіряли умови праці на заводах, майстернях, складах і у звітах відзначали незадовільний антисанітарний стан помешкань робітників Шулявки й Солом'янки. Приділялася увага навчальним закладам, а саме класним кімнатам, у яких могли навчатися і перебувати відповідне число дітей, залежно від висоти стелі. Регламентувалися перерви між сидінням на уроках за партою.

На початку ХХ ст. західноєвропейські муніципалітети звернули увагу на якість молочної продукції. Це питання було включене в порядок денний чергового з'їзду з соціальної гігієни в Німеччині, на якому засвідчено, що з 4 млн. дітей у країні 150 тис. помирають від неякісного молока. Беручи до уваги досвід муніципалітетів Європи та деяких міст Російської імперії (Санкт-Петербург, Харків, Одеса), член санітарної комісії Київської думи доктор медицини Ф. Бурчак запропонував скласти обов'язкові правила для утримання та нагляду за корівниками, а також за торгівлею молочною продукцією¹⁰⁸ у Києві. Результатів цього заходу не виявлено, але, очевидно, йшлося про корівники тих поміщиків, що тримали молочні ферми у приміській зоні.

Розширення території Києва змусило міську владу задуматися, куди дівати тонни сміття. Аби вивчити досвід інших муніципалітетів, професора О. Павловського в 1911 р. було відправлено на міжнародну гігієнічну виставку до Дрездена, а члена міської управи Ф. Бурчака – до Санкт-Петербурга з метою ознайомитися з роботою Василеострівської сміттєспалювальної печі. Обидва дійшли висновку, що спалювання побутових відходів, особливо з приватних садиб, справа нагальна. У березні 1913 р. мер Ліона запросив київського міського голову взяти участь у міжнародній

¹⁰⁷ Отчёт о деятельности киевского общественного управления за 1886 год // Там же. – 1888. – № 7. – С. 22; Отчёт о деятельности Общества ночных врачебных дежурств в г. Киеве за 1910 год // Там же. – К., 1911. – № 3/4. – С. 1-4.

¹⁰⁸ Бурчак Ф.С. О снабжении городского населения доброкачественным молоком и молочными продуктами // Известия Киевской городской думы. – К., 1912. – № 7/9. – С. 1-34.

виставці з питань гігієни й господарства¹⁰⁹. Обмін досвідом діяльності європейських міст був необхідним вже на початковому етапі модернізаційних процесів у Києві.

Досягнення стандартів впорядкованого життя міста включало у себе й поліпшення стану навколишнього середовища. Прикладом для наслідування наприкінці XIX ст. стала Німеччина, де було створено Німецький союз громадського здоров'я¹¹⁰. В Росії такий заснувати було важко, але дума своїми заходами почала переймати досвід з малого – закладання парків і скверів. Впродовж двох років були облаштовані Бібиковський, Подільський, Ковальський (Кузнечний) бульвари, Олександрівський та Миколаївський парки, Царський сад. Рекомендувалося розвивати декоративне садівництво, де вже з 1887 р. відкривалися дитячі ігрові майданчики. Власники садиб зобов'язані були висадити дерева біля свого подвір'я й облаштувати квітники, для чого вказувалося, які краще придбати саджанці, як-от: каштанів, тополь, лип, ясенів, акацій, верб і беріз. За ці заходи думську садову комісію було відзначено Малою золотою медаллю Російського товариства садівництва¹¹¹.

У 1889 р. було схвалено обов'язкові для киян правила, за якими в парки заборонявся вхід п'яним, робітникам зі знаряддями праці та в брудному одязі, богомольцям, вуличним торговцям,

¹⁰⁹ Собрание Киевской городской думы 19-20 марта // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – № 4. – С. 6.

¹¹⁰ *Тотомианц В.О.* Указ. соч. – С. 35-37.

¹¹¹ *Осинов А.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897 гг. – К., 1897. – С. 10-19, 26-29; Протокол заседания Киевской городской думы № 16 // Известия Киевской городской думы. – К., 1887. – № 9. – С. 9-11; Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор.обществ. упр., 1914. – С. 73, 78-79; *Ромишевский С.В.* Общественные сады г. Киева за период с 1897 по 1902 год: Результат отчёта о деятельности садов комиссии Киевской городской управы. – К., 1902. – С. 7-8, 13-14, 20, 31; Протокол заседания Киевской городской думы № 3 // Известия Киевской городской думы. – К., 1880. – № 2. – С. 53; Киевские городские общественные игры // Там же. – К., 1915. – № 6. – С. 172-173.

безхатченкам. Також не можна було вигулювати собак і кататися на велосипедах.

Успішною ініціативою міської влади стала заборона забудувати історичну Володимирську гірку. Для захисту природного середовища з ініціативи гласного М. Стороженка, історика і публіциста, у 1902 р. дума заборонила також будівельну діяльність у садах та скверах. Свого часу члени садової комісії вберегли Царський сад від зведення там поштової контори й цирку, Миколаївський парк – від спорудження будівель окружного суду та Либідського поліцейського відділку. Київ почав масово озеленюватися: висаджували дерева, кущі та доглядали за ними. На 1902 р. місто мало 155 дес. землі під парками, садами, скверами й бульварами. Натомість столиці провідних країн Західної Європи ще в 1890-х рр. за цим показником залишили всіх далеко позаду. Так, у Берліні зеленими насадженнями було зайнято 1852, у Лондоні – 8148, а в Парижі – 21 483 дес. землі¹¹².

Процеси формування культурного середовища в місті набирали ваги. Однак заходів думи було недостатньо для задоволення соціальних потреб усіх верств містян, що зумовлювалося браком коштів, невмінням ефективно диверсифікувати муніципальні кошти підприємств на благо усього міста.

Київ розвивався як середовище для спільного проживання майже півмільйона мешканців, що вимагало від думи значно більшої турботи для задоволення їхніх соціальних запитів. Успіхи у цій сфері були б більшими, якби думі не доводилося дбати про комфортне розміщення військ у південній фортеці імперії як напередодні так і під час Першої світової війни.

2.4. Забезпечення освітньої та культурної сфери

Міська дума, як вимагалось Положенням 1870 р., не обмежувалася міським господарством, її повноваження поширювалися й на освітню-культурну сферу. Вона надавала кошти на оренду

¹¹² *Линдеман Г.* Указ.соч. – С. 156; *Ромишевский С. В.* Указ. соч. – С. 51-52. 1 дес. = 1,0925 га.

приватних приміщень для шкіл/класів, їх опалення й освітлення, оплату роботи вчителів, облаштувала бібліотеки або читальні, музеї та інші заклади¹¹³. Сучасники, особливо в Західній Європі, підкреслювали, що бідність можна здолати освітою, адже вона є єдиним знаряддям, щоб влитися в тогочасне розвинуте суспільство з його ринковими відносинами. Перепис, організований громадівцями Києва 1874 р. (на який звернув увагу навіть імператор), показав думцям, містянам, що більшість мешканців залишалася неграмотними або напівграмотними. Проте місцевій владі не вистачало коштів аби швидко розбудувати широку мережу початкової освіти (див. таб. № 28).

Таб. № 28

Розподіл киян за грамотністю на 1874 р.¹¹⁴

Стать	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	32 451	15 228	47 679	45,23	27,50	37,50
Напівграмотні	5 439	3 213	8 652	7,57	5,80	6,81
Неграмотні	33 869	36 935	70 802	47,20	66,70	55,69
Всього	71 757	55 376	127 133	100	100	100

Вибіркова статистика початкових шкіл показує, що нова дума 1871 р. взяла під опіку перші сім церковнопарафіяльних училищ міста. Директор народних училищ доповідав думі, що всі вони знаходилися в центрі міста, тоді як густо заселені окраїни зовсім лишалися без них, що не турбувало владу¹¹⁵. А точніше буде сказати, що ліквідація масової неписьменності ще довго не ставала головною у повістці дня верховної влади. І це в той час,

¹¹³ ПСЗ РИ. – 2-е собр. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. I: 1870. – № 48498. – Ст. 2.

¹¹⁴ Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года. – С. 187-218.

¹¹⁵ Молчанов С. К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве // Киевские городские известия. – 1916. – № 5-6. – С. 64-67.

коли не тільки у республіканській Франції, а й у Німеччині, Великобританії та інших країнах приймалися закони про секуляризацію освіти, про безоплатне початкове навчання, будувалися школи для більшості.

Високими були соціальні стандарти освіти у Західній Європі. Англія виплачувала грошові субсидії тим школам, які не брали плати за навчання, у 1880 р. початкова освіта там стала обов'язковою, а вже 1891 р. – безкоштовною. У об'єднаній Німеччині закон від 1872 р. про народну школу дещо розширив викладання реальних предметів та активізував методи навчання. У Франції, де були сильні партії і профспілки, безкоштовну й обов'язкову освіту для всіх дітей віком від 6 до 13 років було запроваджено законами від 1881–1882 рр.¹¹⁶

В то й же час у Російській імперії лише земські діячі виступали за практичне втілення цієї гуманної ідеї. Інтелігенція підхопила ідею освіти, як основу загальнокультурного розвитку, створила атмосферу власного почесного служіння народові, який тривалий час був позбавлений знань і ось тепер настав час віддавати борги. Письменники в художній літературі відобразили сільських і міських вчителів як самовідданих людей, які жертовно служили вихованню дітей.

Таб. № 29

Кількість однокласних міських училищ 1871–1908 рр.¹¹⁷

Рік	Відкрито училищ	Всього училищ	Відкрито відділень	Всього відділень	Рік	Відкрито училищ	Всього училищ	Відкрито відділень	Всього відділень
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1871	7	7	–	–	1890	5	37	–	1
1872	–	7	–	–	1891	–	37	–	1

¹¹⁶ Ашлей П. Указ. соч. – С. 49, 86.

¹¹⁷ Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве 1870–1908 гг. // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 4. – С. II–III.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1873	1	8	–	–	1892	–	37	–	1
1874	1	9	–	–	1893	–	37	–	1
1875	4	13	–	–	1894	–	37	3	4
1876	4	17	–	–	1895	–	37	–	4
1877	1	18	–	–	1896	–	37	1	5
1878	1	19	–	–	1897	4	41	5	10
1879	2	21	–	–	1898	2	43	5	15
1880	–	21	–	–	1899	2	45	6	21
1881	1	22	–	–	1900	2	47	6	27
1882	4	26	–	–	1901	2	49	6	33
1883	1	27	–	–	1902	–	49	8	41
1884	1	28	1	1	1903	4	53	12	53
1885	–	28	–	1	1904	3	56	14	67
1886	1	29	–	1	1905	1	57	7	74
1887	–	29	–	1	1906	3	60	13	87
1888	2	31	–	1	1907	–	60	6	93
1889	1	32	–	1	1908	1	61	8	101

Дума спершу стояла осторонь громадських ініціатив та займалася відкриттям одиничних шкіл і безплатних читалень, виділенням певних коштів на стипендії і зарплати вчителям, на оренду приміщень навчальним закладам і т. п. Витрати думи на поширення мережі початкової освіти спочатку були замалі, вона сподівалася на урядові дотації. У 1912 р. її витрати зросли до 600 тис. руб., а питома вага витрат у бюджеті – із 3% до 16,5% (див. таб. № 30). Отже, лише наприкінці останньої каденції діяльності дума змушена була тиском обставин і прикладом європейських країн перейматися планами зростання освітнього рівня дітей містан половина з яких продовжувала залишатися неграмотною¹¹⁸. Однією з причин неписьменності була заборона на викладання у школах українсько мовою.

¹¹⁸ Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 28 февраля 1883 года, о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 г. – К.: Типогр. И.Н. Кушнерева, 1883. – С. 22-23; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.

Більшість гласних думи, маючи вищу освіту, в умовах заборон на українську мову Валуєвського циркуляру та Емського указу не звертала уваги на мову освіти. Широку ініціативу громадівців було зупинено засланнями та закриттям створених за підтримки Тараса Шевченка й громадівців недільних шкіл, видань книжок для народу. Хоча це й окрема тема дослідження, але становище освіти в місті бажало бути кращим.

Таб. № 30

Витрати на освітні та культурні послуги в 1871–1914 рр.¹¹⁹

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1871	6,8	1893	104,4
1872	16,8	1894	116
1873	14,2	1895	120,1
1874	20,5	1896	129,2
1875	29,6	1897	135,3
1876	34,5	1898	157,5
1877	39,6	1899	182,7
1878	42,3	1900	205
1879	47,8	1901	246,5
1880	49,1	1902	329,1
1881	52	1903	332,1
1882	58,3	1904	390,1
1883	64,2	1905	375,6
1884	66,2	1906	359,7
1885	71,6	1907	415,6
1886	67	1908	469,9
1887	83,7	1909	485,8

Киевская губерния. Т. XVI. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1904. – С. 1-310; Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 4. – С. 1-57.

¹¹⁹ Доходы и расходы г. Киева с конца 60-х годов // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 4. – Приложения 1, Таб. 2; Кошова Н.Н. Финансы г. Киева. – С. 32-33.

Рік	У тис. руб.	Рік	У тис. руб.
1888	84,1	1910	525
1889	78,8	1911	586,4
1890	108,9	1912	652,2
1891	108	1913	842,4
1892	114,7	1914	907,2

Бідне, але стабільне фінансування освіти, дозволяло підтримувати шкільки з початковою освітою. Заснування шкільної комісії 1880 р. при управі вказувало, що дума намагалася активізувати свою роботу в цьому напрямку. Як видно з таблиці № 29, дума почала відкривати їх в середині першого десятиліття своєї діяльності. Витрати з міського бюджету на одного учня становили в середньому 21,5 коп. На 1887 р. вони охопили 2317 учнів, де в одну школу в середньому приходило 76 осіб. 1889 р. у Києві вже нараховувалося 31 училище – 13 хлопчачих, 10 дівчачих, 8 змішаного типу. У той же час на 1891 р. в Одесі на міські кошти утримувалося вже 55 шкіл, у Миколаєві – 27¹²⁰. Це ж не випадково, бо в цих містах був запит на більш грамотних працівників і, напевно, зв'язки з Європою були тіснішими.

Через малу кількість шкільних приміщень у Києві класи були перевантажені. Санітарний відділ управи звернув на це увагу і рекомендував думі скоротити число дітей у кожному класі. Через цей вимушений захід, коли 293 потенційних учнів змушені були залишити навчання. Проти такого рішення виступали опозиційні гласні Добринін і Рустецький, котрі вимагали збільшити кошти на відкриття нових приходських училищ та виплату жалувань вчителям¹²¹. Однак жодного разу «опозиція» не вказала на важливі причини недостатнього асигнування освіти, зокрема ті ж витрати на спорудження військових казарм. Якщо говорити в цілому, то середня відносна частка витрат на поліцію та освіту на

¹²⁰ Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве 1870–1908 гг. // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 4. – С. II–III.

¹²¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 90, 314.

одного мешканця була наступною: у Москві відповідно 116 і 73 коп., у Санкт-Петербурзі – 90 і 80 коп., Харкові – 50 і 36 коп., Одесі – 83 і 85 коп., Києві – 92 і 53 коп., Миколаєві – 53 і 32 коп., Луганську – 31 і 4 коп.¹²² Освіта, як бачимо, не мала достатньо коштів і була обділена увагою адміністрації.

Чисельність учнів в місті все ж повільно зростала: у 1896 р. їх навчалось 2327, 1901 р. – 3354, а 1908 р. – 8035 учнів¹²³. Це зумовило деяке підвищення рівня грамотності в місті, який протягом 1874–1897 рр. зріс з 34,5 до 55%¹²⁴ (див. таб. № 31). Така тенденція була характерною для інших міст українських губерній: у 30 містах рівень грамотності складав від 40 до 50% осіб, а у шести (Харкові, Чернігові, Одесі, Києві, Ялті і Севастополі) – більше 50%. Тоді як у Санкт-Петербурзі він становив 70%, а у Москві 80%¹²⁵. Виділених коштів було замало аби задовільнити потреби в освіті для швидко зростаючого Києва. Міська влада 1896 р. асигнувала лише 82 коп. на одного мешканця. Тоді ж у Ризі виділялося 2 руб. 74 коп., Одесі – 2 руб. 32 коп., Санкт-Петербурзі – 2 руб. 17 коп., Москві – 2 руб. 11 коп., Астрахані – 1 руб. 26 коп., Нижньому Новгороді – 1 руб. 14 коп.¹²⁶.

Зусиль думи було також не достатньо, адже згідно запропонованої К. Г. Воблим методики підрахунку кількості можливих учнів і народжуваності дітей до кількості жителів у місті, понад 80,7% дітей шкільного віку не мали змоги навчатися. Послідов-

¹²² *Тотоміанц В.О.* Самоуправление и городское хозяйство. – СПб.: Издательство «Вестник знания», 1910. – С. 78.

¹²³ Отчет киевской городской исполнительной санитарной комиссии за 1887 г. – К.: Типография Д.С. Повальского, 1887. – С. 95; Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве 1870–1908 гг. // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 4. – С. IV.

¹²⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1903–1905. – Т. 8. – С. 1; Т. 13. – С. 1; Т. 16. – С. 1; Т. 32. – С. 1; Т. 33. – С. 1; Т. 41. – С. 1; Т. 46. – С. 1; Т. 47. – С. 1; Т. 48. – С. 1.

¹²⁵ Петербургская городская дума, 1846–1918 гг. – СПб.: «Лики России», 2005. – С. 112; *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. – С. 356.

¹²⁶ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65. – Арк. 11-14.

ність у виділені коштів на освіту сприяла в подальшому зменшенню цього показника до 62% (при 31 тис. дітей шкільного віку)¹²⁷. Жахливою була статистика щодо показників освіти в країні, яка вже стала на шлях капіталістичного розвитку.

Таб. № 31

Розподіл киян за грамотністю на 1897 р.¹²⁸

Стать	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Грамотні	85575	51619	137194	63,3	46	55
Неграмотні	49548	60981	110529	36,7	54	45
Всього	135 123	112 600	247 723	100	100	100

Шкільна комісія думи регулярно шукала приміщень під міські приходські училища, укладала договори із домовласниками, які, зазвичай, утримували прибуткові будинки для таких цілей. Так, для прикладу, 29 травня та 7 червня 1890 р. комісія доповідала про оренду класів у домовласників Гаупта та Ростовцевої, Бернера, Калашникова, Павлуцького, Фатеевої. Внаслідок цього дума постановила найняти будинок Гаупта для приміщення змішаного приходського училища на Пріорці на п'ять років з виплатою власнику 400 руб. на рік, а решті – виставила наступні вимоги: перша стосувалася зниження плати за оренду приміщення, друга – поліпшити їх санітарний стан. Третя – контракти мали укладатися лише на два роки. Крім цього, 27 липня того ж року дума постановила відкрити Володимирське міське училище, а шкільна комісії віднайшла для оренди приміщення, а вже у вересні воно почало приймати перших учнів¹²⁹.

¹²⁷ К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве // Киевские городские известия. – 1916. – № 3. – С. 64-80.

¹²⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т. XVI. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1904. – С. 1-310.

¹²⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 336, 429, 551.

Через нестачу приміщень та зменшення наповнення класів початкової освіти були відмови дітям у навчанні (див. таб. № 32).

Таб. № 32

**Чисельність дітей у міських училищах
у 1904/1905–1909/1910 навчальних роках¹³⁰**

Показники	Чисельно						Відсотково (%%)					
	1904/1905	1905/1906	1906/1907	1907/1908	1908/1909	1909/1910	1904/1905	1905/1906	1906/1907	1907/1908	1908/1909	1909/1910
Прийнято	2712	2312	2808	2713	3036	3337	66,33	66,61	68,67	66,63	67,14	65,21
Не прийнято	869	1159	1281	1359	1486	1778	33,67	33,39	31,33	33,37	32,86	34,76
Всього	3581	3471	4089	4072	4522	5115	100	100	100	100	100	100

Якщо порівняти шість вступних кампаній, то виявиться, що найбільше відмов припало на 1909/1910 навчальний рік – 34,76%, що становило понад 1778 дітей. Це свідчило, перш за все, про повну пасивність громадськості до школі. Для ілюстрації діяльності думи, а саме виділення коштів у сфері початкової освіти візьмемо 1909 р. та зауважимо станове походження дітей, які вступали до міських училищ (див. таб. № 33).

Як бачимо з таблиці № 33, близько половини дітей, які подали заявки, були селянського походження (50,28%), з міщан (43,71%), дітей привілейованих станів найменше (4%). У показнику відхилення заяв картина виявилася діаметрально протилежна – відмовили дітям міщан (40,65%), селян (30,2%), а привілейованих міщан – 25,47%.

Якщо звернутися до рівня грамотності дітей при вступі в училища, то виявиться, що 47,61% були зовсім неграмотними, близько 36,52% вміли читати і писати, а десята частина (10,42%) –

¹³⁰ Результаты приема детей в городские училища в начале 1909/1910 учебного года // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 12. – С. 32.

лише читати. Питома вага прийнятих дітей дозволяє стверджувати про однакове ставлення до них міської влади, незалежно від їхнього походження. У середньому 67% дітей з кожної категорії були зараховані на навчання¹³¹.

Таб. № 33

**Становий розподіл дітей, які поступали в училища
1909/1910 навчальний рік¹³²**

Станове походження дітей	Прийнято	Не прийнято	Всього	Відсоток (%) прийнятих	Відсоток (%) не прийнятих
Дворяни, чиновники, воєнні	79	26	106	74,53	25,47
Купці і почесні громадяни	63	27	90	70	30
Міщани	1327	909	2236	59,35	40,65
Селяни	1880	1772	2572	69,98	30,02
Невідомо	68	43	111	61,26	38,74
Всього	3337	1778	5115	–	–

Як ілюструє таблиця № 34, відсоток відмов дітям по дільницях був нерівномірним: якщо в Подільській він складав 42,6%, то в Пріорці й Куренівці – 22,07%. Скоріше за все, це пояснюється більшою чисельністю дітей, що мешкали на Подолі. Впадає в очі відсутність шкіл у Двірцевій дільниці, заможне населення якої віддавало своїх дітей у приватні школи. Деякі з них ходили до шкіл Печерської, Старокиївської і Либідської дільниць¹³³. Визначено й причини з яких дітей не приймали до шкіл – від-

¹³¹ Там же. – С. 41-42.

¹³² Результаты приема детей в городские училища в начале 1909/1910 учебного года // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 12. – С. 40.

¹³³ Там же. – С. 39.

сутність місць – 39,12%, вікові (23,57%) і неявка на іспит (20,77%).

Таб. № 34

Результат прийому дітей 1909/1910 навчального року¹³⁴

Дільниці	Кількість шкіл				Кількість заяв	Всього		Відсоток (%) не прийнятих
	Хлопчачі	Дівчачі	Змішані	Всього		Прийнято	Не прийнято	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Двірцева	–	–	–	–	–	–	–	–
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Печерська	1	1	2	4	291	179	112	38,49
Старокиївська	8	5	2	15	1368	872	496	36,26
Лук'янівська	3	3	4	10	658	479	179	27,2
Бульварна	–	–	1	1	93	55	38	40
Либідська	7	6	1	14	1046	691	355	33,9
Подільська	3	2	1	6	495	284	211	42,6
Плосьька	3	3	1	7	688	420	268	38,9
Пріорка	–	–	5	5	290	226	64	22,07
Куренівка								
Пуша-Водиця	–	–	1	1	47	18	29	61,7
Забайков'є	–	–	1	1	139	113	26	18,71
Всього	25	20	19	64	5115	3337	1178	34,76

Всього ж у міських приходських однокласних школах 1909 р. навчалася 8035 учнів. На одного вчителя, а їх по найму працювало 162 особи, припадало майже по 50 учнів.

Кращою ситуація була в церковно-приходських школах, яких було 31 (2102 учнів) і у яких на одного викладача приходилося 40 учнів. Як виявилася, для міста навіть разом усіх шкіл було замало, аби забезпечити початковою освітою дітей.

¹³⁴ Там же. – С. 35.

Таб. № 35

Причини відмови дітям в 1909/1910 навчальному році¹³⁵

Причини відмови	Кількість відмов	Відсоток (%)
За відсутністю місць	518	39,12
Не з'явилися	275	20,77
Малолітство	289	21,83
Старші за віком	23	1,74
Забезпечені	102	7,7
Приїжджі	9	0,68
Не склали іспит	6	0,45
Навчаються в інших школах	18	1,36
Живуть поза містом	25	1,89
Живуть в іншому районі	59	4,46
Інші причини	454	
Всього	1778	

Думці Києва усвідомлювали важливість освіти, але практичних кроків розширювати мережу початкових шкіл у тому числі ремісничих закладів, потрібно було значно більше. За роки діяльності нової думи населення Києва зросло в п'ять разів, а кількість дітей з початковою грамотністю – лише вдвічі¹³⁶.

Гласний думи О. Кониський, найактивніший і один із тих, хто повернувся із заслання в Костромі за активну громадівську діяльність, запропонував думі взяти під контроль підготовку вчителів та сформуванню поглиблену програму навчання. Він звернув увагу на обмежені можливості дітей здобувати середню й вищу освіти, обстоював думку про необхідність встановлення сталої пропорції

¹³⁵ Там же. – С. 43.

¹³⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т. XVI. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1904. – С. 1-310.

кількості місць серед приїжджих, аби кияни мали перевагу при вступі до цих навчальних закладів. Рекомендувалося створити училищну раду з «чисельною участю в ній представників від міста» (див. додаток 2)¹³⁷. Тобто міські кошти мали використовуватися на дітей-киян. Однак і він не посмів виступити більш активно в умовах чинності Валуєвського циркуляру і Емського указу за право українцям навчатися за україномовними підручниками.

На початку ХХ ст. з ініціативи земств громадськість звернула увагу на розширення мережі шкіл для отримання обов'язкової початкової освіти. Верховна влада прийняла 3 травня 1908 р. закон, за яким асигнувала у розпорядження міським думам майже 7 млн. руб. на їх розвиток¹³⁸. Київська дума відразу відгукнулася на нього, і на засіданні 12-19 травня того ж року розпорядилася аби шкільна комісія розробила окремий проект для Києва¹³⁹. Через рік він був обговорений і прийнятий думою з розрахунком втілювати його в житті протягом 20 років. Основні положення проекту стосувалися навчання, яке мало тривати чотири роки, бо саме за такий проміжок часу учні встигали у повному обсязі засвоїти навчальний матеріал. Мережа була зорієнтована також на поступове зростання населення Києва, а тому планувалося відкрити 40 нових шкіл з можливістю навчання у них 8 тис. дітей. Запізнілі плани були похоронені революційними подіями.

Наступним кроком влади у збільшенні обсягу початкових знань став закон від 25 червня 1912 р. про вищі початкові училища, згідно якого міська дума мала протягом трьох років усі двокласні реорганізувати у вищі з чотирирічним терміном навчання. Завдяки цим заходам у 1914/1915 навчальний рік в училищах Києва перебувало 13,5 тис. дітей (2,5% населення).

¹³⁷ Протокол заседания Киевской городской думы № 3 // Известия Киевской городской думы. – К., 1880. – № 2. – С. 53; Протокол заседания Киевской городской думы № 8 // Там же. – К., 1880. – № 5. – С. 215-219.

¹³⁸ ПСЗ РИ. – 3-е собр. – СПб., 1911. – Т. 28. – Отд. 1: 1908. – № 30328; *Писарькова Л.Ф.* Московская городская дума: 1863–1917. – С. 360-361.

¹³⁹ Журнал собраний Киевской городской думы № 11 // Известия Киевской городской думы. – 1908. – № 5. – С. 25-27.

В той же час у Москві – 4,5% від усього населення¹⁴⁰. При відсутності закону про обов'язкове навчання населення Києва продовжувало знаходитися на низькому рівні загальної освіти.

Крім початкової освіти дума мала звертати увагу на середню, гімназії, а також стежити за тим, аби якомога більше дітей могли до них вступити. Наприклад, 1872 р. з ініціативи думи надійшло клопотання до Київського навчального округу про відкриття третього і четвертого паралельних класів у Другій хлопчачій гімназії. Наступного року дума на їх утримання виділила 25 тис. руб. та безкоштовно віддала власну споруду на Подолі для облаштування Третьої гімназії (хлопчачої). У подальшому виділялися кошти на утримання цих класів.

Дума поволи сприяла становленню жіночої освіти. Одного разу вона виділила кошти аби 20 найбідніших вихованок міських приходських училищ отримували стипендії в ремісничих класах ім. А. І. Гогоцької¹⁴¹. З її ініціативи на Подолі було відкрито філіал Фундуклеївської повної семикласної жіночої гімназії (із 1860 р.), виділено дві стипендії по 40 руб. та надано кошти на безплатне навчання 10 дівчатам з найбідніших сімей¹⁴².

Модернізація, яка охопила всі сфери міського життя, в першу чергу промисловість, спонукала думу сприяти підготовці професійних кадрів. З цією метою при управі розпочала діяльність реміснична комісія, в яку входили професори університету В. Я. Шульгін та В. Б. Антонович. Наслідком її діяльності було

¹⁴⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 21. – Спр. 81. – Арк. 10-12; ПСЗ. – Собрание 3-е. – СПб., 1915. – Т. 32. – Отд. 1: 1912. – № 37513. – Ст. 2; *Молчанов С.К* вопрос о всеобщем обучении в городе Киеве // Киевские городские известия. – 1916. – № 5-6. – С. 64-80.

¹⁴¹ Записка о состоянии Киевских городских приходских училищ за 1889/1890 учебный год, читаная на акте инспектором народных училищ Д.А. Синицким // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 4. – С. 1-7.

¹⁴² Протоколы Киевской городской думы. – 1872. – № 15. – С. 3, 8; Там же. – № 17 – С. 5-7; 1873. – № 20. – С. 358-359; ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 2. – Арк. 201-209.

відкриття у Києві Олександрівського ремісничого училища 1874 р. Для його утримання надходили кошти гласних думи, які підтримали це починання. Наприклад, 1893 р. Є. К. Кобець, власник шкіряного заводу у Києві, заповів йому три тисячі руб., частина з яких пішла на стипендії ученицям ремісничих жіночих класів¹⁴³.

Крім цього дума постійно виділяла гроші на утримання Рубежівської колонії, де ремеслам навчалися неповнолітні кияни-правопорушники – 600 руб. у 1884 р. і 1,5 тис. руб. у 1901 р.¹⁴⁴

Дума взяла активну участь у заснуванні Київського політехнічного інституту. Його поява диктувалася місцевими потребами, адже збільшення кількості заводів і фабрик, зокрема цукрових, вимагало чисельного власного технічного персоналу. У грудні 1896 р. дума постановила безкоштовно виділити міську землю під будівництво корпусів, організувала підписку на добровільні внески. Підтримувало її починання місцеве купецтво, яке 1880 р. також відкрило підписку на заснування інституту й передало думі 43 тис. руб. 1897 р. за погодженням з генерал-губернатором при думі було створено тимчасову комісію у складі гласних, яка проектувала будівництво та уклала статут для інституту. У травні того ж року дума постановила виділити під його будівництво сім десятин 690 кв. сажнів міської землі по Кадетському шосе. Однак цієї території було недостатньо, тому міська влада домовилися із Воєнним відомством піти на обмін 76 дес. міської землі на 38 міністерських десятин, що розміщувалися по Брест-Литовському шосе¹⁴⁵.

Відкриття 1898 р. четвертого в Російській імперії Політехнічного інституту було знаковою подією, і без підтримки міської думи воно вряд би відбулося. З її ініціативи, через рік до корпусів

¹⁴³ Известия Киевской городской думы. – 1893. – № 2. – С. 65-66.

¹⁴⁴ Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1883 г. – К.: Губ. тип., 1884. – С. 13; Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1901 г. – К.: Тип. И. Крыжановского и В. Авдюшенко, 1902. – С. 14.

¹⁴⁵ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65. – Арк. 1-45; Известия Киевской городской думы. – 1896. – № 12. – С. 20-21; 1897. – № 5. – С. 53-56;

інституту 11 жовтня 1899 р. ТКМЗ проклало окрему трамвайну лінію від Бессарабської площі (див. таб. № 49).

Крім освіти, дума переймалася й іншими формами розповсюдження знань, зокрема серед дорослого населення міста. Задля цього було відкрито чотири народні читальні (у 1890, 1901, 1903 і 1905 рр.), в які дума асигнувала кошти на придбання книг для народних читань, зокрема з медицини для набуття знань з особистої гігієни¹⁴⁶. Щороку читальні відвідувало немало киян. У звіті за перший рік роботи читальні ім. О. С. Пушкіна 1901 р., що розміщувалася на Лук'янівці, її відвідало 1398 осіб. Найбільше з них міщан – 402, дворян – 334 і селян – 241. Основна категорія відвідувачів мала початкову освіту (759)¹⁴⁷. Крім цього, міська влада оплачувала діяльність публічної бібліотеки, яка з 1890 р. розміщувалася на нижньому поверсі будинку думи. Її книжковий фонд давав окремі знання та слугував також інструментом русифікації аби подолати прояви української та польської ідентичності у культурі міста¹⁴⁸. Однак заходів думи було не достатньо, бо згідно показників розвитку закладів культури в інших містах імперії Київ, навіть серед міст українських губерній, був далеко не першим – Катеринослав мав 19 бібліотек, а Київ лише 7 (див. таб. № 36).

Піклувалася дума і про розвиток театрів, маючи в розпорядженні як літнє так і зимове приміщення. Вона здавала їх в оренду на кілька сезонів, як ось австрійському підданому Фердинанду Бергеру¹⁴⁹. Ця практика продовжувалася усі роки, а тому містяни мали можливість насолоджуватися музикою європейських композиторів і знайомитися з творами і виставами драматургів світового значення.

¹⁴⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 106.

¹⁴⁷ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 40. – Спр. 92. – Арк. 1-29; Отчет о состоянии и деятельности Киевской городской бесплатной народной читальни имени А.С. Пушкина за 1901 год // Известия Киевской городской думы. – 1902. – № 9. – С. 1-21.

¹⁴⁸ Устав Киевской городской публичной библиотеки. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1896. – С. 5.

¹⁴⁹ Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 9. – С. 6-14.

Таб. № 36

Освітньо-культурний розвиток міст 1904 р.¹⁵⁰

Місто	Бібліотек	Читальнь	Газет	Журналів
Москва	43		13	69
Варшава	1	1	21	99
Одеса	12	11	22	
Київ	7	9	9	25
Харків	6	5	7	8
Катеринослав	19	8	5	1
Житомир	3	3	2	–

Загальний розвиток і прагнення до кращого життя, за визначенням М. Вебера, «формували культурну людину». Цій людині було не достатньо простого існування, вона намагалася привносити у навколишній світ щось своє і таким чином підносився загальний рівень культури міського середовища. Серед гласних думи стало популярним підтримувати музеї. Зокрема для відкритого міського музею 1892 р. В. І. Толлі пожертвував 28 художніх полотен, Т. В. Кибальчич – 326 відтисків давніх гравюр та 9 оригінальних креслень-планів, П. С. Богданов – 105 одиниць старожитніх речей¹⁵¹.

Громадське життя в місті активізувалося, зокрема коли відбувалася підготовка до відзначенням Т. Г. Шевченка, 50-річчя від дня смерті і 100-річчя від дня народження і дума намагалася не стояти осторонь цих подій. 1905 р. створила підготовчий комітет у складі міського голови та п'яти гласних. Через два роки дума асигнувала на пам'ятник 500 руб. з міського бюджету, організувала з'їзд представників інших ініціативних комітетів та запро-

¹⁵⁰ Известия Киевской городской думы. – 1907. – № 5. – С. 52.

¹⁵¹ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 8. – Спр. 2. – Арк. 341-358; Известия Киевской городской думы. – 1892. – № 4. – С. 204-205.

сила на засідання таких знаних українських діячів, як Є. Х. Чикаленко, В. П. Науменко, І. В. Луцицького. Однак через протидію антиукраїнських сил в місті, якими маніпулювала верховна влада, думі було важко довести справу до кінця. Київська дума не була послідовною у своїх намірах – підтримуючи ініціативи громадськості, вона мусила оглядатися на імператорську владу. Як наслідок – переслідуваному нею ж все життя Тарасові Шевченку так і не було споруджено пам'ятника¹⁵².

Отже, асигнування думи у сферу освіти й культури було мізерним, вона переймалася подоланням неписьменності серед широких верств містян шляхом розширення мережі початкової, в тому числі ремісничої освіти, оплати роботи вчителів та оренди приміщень. Однак коштів для задоволення потреб швидко зростаючого міста було недостатньо. За роки врядування нової думи чисельність населення в Києві виросла більше як у п'ять разів, а грамотність – лише вдвічі. Хоча нове Положення 1892 р. і підняло загальний освітній ценз гласних, але це не відобразилося на розвитку освіти. Водночас жалування міських голів в середньому зросло на 44%.

Ще й на початку ХХ ст. число відмов у наданні початкової освіти сягало майже половини від усіх бажаючих. Середній освіті дума приділяла ще меншої уваги, оскільки в гімназіях навчалися діти заможних батьків.

Потреби міста в поширенні професійної освіти зростали, промисловці і купці, місцеві кваліфіковані кадри також сприяли цим процесам. Самоврядна дума мала бути осередком, де акумулювалися освітні запити киян, але задовольнялися вони недостатньо. Увага міської влади до театрів, бібліотек, читалень, музеїв і встановлення пам'ятників свідчила, що лише початкові процеси формування культурного середовища в місті набирали ваги.

¹⁵² Глизь Ю.І. Київська міська дума і вшанування Тараса Шевченка // Т.Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 33-38; Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка: корпус документів (1847–1859): метаграфовані тексти / Упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра. – К.: Арій, 2018.

Розділ 3. Розбудова міського простору

3.1. Перешкоди на шляху модернізації міста

Повноваження міської влади поширювалися на визначену територію міста, однак справа ускладнювалася тим, що в дореформений час офіційних меж міста не існувало. Ще 1706 р. Петро I наляканий можливим наступом Карла XII на Київ наказав гетьману Івану Мазепі будувати фортецю не в Старому місті, а на Печерську. Цар власноручно «намалював» план її розташування та заборонив гетьману покидати місто, допоки триватиме її спорудження. Катерина II (не дарма на початку 1787 р. була в Києві майже три місяці) писала, що «це місто страшне, воно все складається із укріплень та передмість». Так і було, адже місто виконувало «обов'язки» бути фортечним містом на південних рубежах імперії. Ще сильніше взяв його у «військові лещата» Микола I, та відзначав у ньому свої перемоги, зокрема взяття Сілістрії 1829 р. Тут перебували вже десятки штабів і полків¹.

Обтяжені військовими витратами і обов'язками без перспективи вирватися з кабали позик міські власті не хотіли жили одним днем. Не випадково у 1883 р., голова думи третьої каденції Г.-А. Сйсман виголосив перед гласними промову про труднощі в плануванні міста. Чому? Імператриця Катерина II заборонила забудовувати Поділ, який невдовзі згорів. А як розпочати в місті будівництво шляхів, мережі водогону і каналізації, коли на Печерську розбудовувалася фортеця і місто, як зазначив голова, було пересунуто на «вкрай невідгідні вигонні місця» і на гори, які природньо зсувалися на Хрещатик. Місту потрібні були «непомірні суми», щоб облаштувати широкі і нерівні вулиці. Голова підкреслив, що воєнному відомству під фортецю виділено «кращу частину міста, а місто втратило значну частину земель».

¹ Див. детал.: А.Л. Русские государи в Кieve (1706–1885). – К., 1896.

Із 1880 р. дума змогла одержати дозволи на зняття частини обмежень «експланадних правил», на забудову Лук'янівки – «чим своєю діяльністю цей склад думи здійснив факт, який має величезний вплив на майбутнє нашого міста», переможно відзначив Ейсман. Він не зупинився тільки на критиці дії «сумнозвісних експланадних обмежень», які впливали на долю Києва, адже значна частина земель міста продовжувала перебувати у власності військового відомства, які воно вважало своїми. До речі, як імперська структура воно розпоряджалося ними як своєю власністю: здавало в оренду і отримувало кошти, будувало само і давало дозволи на забудову приватним особам на міській землі. Голова пояснив останньому складу думи, як йому «хитро-мудро» вдалося отримати Двірцеву ділянку землі і таким чином поєднати Липки з Подолом, що й давало можливість планувати будівництво мереж водогону, каналізації та встановити сполучення з Подолом. Він запевняв, що дума має сподіватися отримати земельну власність на Солом'янці, у Протасовому та Кучменському ярах, на Куренівці і Шулявці. Голова наголосив, що дума постановила припинити надавати міську землю в спадкову власність і рекомендувала укладати строкові договори².

Не лише в ХІХ ст. Київ знаходився у складному становищі із власністю на землю. Дума та управа постійно мали різні обмеження з боку військової адміністрації, над якою височіла імперська влада. Особливе занепокоєння думи викликали зайняті воєнним відомством міські землі ще й в 1912 р. Зокрема 1320 десятин були захвачені Київською фортецю і еспланадою, з яких 830 десятин 1365 кв. саж. перебували під фортечними спорудами й установами воєнного відомства, з яких більше половини – «пустопорожні» землі. Біля 300 десятин воно здавало в оренду ще з 1883 р., хоча землі і вважалися «спірними», але ж захопленими у міста. До 1912 р. в оренді перебувало 337 ділянок, за яке відом-

² Речь, произнесенная городским головою в заселении думы 28 февраля 1883 года, о деятельности градского общественного управления в период времени с 1870 по 1883 г. – Типогр. И.Н. Кушнарера и Ко Елисаветинская ул., д. Михельсона. – К., 1883. – С. 3-32.

ство отримувало 28523 руб. щорічно, а з наступного року мало б – 60 тис. руб. Крім цього орендаторам дозволялося займатися будівництвом, що суперечило плану забудови Києва, в той час як місто потребувало вільної землі для заселення. Міська влада вимушена була віддавати значні площі земель для військових таборів (355 дес.), стрільбищ (425 дес.) і плацу під літнє навчання військ (532 дес.).

Дума наполегливо вимагала передачі місту земель, взятих для потреб фортеці, що «використовувалися не для воєнних потреб, а для отримання вигоди»³. Великий тягар витрат відчували домовласники міста у 1912 р., що було передбачено законом і Військовим статутом 1875 р., який становив 334,2 тис. руб., і якого дотримувалася воєнно-квартирна комісія думи. Навіть професори університету змушені були приймати або винаймати їм квартири через брак місця у себе⁴. Управу турбували «постійні непорозуміння між міським управлінням, домовласниками та воєнним начальством» через підвищення цін на оренду квартир, які до того ж не завжди відповідали своєму призначенню. Місто змушене було із власних коштів приплачувати до казенних квартирних окладів. Оскільки для деяких військових частин не було можливості найняти приміщення, їх розміщували в Лаврі, Михайлівському і Свято-Троїцькому монастирях та Дегтярівській богадільні⁵.

По суті, у місті діяли напіввійськові порядки. Дума часто обговорювала витрати на військо, зокрема напередодні Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Внесок думи тоді у забезпечення значного числа військових приміщеннями та життєвим постачанням відзначив Олександр II⁶. У революційні вересень та

³ Яковлев А.И. Право города на земли, занятые сооружениями бывшей Киевской крепости и ее эспланадою // Киевские городские известия. – 1916. – № 5-6. – С. 13-38.

⁴ Кістяківський О.Ф. Щоденник: 1874–1885: у 2 т. (ст. упорядник В.С. Шандра та ін.) – К.: Наукова думка, 1994, – Т. 1: 1874–1879. – С. 195.

⁵ Отчет о деятельности Квартирного отдела Киевской городской управы за 1912 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 80-81.

⁶ Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 81-82.

листопад 1905 р. дума виділила кошти на мобілізацію військ у сумі 31202 руб., прийняла постанову доручити управі продовжити витрати із міських коштів на чай нижнім чинам, які перебували в нарядах, охороняючи місто вночі⁷. У звіті за 1912 р. тієї ж комісії зазначено, що з вересня 1908 р. дума клопоталася про виділення позики 545 тис. руб. на утримання військ (див. таб. № 18). У Києві лише за звітний рік через переформування і дислокацію військ гарнізон збільшився на 2656 нижніх чинів.

У листопаді 1913 р. дума знову прийняла постанову про відкриття позики аби спорудити казарми ще на два-три полки⁸. Крім них місто будувало кухні, пекарні, конюшні. На колишньому Діловому дворі на Печерську для Уральського козачого полку спорудили другу казарму, обозні сараї, для яких водяне опалення було замовлено з Санкт-Петербурга. Воєнно-квартирна комісія вимагала в думи взяти ще одну позику на три мільйони руб. на нові казарми. А оскільки «міські землі, придатні для того, знаходяться не у всіх частинах міста», військово начальство дозволило думі у березні 1914 р. будувати їх в «окупованому» Печерську для 28 рот, двох дивізіонів та трьох батарей⁹. Управа забезпечувала казарми опаленням, водопостачанням, освітленням навіть конюшні, винаймала вози, очищала вигрібні ями, димові труби, снігові завали і т. п.

Розквартирування військових не обходилося без доплат із міської каси, бо так звана «приплата» за послугу була більшою, ніж давала держава. Наприклад, у одному із звітів йшлося, що за надані 722 вози у 1912 р. від державної казни дали 638 руб. 50 коп., а управа приплатила власних ще 1481 руб., і так відбувалося кожного разу. За всякі послуги війську місто з власних коштів того року доплатило 176,907 руб.¹⁰.

⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 11. – Арк. 1142, 1170.

⁸ Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 26-27.

⁹ Там же. – 1914. – № 1-3. – С. 150-151.

¹⁰ Отчет о деятельности Квартирного отдела Киевской городской управы за 1912 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 94.

За роки діяльності думи витрати на розквартирування військ зросли в 16,6 разів. Напередодні Першої світової війни місто утримувало більше ніж 20 штабів, корпусів, полків, батальйонів, дивізіонів і окремих рот, команд, управлінь, канцелярій, обозів і лазаретів.

У той час як у Німеччині, як зауважив гласний Микола Бубнов, міста витрачали кошти винятково на власні потреби¹¹.

Перейдемо до міського благоустрою, що починався скрізь із економічного зростання: нагромадженням капіталів, темпів промислового розвитку, які потребували впорядкування шляхів і активної забудови. Місто поширилося по всьому світу, як збирання досягнень, як універсальний акумулятор соціальної енергії, як синтез його еволюції в минулому¹².

Київ отримав можливість використати ініціативу і кошти заможних киян на облаштуванням власного міського середовища з упорядкованими і освітленими вулицями, площами, скверами, комфортними парками, комунікаційними мережами. Такі підходи до міського благоустрою в Європі почали застосовувати вже у першій половині XIX ст. Російська імперія пізніше стала широким майданчиком, куди приїжджали винахідливі підприємці і завдяки концесіям втілювали досягнення техніки і нововведення у життя містян. Місто другої половини XIX ст. скористалося технічним поворотом, здобутками колективного виробництва і торгового капіталу.

Міська влада аби підняти стандарти життя змушена була дбати про власні фінанси, адже цього вимагали нові технології, висококваліфіковані фахівці, без чого їй не вдалося б досягти успіху.

Першочерговим завданням нового міського управління стало планування та впорядкування вулиць, їх заощення твердим покриттям. Адже на початку 1870-х рр. Київ мав переважно ґрунтові дороги, які вже не могли забезпечити якісний проїзд навіть

¹¹ Бубнов Н.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К.: Пётр Барский, 1909. – С. 17.

¹² Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С. 57.

кінним транспортом. Всестанова дума як першого скликання так і наступних каденцій постійно тримала їх в полі зору, адже місто розросталося й потребувало нових шляхів і засобів сполучення. Транспортні артерії з'єднували окраїни з новим центром Києва – Хрещатиком, де на Козиному болоті постало величаве приміщення думи, як центр міста, символізуючи новий етап його розвитку.

Задля виконання цих завдань дума напрацювала проект благоустрою спершу для більш багатолюдних вулиць та площ. Роботи по їх замощенню, розширенню не раз призупинялися через те, що Київ у роки перших каденцій думи потерпав від епідемій холери й віспи. До того ж, управа не могла використати неякісні матеріали для робіт, що були раніше заготовлені, підбирала фахівців, які були б відповідальними та безпомилково забезпечували якість робіт. При складанні кожного нового контракту з виконавцями оголошувався тендер, а в кінці року мостова комісія звітувала перед думою, а та в свою чергу – перед містом, публікуючи результати в «Известиях...» думи.

Попри активне в перші дві каденції замощення вулиць, які часто знаходилися між заболоченими балками і ярами, більшість території міста так і залишалися у бруді і болоті. У промисловій частині міста, на вулицях Кузнечній та Шулявській, швидше проклали тверде покриття, а віддалені, такі як Мала Жандармська, Іванівська, Загородня весною та в осінню пору все ще лишалися забрудненими. Тому в третю каденцію думи, за міського голови Г.-А. І. Ейсмана, нерівномірне замощення було замінено на більш збалансоване.

Станом на 1884 р. було забруковано 214.678 кв. сажнів й загальна довжина шляхів становила 70 верст. Як засвідчив гласний думи О. Я. Кониський, при його плануванні міська влада прислухалася до пропозицій впливових і, як правило, заможних киян¹³. Один з гласних, а саме професор Ф. Ф. Мерінг, домігся

¹³ [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С. 228-234; 1 верста = 1066,8 м; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7 – Спр. 137. – Арк. 4-

аби його вулиця в центрі була замощена і освітлена однією з перших¹⁴.

Таб. № 37

Виконані роботи мостової комісії 1871–1914 рр.¹⁵

Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)	Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)
1871	2103	10820	1893	3567	12569
1872	5355	7451	1894	2350	8301

19; Результаты мостовых работ за последние девять лет // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 5. – С. 6.

¹⁴ *Паталеев А.В.* Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника. (перевидання спогадів, опублікованих у газеті «Последние новости» за 1913–1916 рр.) / Упор. О.М. Друг. – К.: «Либідь», 2008. – С. 256.

¹⁵ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39 – Спр. 21. – Арк. 207; Обзор деятельности Киевского Городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К., 1875 – С.52-54; Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годов. – К.: Тип. И.Н. Кушнерова. – С. 18-19; Отчет о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1882 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 7.– С. 1-28; Отчет о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 1.– С. 1-16; Отчет о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1885 г. // Известия Киевской городской думы. – 1886. – № 7.– С. 1-15; Отчет по мостовым работам за 1886 г. // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 4. – С. 1-16; Отчет по мостовым работам в 188 г. // Известия Киевской городской думы. – 1888. – № 3. – С. 1-10; Отчет по мостовым работам за 1888 г. // Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 5.– С. 1-61; Отчет по мостовым работам в 1889 г. // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 5.– С. 1-61; Отчет по мостовым работам в 1891 г. // Известия Киевской городской думы. – 1892. – № 1.– С. 1-42; Отчет по мостовым работам, исполненными в 1894 г. // Известия Киевской городской думы. – 1895. – № 6. – С. 1-17; Отчет о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1896 г. // Известия Киевской городской думы. – 1897. – № 2. – С. 1-12; Отчет по мостовым работам в 1901 г. // Известия Киевской городской думы. – 1902. – № 10.– С. 1-32; Отчет контрольной мостовой комиссии за 1909 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 1-23; Отчет контрольной мостовой комиссии за 1910 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12.– С. 1-27.

Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)	Рік	Замощено (в кв. саж.)	Перемощено (в кв. саж.)
1873	5208	10088	1895	5764	13678
1874	8858	12388	1896	10289	20221
1875	1809	11439	1897	8946	16324
1876	1722	9020	1898	2456	14236
1877	2736	11000	1899	4256	17456
1878	2566	7091	1900	5245	19345
1879	3365	11337	1901	4402	22798
1880	8266	10166	1902	6378	8345
1881	7423	14831	1903	7346	9435
1882	19774	18585	1904	3569	6345
1883	6374	18380	1905	7945	12456
1884	7986	12567	1906	3567	6345
1885	620	2318	1907	5389	8345
1886	6960	2175	1909	7345	14567
1887	7406	2504	1909	6236	15456
1888	11145	5714	1910	8181	17345
1889	14023	13460	1911	13162	12345
1890	13567	15768	1912	14568	17456
1891	10917	23871	1913	8956	13546
1892	14678	17456	1914	11784	16345

Під тиском платників найбільших зборів податків дума виділяла більше коштів на благоустрій центру, а окраїнам – по залишковому принципу, бо там жила біднота, яка не наповнювала коштами міський бюджет. Знята стара бруківка з центру йшла на окраїни, де багато вулиць не мали покриття і пилюка влітку стояла стовпом. Збільшення коштів на благоустрій центральних, спальних частин міста (Хрещатик, Липки, бульвари, Поділ) та їх освітлення у другій половині XIX ст. було нормою як і в європейських містах¹⁶.

До зростання витрат на заощення нових вулиць спонукало збільшення числа жителів, котрих на перше десятиліття нового

¹⁶ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С. 136-138.

століття виросло майже вдвічі (з 276,519 до 468,694 тис. осіб)¹⁷. Відвідавши міста Європи гласні думи і фахівці управи пропонували нові технології заощення шляхів: спочатку було розглянуто проект так званих безшумних мостових з використанням пресованого асфальту. Але через його високу вартість та топографічні особливості Києва від нього довелося відмовитись. Надалі ж мостові укладали за німецьким зразком з кам'яних кубиків, а шви між каменем заливалися асфальтною смолою, що робило мостову тихішою. Новітню технологію застосували в центрі, де був більш активний рух транспорту і який слугував обличчям Києва¹⁸. На виконання цього дорогого проекту міська влада 1901 р. взяла позику в один мільйон рублів і забезпечила до 1910 р. заощення таких вулицях: 1) Хрещатик – від Бессарабки до готелю «Європейського»; 2) Олександрівська – від церкви Різдва до Олександрівської площі; 3) Миколаївська – від Хрещатика до театру «Соловцова»; 4) Фундуклеївська – від Хрещатика до Тимофіївської; 5) Тимофіївська; 6) Велика Васильківська – від Великого Бульвару до Караваївської; 7) Думська площа навколо скверу та будівлі думи; 8) Велика Володимирська – від Прорізної до Софійської.

Крім впорядкування мостових і тротуарів велася робота по озелененню Києва, задля чого у червні 1887 р. було створено комісію з облаштування міста парками і скверами. До неї увійшли: архітектор В. М. Николаєв, професори університету Є. І. Афансьєв, О. С. Яценко і Ю. Д. Сидоренко, інженер М. П. Фабриціус, економіст-статистик О. Л. Цитович, купці, підприємці. А також філантропи Ф. О. Терещенко та Л. І. Бродський, член губернського статистичного комітету В. Г. Мозговий, підприємці Я. М. Бернер і М. І. Чоколов, І. І. Зейферт, П. І. Сергієнко, Є. Д. Свиридов, В. Т. Буличенко, Т. В. Кибальчич та Ф. Є. Вольфсон. У лютому 1888 р. управа найняла головного садівника

¹⁷ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 7.

¹⁸ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 14.

І. А. Жуковського, який підготував план будівництва та реконструкції садів, скверів, парків та бульварів. Протягом наступних двох років міська влада зосередилася над облаштуванням Бібиковського, Подільського, Кузнечного бульварів, Олександрівського й Миколаївського парку, Царського саду і 12 скверів.

Для утримання їх у чистоті дума розглянула і схвалила 1889 р. обов'язкові для киян і гостей міста правила, за якими парки заборонялося відвідувати особам в алкогольному сп'янінні, робочим в брудному одязі, вуличним торговцям і безхатченкам, а також здійснювати прогулянки із собаками. Заборонялося кататися на велосипедах з 10:00 до 13:00 і з 16:00 до закриття. Крім цього, з ініціативи садової комісії гласні думи прийняли постанову про заборону забудовувати Володимирську гірку, яка була оголошена історичною пам'яткою Києва. Дума відреагувала на зауваження генерал-губернатора графа О. П. Ігнат'єва, котрий, проїжджаючи містом, відзначив відсутність дерев понад дорогами. В результаті міська влада зобов'язала власників садів у Києві посадовити їх біля свого двору й облаштувати квітники. Рекомендувалося віддавати перевагу каштанам, тополям, липам, ясеням, акаціям та вербам¹⁹.

Окремі гласні думи, які в більшості були домовласниками, усіляко намагалися забудовувати озеленені й облагороджені райони міста. Лише завдяки активності членів садової комісії вдавалося не пропускати подібні голосування в думі. Наприклад, 1902 р. з ініціативи гласного М. В. Стороженка, історика і публіциста, дума своїм рішенням не допускала забудови міських садів і скверів протягом усієї каденції. Комісія рекомендувала розвивати декоративне садівництво та побудувати 16 красивих фонтанів. До того ж, вона сприяла тому, щоб за оренду цих територій до міської казни надходили кошти – наприклад, з па-

¹⁹ *Осинов А.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897 гг. – К., 1897. – С. 10-19, 26-29; Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 9. – С. 9-11; Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому обществу управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – С. 73, 78-79.

вільйону «Голгофа» на Володимирській гірці. Немалі гроші приносили й інші місця дозвілля й відпочинку, а тому дума усяк сприяла їх появі²⁰. Однак це тільки слабенькі натяки на європейську подібність міського середовища.

Не меншої уваги потребувала житлова забудова міста, чисельність населення якого зростало швидкими темпами. Ні коштів, ні естетики для доведення більшості площ до завершення не вистачало. Місто росло з еклектичним обличчям провінційності, хоча окремі будинки створювалися талановитими архітекторами. Для з'ясування усіх питань пов'язаних з житловим будівництвом в управі була спеціальна нова структура – будівельна комісія. До її складу, як найманий працівник управи, увійшов головний архітектор міста, який компетентно розглядав звернення з планами забудов і видавав дозволи на спорудження будинків.

Схвалений думою 6 вересня 1879 р. порядок видачі дозволів був наступний: особа, яка виявила бажання спорудити будинок, вказувала ділянку, яку спершу обміряв міський землемір для внесення до загальноміського плану. Її власник наймав архітектора для складання проекту, що його затверджував головний архітектор Києва, а управа надавала остаточний дозвіл. До початку ХХ ст. з цим завданням справлявся лише один землемір – О. Г. Терський, котрого згодом змінив І. Д. Таїров.

Нормування житлового будівництва ще з 1873 р. відбувалося за поділом вулиць та площ на чотири категорії. До першої відносилися ті, де зводилися кам'яні будівлі не менше двох поверхів; на вулицях другої категорії дозволялося споруджувати дерев'яні поверхи зверху мурованих; третьої – споруджувалися дерев'яні будинки, але із мурованим фасадом; а четвертої – повністю дерев'яні будинки²¹. Цими й іншими будівничими спра-

²⁰ Ромишевский С.В. Общественные сады г. Киева за период с 1897 по 1902 год: Результат отчета о деятельности садов комиссии Киевской городской управы. – К., 1902. – С. 8.

²¹ Протоколы Киевской городской думы. – 1873. – № 21. – С. 371-380; Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного устава, обязательных постановлений Городской думы, циркуляров и решений правительствующего Сената. – К., 1913. – С. 1-9.

вами на рубежі XIX–XX ст. займався вже спеціально створений межовий відділ управи, який спершу входив до будівельної комісії.

Завдяки продуманим процедурам міська влада почала контролювати зведення багатоповерхових будинків: 1901 р. – І. О. Іванову на будівництво одного з перших чотирьох поверхового будинку із підвалом по вул. В. Васильківська, а 1910 р. – Л. Б. Гінзбургу на спорудження семиповерхового будинку з цоколем підвалом по вул. Інститутській²² (див. таб. № 38). За перше десятиліття управа видала 2145 дозволів на спорудження будинків, більше 200 за рік²³, а вже в наступні роки – більше 300 (див. таб. № 38). Це тоді й наступив період будівничого буму в Києві.

Таб. №38.

Кількість виданих управою дозволів на будівництво житлових будинків 1907–1912 рр.²⁴

Рік	Будинків (всього)	Мурованих	Дерев'яних	Змішаних
1907	208	87	110	11
1908	240	120	112	8
1909	303	115	182	6
1910	382	176	202	4
1911	406	136	255	15
1912	363	161	190	12
Всього	1902	795	1051	56

²² Забудова Києва доби класичного капіталізму. – К.: Варто, 2012. – С. 71-72; Протоколи Киевской городской думы. – 1879. – № 18. – С. 484; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 5980. – Арк. 1-8; Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 6216. – Арк. 1-8.

²³ [Конисский А.Я.] Указ. соч. – С. 151-152.

²⁴ Києвлянин. – 1913. – № 30. – С. 3; Києвлянин. – 1911. – 11 янв. – С. 4.

Управа видавала подібні дозволи для будівництва промислових об'єктів у межах міста. У Києві 1875 р. вже нараховувалось 54 фабрики та заводи. 1878 р. їхня кількість становила 85, 1881 р. – 93 (з них 81 невелике підприємство), а 1887 р. – 157²⁵. Фабрикам і заводам, які б забруднювали навколишнє середовище, в центрі міста управа дозволи не видавала²⁶, що не зменшило їх кількість.

На початку ХХ ст. у місті діяло 119 приватних підприємств, на яких працювали 14,239 тис. робітників, передусім виділялися великі фабрики та заводи із багатотисячним обігом коштів²⁷ (див. таб. № 39).

Таб. № 39

Кількість заводів та фабрик у Києві на 1892 р.²⁸

Тип/кількість заводів	Річний обіг	Чисельність робітників
8 тютюнових	1 млн. 641 тис. 613 руб.	1 тис. 75
19 цегляних	180 тис. 150 руб.	430
4 дріжджові та винокурні	1 млн. 86 тис. 418 руб.	192
7 млинів	1 млн. 366 тис. 689 руб.	108
6 пиво- і медоварних	444 тис. 950 руб.	241
1 горілчаний	367 тис. руб.	38
1 водопровідний	208 тис. 214 руб.	50
11 з обробки металів	760 тис. 646 руб.	2 тис. 79

А тепер порівняймо, як було в Європі. В той же час в Берліні на міських підприємствах працювало понад 7,5 тис. робітників. Звертаємо увагу, що міська влада надавала їм житло, забезпечувала гідною оплатою праці та навіть страхувала. У багатьох містах Німеччини ще з 1890-х рр. діяли правила для робітників міських підприємств, що після десятирічної вислуги кожен отри-

²⁵ ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 521. – Спр. 215. – Арк. 50-51; Отчет киевской городской исполнительный Санитарной комиссии за 1887 г. // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 10. – С. 73-74.

²⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 59. – Арк. 1-11.

²⁷ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині ХІХ століття. – С. 18.

²⁸ Киевлянин. – 1892. – 14 марта. – С. 3.

мував статус міського службовця та досить високу пенсію²⁹. Ось цього домагалися парламентарії, зокрема й соціал-демократи, яких російські революціонери типу В. І. Леніна, засуджували як опортуністів, бо вони відкидали більшовицьку програму з диктатурою пролетаріату.

Загальний фінансовий обіг київських заводів та фабрик складав 7 млн. 39548 руб., при чому лише 19 мали річний обіг менше однієї тисячі рублів в рік. Це не лише вказувало на ріст торгово-промислового капіталу, а й можливість суттєво поповнювати міську скарбницю, адже всі промислові підприємства, як нерухомість, сплачували оціночний збір думі.

Повторимося, що будівництво у місті ускладнювалося наявністю ярів і крутих та високих схилів. Через гористість Києва дума раз по раз приймала рішення про їх укріплення, гостро стояло питання забезпечення вулиць від зсувів. Їх слід було попереджати, але траплялося й так, що через них припинявся рух на набережній Дніпра. Зокрема протягом 1885–1914 рр. зсуви зайняли близько 110 га, зруйнували 32 будинки, серед яких було навіть 8 мурованих³⁰.

Міська влада, дбаючи про охайність споруд, 1912 р. створила комісію по «красоті» міста, яка б контролювати їх естетичний вигляд. Очолював її міський голова І. М. Д'яков, а членами були відомі художники О. О. Мурашко, С. І. Светославський та архітектори Е. П. Братман, В. В. Городецький і В. М. Ніколаєв.

На забудову міста впливали знову таки заможні кияни, які споруджували дороги, якісні та безпечні муровані будинки за європейськими стандартами, кількість яких вже не поступалася дерев'яним. Однак забудова окраїн відбувалася хаотично, не сплановано, на що нарікав фахівець з міського планування екстраординарний професор Політехнічного інституту Г. Д. Дубеллер, представляючи 1912 р. думі свій проект їх забудови. Підхопивши популярну у Європі ідею міст-садів і будучи прихильником планового містобудування, він з розмахом спроек-

²⁹ *Рисс А.* Основы муниципального хозяйства. – С. 80; *Дамашке А.* Задача городского хозяйства. – С. 54–60.

³⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 113. – Арк. 13–17.

тував розвиток недавно приєднаних до Києва районів – Шулявки, Солом'янки, Батиевої гори. За його проектом на площі 750 га протягом 15 років планувалося розселити 100 тис. осіб, а природний ландшафт мав цьому лише сприяти. Особливостями проекту був поділ вулиць на магістральні (транспортні, шириною 27-36 м) і житлові (перехідні, шириною 16-24 м). Трамвайні лінії планувалося прокласти так, щоб віддаленість мешканців від житла до зупинки складала максимум 5-7 хвилин ходу. Незважаючи на те, що проект був відзначений золотою медаллю на Всеросійській гігієнічній виставці 1913 р., його навіть не розпочали здійснювати через Першу світову війну³¹.

Для оцінки діяльності думи цікаво порівняти основні показники благоустрою Києва з іншими містами.

Таб. № 40

Вулиці і площі міст Російської імперії 1904 р.³²

Місто	Вулиці і провулки			Площі		Протяжність тротуарів у верстах	% співвідношення до загальної площі міста	
	Загальна кількість	Загальна довжина у верстах		Усього	Розмір у тис. кв. саж.		Площ	Садів
		Усіх	Замощених					
Москва	1424	543,3	505,3	99	362,4	–	1,8	9,6
Одеса	315	198	133,1	21	83,4	266,2	5,5	4,5
Київ	301	130	–	18	194,1	–	2	3,4
Харків	461	225	93	15	–	–	–	1,5
Варшава	390	190,5	181,6	30	83,4	281,5	1	2,6
Катеринослав	243	113,1	48	11	321,6	188,2	8,8	4,4
Житомир	155	162,3	74,9	5	40,9	140	0,4	0,1

³¹ Дубеллер Г.Д. Записка профессора Г.Д. Дубеллера по вопросу о планировке окраин г. Киева // Известия Киевской городской думы. – 1912. – № 3-4. – С. 1-16.

³² Известия Киевской городской думы. – 1907. – № 5. – С. 38-39; 1 верста = 1066,8 м.

Як бачимо, по багатьох параметрах благоустрою шляхів та площ Київ на той час відставав навіть від Харкова. Тож робота думи у напрямку заощення вулиць і площ на початку нового століття не була завершеною. Ведення житлового і промислового будівництва Києва було недостатньо інтенсивним як на той час, що пояснювалося як нестачею коштів через великі військові витрати, так і недалекоглядністю міської влади. До заслуг управи слід віднести створення комісій та переймання ними європейського досвіду у питаннях заощення та озеленення вулиць.

Спорудження нової мережі освітлення міста як і заощення вулиць, ставало потребою часу, як інші заходи думи, що відігравали ключову роль в окультуренні міста, наданні сприятливих умов для проживання містян.

Газове освітлення вперше було уведено у Санкт-Петербурзі ще 1839 р., тоді як Київ освітлювався лише гасовими ліхтарями. Про освітлення газowymi ліхтарями стара Київська дума потурбувалася в липні 1870 р., коли уклала договір із генерал-полковником, інженером А. Є. Струве³³. Згідно контракту, місто в перші два роки мало отримати по 500 ліхтарів, а кожного наступного – по 200 нових. Для початку виконання своїх зобов'язань, 1872 р. А. Є. Струве заснував Акціонерне газове товариство, основний капітал якого склав 600 тис. руб. Лише з 1 серпня 1872 р. Київ почав освітлюватися газowym ліхтарями, а з 6 вересня весь Хрещатик і суміжні з ним вулиці могли оцінити переваги цього освітлення. 1873 р. це товариство збудувало перший у Києві газовий завод, під який міська влада безплатно віддала 5 дес. землі по вул. Кузнечній на Нових Будовах. Загалом 2100 годин газowego освітлення обходилися міському бюджету у 22 руб. 13 коп., а 1800 годин – у 16 руб. 85 коп.³⁴. Газове освітлення було і якіснішим, і дешевшим, але й воно не могло повністю задовольнити потреби міста. Як згадував про Київ 1880-х років сучасник: «електричного освітлення не було, місто

³³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 92. – Спр. 66. – Арк. 209-213.

³⁴ Обзорение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К., 1875. – С. 52.

освітлювалося газом, який давав тьм'яне світло, ще частково гасом, але кількість ліхтарів була мізерною»³⁵.

У перші десять років каденції думи газових ліхтарів збільшилося лише на 1/5, зате газових – в 3,5 рази (див. таб. № 41). Для збільшення виробництва газу 1881 р. Акціонерне товариство спорудило по вул. Набережно-Лугова другий завод, який забезпечував світлом увесь Поділ³⁶.

Таб. № 41

Кількість ліхтарів 1874–1882 рр.³⁷

Рік	Газові ліхтарі	Гасові ліхтарі
1873	Даних немає	
1874	250	1000
1875	337	1200
1876	Даних немає	
1877	Даних немає	
1878	435	1200
1879	447	1204
1880	576	1204
1881	675	1234
1882	876	1280

Заможні кияни повільно впроваджували газове освітлення в своїх оселях. За одноденним переписом Києва 2 березня 1874 р. з'ясувалося, що у приватних будинках функціонувало всього 75 газових ліхтарів. Міська влада не спромоглася за короткий термін збільшити їх кількість, хоча у вечірній час в темних

³⁵ Ярон С.Г. Вказана праця. – С. 4.

³⁶ Марголин Д. Газовый вопрос в Киеве // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 9. – С. 40-41.

³⁷ Таблица складена за: [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С. 248-253.

провулках майже щодня когось грабували. На 1886 р. комісія управи у складі І. А. Толлі та його помічників – І. І. Козловського, О. С. Лескова, І. С. Палієнка, Г. П. Шлейфера, М. П. Добриніна та М. М. Демочані – спромоглася збільшити їх кількість лише на 25 (всього нараховувалося 1368) і газових на 78 (1150)³⁸. Тож міська влада не могла здійснити безпечне перебування на вулицях в нічний час.

Крім нестачі ліхтарів, у місті виникали проблеми і з якістю освітлення. У червні 1889 р. контрольна комісія у складі інспекторів провела їх фотометричний аналіз, який встановив, що більшість ліхтарів не відповідала нормам і вимогам контракту. Управа вказала на всі ці недоліки, а Газове товариство їх виправило. В іншому випадку, вже 1893 р., дума постановила навіть повернути споживачам переплачені кошти за неякісно надані послуги³⁹.

Технічний прогрес й успішно апробоване в США та Європі електричне освітлення прийшло до Києва 1889 р., після укладення концесійної угоди на 12 років із Електричним товариством «Савицький і Страус». Його засновниками були кандидат технічних наук М. М. Савицький і надвірний радник О. Е. Страус. Ця фірма стала монополістом застосування електрики, маючи власні філії ще й у Полтаві та Харкові. Згідно умов контракту 1889 р. на Театральній площі було споруджено електричну станцію для освітлення центральних районів Києва. У травні 1890 р. в міському театрі було встановлено 1117 ламп, з яких 613 білих та 504 кольорових. Того ж року дума доручила товариству освітити «улюблене і живописне місце київських гулянь» – Володимирську гірку – п'ятьма великими електричними ліхтарями. Наступного року воно побудувало ще одну електростанцію у садибі полковника М. П. Фабриціуса на Думській площі⁴⁰. 1894 р.

³⁸ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 3. – Спр. 140а. – Арк. 193-217.

³⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 4 – Спр. 110. – Арк. 1, 79; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 4 – Спр. 217. – Арк. 39-41.

⁴⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8 – Спр. 5. – Арк. 341; Киевлянин. – 1891. – 29 янвря и 20 февраля. – С. 3, 4.

Київ освітлювався ще 1822 гасовими ліхтарями, найбільше з яких було: 59 – на Кирилівській вулиці, 45 – на Набережно-Либідській, 43 – на Микільській та біля Печерської фортеці, 41 – на Бібіковському бульварі⁴¹.

Київ потребував усе більше електроенергії не лише для вулиць, площ і житлових помешкань, а й для виробничих потужностей. Тому 1898 р. товариство побудувало нову електростанцію на Подолі по вул. Андріївській поруч з Дніпром, тому що її парові двигуни для охолодження використовували багато води. 1899 р. міська влада викупила цю станцію і того ж року заключила новий 40-річний контракт з товариством «Уніон», яке через рік увійшло до німецької «Загальної компанії електрики». Тоді міська дума вийшла з становища, передавши контракт Київському електричному товариству, яке почало власну діяльність 1902 р. під патронатом петербурзького банкіра Д. С. Шерешевського. Ним було викуплено усі електростанції і укладено договір на постачання електроенергії з найбільшим споживачем – Товариством київської міської залізниці (ТКМЗ). Загальна чисельність абонентів Києва склала 1253 особи.

Цікаво, що домовласники віддаленої Межигірської вулиці просили думу приєднати їх садиби не лише до каналізації, а й замінити гасове освітлення електричним, на що вона постановила – «мати на увазі»⁴². Тож забезпечити освітленням усе місто дума не могла. І все ж нею було зроблено суттєвий крок, аби Київ став одним з перших міст, яке отримало якісне електричне освітлення.

У Києві електрикою був забезпечений центр міста та Поділ. Наступна таблиця засвідчує, що й цього досягнення вистачало, щоб мати кращі показники серед електрифікованих міст імперії, крім Москви (див. таб. № 42).

⁴¹ Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 5. – С. 255-256; 1894. – № 2. – С. 70-79.

⁴² *Каневец К.* Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева. – К., 1913. – С. 1; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 11. – Арк. 161.

Таб. № 42

**Дані про освітлення Києва та кількох міст Російської імперії
1904 р.⁴³**

Міста	Кількість ліхтарів				На 1 ліхтар припадає сажнів вулиці
	Електричних	Газових	Газових	Всього	
Москва	201	8778	13919	22898	11,9
Одеса	74	2146	2690	4910	20,2
Київ	414	1752	2485	4651	14
Харків	456	1046	1019	2521	44,6
Вільнюс	194	54	1400	1648	45,5
Казань	57	800	2065	2922	19,5

Завдяки успіхам думи у сфері використання електрики у Києві 1906 р. відбувся Четвертий всеросійський електротехнічний з'їзд, на якому обговорювали досягнення, недоліки і пропозиції щодо покращення існуючої електрифікації міст⁴⁴.

Продовжуючи темпи розбудови Києва, дума впродовж 1906–1910 рр. встановила 149 електричних світильників – з яких в Лук'янівській дільниці – 33, в Старокиївській – 25, в Либідській – 24, в Плоській – 21, в Подільській – 15, в Бульварній – 13, в Печерській та Палацовій по 9 (див. таб. № 43). Станом на 1912 р. Київ освітлювали уже 761 електричний ліхтар⁴⁵.

⁴³ Известия Киевской городской думы. – 1907. – № 5. – С. 40-41; Сажень = 2,13 метра.

⁴⁴ Забудова Києва доби класичного капіталізму. – С. 281-282.

⁴⁵ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л.К. Лубковского, 1910. – С. 20-21; *Каневец К.* Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева. – С. 2.

Таб. № 43

**Дані про електричне освітлення у містах Російської імперії
на 1909 р.⁴⁶**

Місто	Москва	Київ	Харків	Чернігів	Полтава
Чисельність населення (в тисячах)	1 300 000	450 000	237 000	33 000	70 000
З якого року існує	1897	1889	1894	1893	1900
Потужність у кіловатах	18 700	7 550	1 650	302	253
Чисельність абонентів	14 550	8 458	2 010	335	326
Кіловат на 1 мешканця	9 744	9 937	4 538	4 000	2 088
Тариф для приватних будинків (у коп.)	50	25,2	40	23,9	30

Таб. № 44

**Дані електричного освітлення у Києві та європейських містах
1909 р.⁴⁷**

Місто	Берлін	Мюнхен	Женева	Копен-гаген	Київ
Чисельність населення	2 728 765	570 000	136 000	449 000	450 000
З якого року існує	1883	1893	1895	1891	1889
Річний об'єм у кіловатах	157 887	22 953	14 332	19 202	10 129

⁴⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54 – Спр. 2. – Арк. 2-3.

⁴⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54 – Спр. 2. – Арк. 4-5.

Місто	Берлін	Мюнхен	Женева	Копенгаген	Київ
На 1 тис. мешканців кіловат для приватних будинків	14 722	6 995	18 250	15 928	9 937
На 1 тис. мешканців кіловат для вуличного освітлення	808	2 107	5 430	777	1 742

Отже, в галузі освітлення міста електрикою влада опанувала і застосувала європейські технічні досягнення, завдяки чому різко зросла його мережа не лише на вулицях, а й у приватних будинках. Станом на 1909 р. серед міст Російської імперії Київ по виробництву енергії на мешканця випереджав Москву, та в рази – Харків і Одесу (див. таб. № 43). Навіть у порівнянні з європейськими столицями по показнику вуличного освітлення на одну тисячу мешканців Київ один час йшов попереду Берліна та Копенгагена, і по тому ж показнику – для приватних будинків випереджав Мюнхен (див. таб. № 44).

Попри хронічну нестачу коштів через малу кількість їх надходжень з власних міських підприємств, Київська дума йшла в тому напрямі розвитку благоустрою, що й інші європейські міста. Вона впевнено, не оглядаючись на обидві столиці Росії, іноді навіть випереджаючи їх, вирішувала питання впорядкування вулиць та їх освітлення.

3.2. Створення міської служби охорони здоров'я та водогінної і каналізаційної мережі

Відсутність організованої санітарної служби на розкиданій території міста поставило перед думою завдання негайно створити таку для подолання антисанітарії у Києві. Регулярні спалахи епідемій були повсюдними у Російській імперії, через що її

називали бактеріальними ворітьми Європи⁴⁸. Найчастіша гостя у містах Росії – холера – вже 1830 р. під час епідемії забрала 230 тис. життів. Всього протягом 90 років вона спалахувала 44 рази – тобто кожні два роки⁴⁹.

Надлишки продуктів людської життєдіяльності у Києві не контролювано збільшувалися не лише по його околицях – Шулявці, Солом'янці, Лук'янівці. Саме від антисанітарії найчастіше виникали епідемії холери, дизентерії та тифу. Місто потерпало від забруднених і заболочених ровів та канав. Про одну із таких, Глибочицьку, місцева газета писала, що вона «заражала повітря смердявою», а тому в місті «дорослі люди і діти вимирають, як мухи»⁵⁰.

Вже на початку своєї діяльності дума створила спеціальну структуру – постійно діючий санітарний відділ управи, який поділявся на санітарну та ветеринарну частини. Спочатку в його складі було лише чотири санітарних лікарі та 12 помічників, санітарних урядників, а в час епідемій їх число збільшували удвічі, а то й втричі з тимчасово набраних лікарів та студентів-медиків випускного Університету св. Володимира.

Щоденна діяльність санітарного відділу полягала в охопленні міста наглядом за чистотою на вулицях, провулках, площах та перевіркою стану торгівлі на ринках і в торгових лавках. До її обов'язків також входили огляди подвір'їв, трактирів, садів, нічліжних притулків, підприємств, громадських бань і готелів. Було укладено обов'язкові правила для киян щодо дотримання чистоти у присадибних ділянках. Превентивні заходи та тривале будівництво міської лікарні і санітарної станції, як і збільшення ліжко-місць в лікарнях показують, що можливості міста в боротьбі з епідеміями та антисанітарією були обмеженими та недостатніми. Згідно огляду відділу у Києві місця проживання робітників Шулявки і Солом'янки були в антисанітарному стані.

⁴⁸ *Норман Дейвіс*. Європа. Історія. – С. 799.

⁴⁹ *Шара Л.М.* Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – С. 191.

⁵⁰ *Києвлянин*. – 1867. – 14 марта. – С. 3.

Саме тому до обов'язків санітарного відділу і найманих працівників управи входили регулярні перевірки місця скупчення людей: заводів, складів, майстерень і місць їх проживання. Серед громадських місць визнано кращими готелі – «Європейський», «Гранд готель», «Метрополь» і «Французький»; високої оцінки від інспекторів управи заслужили Бессарабський, Львівський і Галицький ринки. Вони ж оглядали приміщення навчальних закладів, перевіряли розміри кімнат, регламентували фізичні перерви для оздоровлення дитячого організму, розробляли вимоги правильного сидіння за партами. Суворо прописувалися санітарні норми, яких мали дотримуватися водогінне і каналізаційне товариства⁵¹.

Першочерговим завданням думи стало спорудження міської лікарні, на що спочатку було виділено 50 тис. руб. В 1872 р. розглянуто проект її зведення на 65 ліжок, а наступного року за 17 тис. руб. куплено місце під її будівництво, яке тривало до 1875 р. Після Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Червоний Хрест, у власності якого перебували дерев'яні казарми для поранених солдатів, продав їх місту за 27 тис. руб. і лікарня розширилася до 200 ліжок. Тож сумарні витрати думи на її будівництво склали 170-179 тис. руб.⁵²

У першу каденцію епідемію холери дума зустріла не підготовленою, але змогла організувати й запустити містом кілька пересувних аптек, які безплатно роздавали ліки, надрукувала і вивісила по всьому місту списки лікарів, до яких могли звертатися хворі. Облаштувала приміщення для них в Кирилівській та Єврейській лікарнях, у Лаврі, в Подільській та Либідській ділянках і тюремній лікарні, в яких лише за 1871 р. захворілих

⁵¹ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – С. 119-206.

⁵² Обозрение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К., 1875. – С. 44; Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годов. – К.: Тип. И.Н. Кушнерова. – С. 21-22.

померло 49,5%. Епідемія повторилася 1872 р. і тривала від 4 травня до 4 липня, яку місто боролось заходами подібними до минулорічних і наслідки були майже ті самі – 47,3% померлих. Крім цього, першого року у приватних будинках щонайменше 386 людей стали жертвами епідемії і другого року, напевно, не менше, що дає підстави говорити – помирало більше половини хворих і прогресу в боротьбі з холерою не спостерігалось. Крім того 1872–1873 рр. у Києві поширилася епідемія віспи, яка забрала життя 941 людини⁵³.

Всього тоді на боротьбу з епідеміями дума витратила 15 тис. руб., не рахуючи благодійних внесків, зокрема 12 тис. руб. надійшло від Демидових на дитячу лікарню⁵⁴. Безпомічність міської влади у боротьбі з епідеміями спонукала 1873 р. відрядити до Парижу відомого епідеміолога, професора В. А. Суботіна, аби він взяв участь у міжнародному медичному конгресі для переймання досвіду. В той час саме він завідував санітарним відділом і до його заслуг слід віднести заснування кафедри гігієни в Університеті Св. Володимира, яка готувала кадри лікарів і для міста.

Розв'язати проблему боротьби з епідеміями і налагодити мережу охорони здоров'я думі ніяк не вдавалось. 1878 р. спалахнула чергова епідемія холери та висипного тифу, що спонукало владу розділити місто на санітарні ділянки й укласти інструкцію для мешканців. Одним із важливих заходів попередження епідемії дума вважала припинення неконтрольованого забою тварин (а відтак несанкціонованого викидання відходів) та облаштування в серпні того року міської скотобойні на р. Либідь⁵⁵.

⁵³ Протоколы Киевской городской думы. – 1872. – № 10 – С. 2-5; *Пантюхов И.И.* Опыт санитарной топографии и статистики Киева. – К.: Киевский губернский статистический комитет, 1877. – С. 255; Киевлянин. – 1872. – 20 мая (№№). – С. 3; 15 июня (№№). – С. 3; *Мацон Ф.* Обзорение санитарных мер принятых во время бывшей в Киеве холерной эпидемии. – К. 1871. – С. 36-37; *Его же.* Отчет председателя городской санитарной комиссии о бывшей летом 1872 г. в г. Киеве холерной эпидемии. – К., 1872. – С. 1-47.

⁵⁴ Протоколы Киевской городской думы. – 1873. – № 21 – С. 369-370.

⁵⁵ Протоколы Киевской городской думы. – 1878. – № 4 – С. 162-169; Там же. – № 5. – С. 174-177; Там же. – № 10. – С. 292-293.

Знову сталася епідемія холери 1892 р., яка затягнулася, дещо затихла в холодну зиму 1893 р., але поряд, в сусідній Подільській губернії, вона не припинялася зовсім. Санітарний відділ звітував про боротьбу з епідеміями, відзначив практичні недоліки своєї ж роботи, доповнивши план на випадок їх повторення. Дума постановила, щоб лікарі і санітарні урядники по одному в кожній поліцейській дільниці оглянули садиби і змусили домовласників очистити та дезінфікувати їх. Під час епідемії через малу чисельність санітарної служби вся увага була звернена на хворих, тому багато території залишалося без нагляду, в той час як потрібно було все робити одночасно. Виявилося, що й технологія дезінфекції була застарілою⁵⁶.

Санітарний відділ рекомендував міській управі подвоїти штат лікарів на випадок нової епідемії. На розширеній санітарній раді ці заходи було схвалено. До того ж міністерство внутрішніх справ заборонило привозити холерно хворих до Кирилівської лікарні і рекомендувало облаштувати місце в Контрактовому будинку. Хоча це було недоцільно, адже він знаходився в перенаселеному Подолі, з найбільшим ринком і не мав внутрішнього двору. Дума категорично висловилася проти і перемогла – на Поділ перевели осіб з приказу громадської опіки, а в Кирилівську лікарню завозили хворих⁵⁷.

Як відзначив сучасник, епідемія холери в Києві того року проявилася з «жахливою силою» і лише 17 липня 1893 р. про неї було оголошено офіційно. Виявилося, що влада була до неї не готова, знову слід було набирати лікарів і за 2-3 дні мобілізувати всі сили на її ліквідацію. Губернатор запропонував думі знешкодити Афанасівський яр із застоюною водою, для чого була створена комісія на чолі із гласним І. І. Чоколовим.

Діяла й об'єднавча санітарна комісія установ, монастирів, церков, які приймали хворих і мали досвід лікування холери. Управа

⁵⁶ Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве и. д. председателя санитарной комиссии К.М. Гамалия. – К., 1893. – С. 1-15.

⁵⁷ Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве и. д. председателя санитарной комиссии К.М. Гамалия. – К., 1893. – С. 23-27.

визначила персонал лікарів, облаштувала нічліжки для безхатченків, підготувала плавучий госпіталь для найбіднішого населення, оплачувала воду з трьох водопровідних кранів – на Кінній площі, Галицькому ринку і на Єленівській вулиці. Місто було обклеєне шістьма тисячами примірників настанов як вести дезінфікацію дворів, вигрібних ям і речей хворих. Було збільшено жалування персоналу санітарного відділу і службовцям при холерних відділеннях міської лікарні – голові на 75 руб., санітарним і постійним лікарям-кураторам в передмістях 50 руб., санітарним урядникам 25 руб. в місяць, а персоналу при лікарні – у півтора-два рази більше, ніж службовцям. Життя всіх працівників, які були задіяні у боротьбі з епідемією, управа застрахувала на три місяці – лікаря на п'ять тис. руб. і решту – по одній тис. руб., що коштувало місту 405 руб.⁵⁸. Також було набрано екіпажі для перевезення хворих за рахунок міста, у лікарнях виділено 200 місць, а для екстреного зв'язку з лікарями було використано телефони попередження⁵⁹.

Для забезпечення цих заходів із міського бюджету було виділено 3,5 тисяч рублів і передано в розпорядження губернатора на створення чайних та дешевих столових. Благодійні кошти йшли на чай та цукор, які контролювано видавалися для бідного населення чиновником особливих доручень. З початку епідемії дві чайні на кошти міста були влаштовані при нічліжних будинках Терещенків на Подолі та Бессарабці, а в серпні – одна при залізничній казармі ст. Київ I. На Подолі на пожертвування місцевої єврейської громади у двох чайних бідним різного віросповідання щоденно роздавали до двох тисяч склянок чаю та біля п'яти пудів хліба, а у дешевій єврейській столовій відпускали обіди, м'ясо і хліб на сім'ю⁶⁰.

У заходах попередження та в лікуванні хворих були вже певні досягнення, поменшав відсоток померлих – 38,9%, а не половина захворілих, як це було в перші епідемії (див. таб. № 45). У звіті

⁵⁸ Там же. – С. 14-15.

⁵⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 8. – Арк. 104-108.

⁶⁰ Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве... – С. 24.

думі голова санітарного відділу К. Гамалія відзначав, що неосвічений і бідний клас населення не довіряв лікарням і переносив хворих на гастрит та інші хвороби, які, ослаблені, легко підхоплювали холеру і помирали. У приватних квартирах таких було 44,4%, тоді як у Єврейській лікарні – 28,5%. Занепокоєння комісії проявилось у визнанні нею незадовільними умовами життя бідних, які не відповідають жодним санітарним вимогам. В той час як у Палацовій дільниці було «мінімальне число хворих», там жили найбагатші, а на Подолі проживала біднота, де була жахлива антисанітарія. Ще гірші умови, як відзначав відділ, були на Шулявці і Нижній Солом'янці, де дифтерія, скарлатина, віспа, тиф «щорічно забирали масу життів», але (парадокс для науки!) холерою захворіло найменше⁶¹.

Таб. № 45

Епідемії холери в Києві⁶²

Рік	Захворіло	Вилікувалося	Померло	Відсоток смертності
1871	3029	1522	1501	49,5%
1872	2908	1482	1376	47,3%
1892	1356	895	461	34%
1893	1199	733	466	38,9%
1908	94	47	47	50%
1909	1330	816	514	38,6%
1910				

Згідно західноєвропейських норм кінця XIX ст. у великих містах необхідно було мати п'ять лікарняних місць на одну тисячу мешканців (одне на 200 осіб)⁶³. У Російській імперії також стежили за цією статистикою, тому 1904 р. було проведено

⁶¹ Там же. – С. 34-36.

⁶² Там же. – С. 30.

⁶³ *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. – С. 350.

дослідження, яке дає змогу оцінити загальний рівень санітарії у Києві і порівняти його з іншими містами:

Таб. № 46

**Дані основних показників санітарії міст Російської імперії
1904 р.⁶⁴**

Міста	Лікарні		Аптек	Лікарів	Чисельність жителів на 1 лікарняне місце	Чисельність жителів на 1 аптеку	Чисельність жителів на 1 лікарня	Кількість скотобеснь	Кількість літтарів
	Кількість	У них місць							
Москва	113	7 940	53	1 305	127	20 611	837	1	22 898
Варшава	13	2 588	60	1 028	295	12 856	750	3	7 908
Одеса	14	2 145	47	597	222	10 629	837	–	4 910
Київ	44*	2 018	25	457	158	8 820	701	1	4 651
Харків	32	–	24	396	–	8 596	521	1	2 521
Катеринослав	13	1 151	10	142	130	15 611	1 103	2	685
Житомир	5	490	6	27	129	14 739	3 275	1	642

* – в тому числі 28 приватних, кількість місць яких не вказується.

Як бачимо з таб. № 46, Київ у більшості показників поступався Одесі, Москві та Варшаві. Статистика свідчить про дотримання вищезгаданого стандарту – на одне лікарняне місце припадало 158 киян.

Показники народження та смертності ставали основними для характеристики умов життя в європейських містах. Оскільки довгий час при міській управі не існувало статистичного відділу, санітарний вів облік цих даних по метричних книгах церков, де фіксувалися записи про народження, одруження та смерть. За такими показниками проблему досліджував і виступив з доповіддю на П'ятому всеросійському з'їзді водогінних мереж завідувач міським санітарним відділом, визнаний гігієніст та епіде-

⁶⁴ Известия Киевской городской думы. – 1907. – № 5. – С. 40-41, 44-45.

міолог, згодом міністр УНР і член Всеукраїнської Академії Наук О. В. Корчак-Чепурківський, який очолював його сім років. За хронологічні рамки статистичних підрахунків він взяв п'ять років до запровадження каналізації і п'ять – після (див. таб. № 47).

Порівнявши ці дані, він виявив деяке покращення показників по місту: у період відсутності каналізації (1890–1894 рр.) на тисячу народжених припадало 840 померлих, а 1895–1899 рр. – 720. Зменшення смертності киян відповідно по дільницях з уже прокладеною мережею і без неї були наступними:

Таб. № 47

Статистичні зміни смертності з появою каналізації по дільницям Києва 1890–1899 рр.⁶⁵

Частини Києва	Перше п'ятиріччя (1890–1894 рр.)			Друге п'ятиріччя (1895–1899 рр.)			Відсоткове зменшення смертності
	Число народжених	Число смертей	На 1 тис. народжених померло	Число народжених	Число смертей	На 1 тис. народжених померло	
Райони з каналізацією	3843	8310	462	3654	9572	394	14,7%
Липки	158	320	494	205	418	490	0,8%
Поділ	739	1288	574	791	1486	532	7,3%
Старий Київ	1375	3093	444	1526	4186	364	18%
Нові забудови	1571	3609	435	1132	3182	355	18,4%
Райони без каналізації	14252	18947	752	15610	23915	652	13,3%
Куренівка	387	552	701	536	640	822	17,2%
Пріорка	579	793	743	649	929	699	5,9%
Деміївка	1108	1299	853	1120	1371	817	4,2%
Звіринець	791	811	975	684	852	803	17,4%
Лук'янівка	670	844	794	630	992	635	20%
Пушлявка	744	1220	610	960	1773	542	11,1%
Нові забудови	1686	2193	769	2062	3223	640	16,7%

⁶⁵ Корчак-Чепурковський А.В. Изменения смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации. – М.: Типолитография И.Н. Кушнарева, 1902. – С. 7-8.

Більший ефект від каналізації, за даними вченого, простежувався у густозаселених частинах міста, зокрема, в аристократичних Липках.

Однак, після виступу 1905 р. на засіданні Київського товариства лікарів з доповіддю «Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени» за критику бездіяльності верхньої влади О. В. Корчак-Чепурківського звільнили з посади у міській управі як неблагонадійного. Досліджуючи загальну та дитячу смертність, інфекційні хвороби, залежність їх показників від соціально-економічних та культурних умов життя він дійшов висновку, що на здоров'я людей найзгубніше впливали соціальні фактори – погане харчування, голодування, отруєння, умови праці, переохолодження, втома (про це ж раніше у звіті писав його попередник К. Гамалія). До однозначної його заслуги віднесемо той факт, що розпочавши 1906 р. читати в Комерційному інституті курс «Основи соціальної гігієни й громадської медицини» він започаткував його викладання як предмету навчання по всій імперії⁶⁶.

Київ увійшов в ХХ ст. із покращеним благоустроєм території: прокладеними в центрі міста шляхами і встановленим контролем за чистотою вулиць. Раніше всі відходи зливали прямо на вулиці, в канави, а далі ті текли в річки, зокрема в Либідь і Дніпро⁶⁷.

Для порівняння показників смертності в містах наведемо такі дані:

⁶⁶ Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я., Сахарчук І.М., Антонюк О.Я. Академік О.В. Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження) // Україна. Здоров'я нації. – 2012. – № 2-3. – С. 13-21.

⁶⁷ Корчак-Чепурковський А.В. Изменения смертности в г. Киеве ... – С. 1-11.

Таб. № 48

Статистика смертності 1897 р.⁶⁸

Міста (смертність на 1 тис. жителів)	Мешканців за переписом 1897 р.	Витрат (у тис. руб.)	
		Загалом	На санітарно- медичну частину
<u>20-30 осіб</u>			
Катеринослав	121,216 тис.	636,032	69,120
Вінниця	28,995 тис.	74,408	2,934
Чернігів	27,006 тис.	148,946	8,254
<u>30-40 осіб</u>			
Севастополь	50,710 тис.	329,045	51,117
Феодосія	27,238 тис.	192,766	7,059
<u>40 і більше</u>			
Бахмут	19,416 тис.	63,742	3,299

На санітарний стан і покращення здоров'я киян впливала робота Олександрівської лікарні, тому 1906 р. дума вирішила змінити її статус, підпорядкувавши санітарному відділу управи, що значно полегшувало керівництво цією установою. Коли почастішали епідемії, міська лікарня функціонувала на межі можливостей: середнє число хворих в день 1906 р. становило 451, 1907 р. – 514, 1908 р. – 634, 1909 р. – 636. Задля розширення лікарні було взято позику 213 тис. руб., завдяки якій збільшили кількість зимових та літніх ліжок відповідно на 100 та 90 одиниць. Ці ж кошти пішли на спорудження мурованого двоповерхового жіночого терапевтичного центру на 90 ліжок, на встановлення центрального водяного опалення і вентиляцію, будівництво трьох дерев'яних казарм по 30 ліжок кожна та розширення пологового відділу на 20 місць. Загалом на 1910 р. лікарня вже мала 600 ліжок, не враховуючи двох запасних будівель та дерев'яної Бутурлінської казарми на випадок епідемій.

⁶⁸ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление... – С. 192.

Для боротьби з інфекціями і хворобами управа збудувала санітарну станцію, яка складалася з двоповерхового будинку, сараю на 30-40 коней та окремого – для шести санітарних карет. Сама його площа дозволяла при необхідності розширювати будівлю. Її оснащеність та успішна діяльність знайшла схвальний відгук тоді петербурзького професора Д. К. Заболотного, який приїздив 1906 р. до Києва для перевірки стану міської санітарії. Ним було визнано, що нова станція була найкращою у всій Російській імперії⁶⁹.

Проте цього місту було замало. Дума почала організовувати ще суворішу перевірку якості м'яса на ринках та проводила аналіз артезіанської води, на споживання якої було переведене все місто. Однак 1907 р. холерою захворіло 1091 людина, повторним тифом – 1501 і ще 1215 людей – черевним тифом. Крім цього, скарлатиною – 653 та дифтеритом – 487 осіб. Було встановлено, що головною причиною стала дніпровська вода, заражена холерними вібріонами, які потрапили у водогін і так рознесли епідемію містом. Це було наслідком неправильного вибору місця зрошувальних полів каналізації, стоки з яких знаходилися вище забору води з Дніпра. Дивно, але факт що таке допустили і не розслідували, чому таке трапилося. Напевно економія грошей на каналізацію і, головне, не розуміння наслідків були причиною безглузлого рішення. А були ж й інші причини – зважали на території Військового відомства та приватні забудови, наприклад, І. Чоколова, які заважали змінити перший проект.

1908 р. Київ накрила епідемія повторного та висипного тифу і вразила відповідно 7207 і 1382 людей. Холера ж «змилувалася» над Києвом – було зареєстровано лише 94 випадки захворювання, з них – 47 смертельні. Всього ж 1907–1910 рр. через різні епідемії у Києві пішли з життя не менше однієї тисячі осіб. Збільшенням лікарняної допомоги під час епідемій і переведенням киян на споживання винятково артезіанської води не стали вирішальними в боротьбі з епідеміями, адже головні соціальні умови життя

⁶⁹ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. – С. 53.

низів не були на порядку денному влади⁷⁰. Громадськість у таких питаннях мала б вплинути, однак особливої ініціативи не було помічено.

Незважаючи на заходи думи санітарний стан міста мало наближався до європейських норм. У березні 1913 р. мер Ліона, знаючи про певні потреби Києва у долатті епідемії холери, запросив міського голову взяти участь у міжнародній виставці з питань гігієни і господарства⁷¹.

У боротьбі з антисанітарією важливу роль відігравав людський фактор, швидкий ріст населення міста, а відтак стан соціальної сфери та побуту, медичної і загальної освіти. Далеко не всі і не завжди дотримувалися обов'язкових санітарних правил, які пропагувала управа. Тому під час епідемії дума співпрацювала з церквою, монастирями, установами, вимагаючи від них сприяння у боротьбі з хворобами.

Окрім створення міської системи охорони здоров'я, перед думою стояло завдання спорудити комунальні мережі водогону та каналізації, адже саме їх відсутність і неналежний контроль приводив наслідки – невтішний санітарно-епідеміологічний стан міста.

Під час першої каденції думи було вирішене головне завдання – почав функціонувати регулюючий підземний резервуар водогону, який відкрився після московського і одеського 1804 та 1853 рр. Його освятили у Міському саду 22 травня 1871 р., хоча його ємність у 110 тис. відер й на час спорудження була недостатньою для міста⁷². Тендер про прокладання водогону і його експлуатацію впродовж 50 років виграв інженер А. Є. Струве.

Прокладання водогінних труб вимагало знань про глибину промерзання ґрунтів у Києві. Комісія у складі шляхових інженерів, професорів Київського університету та представників товариства водогону зайнялася укладенням їх схеми. Всі ці заходи

⁷⁰ Там же. – С. 39-53.

⁷¹ Собрание Киевской городской думы 19-22 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 6.

⁷² Забудова Києва доби класичного капіталізму. – К.: Варто, 2012. – С. 263.

потребували раціонального витрачання міських коштів, для чого М. К. Ренненкампф широко використовував торги на різноманітні підрядні роботи. Управа розробляла документацію, запрошуючи бажаючих ознайомлюватися з проектами, кондиціями та кошторисом у власній канцелярії. Перевага на торгах віддавалася тим, хто пропонував виконання робіт за меншу ціну, якісно та швидко.

Навесні 1872 р. вода уже пішла по трубах на Хрещатик, Олександрівську, Велику Васильківську вулиці та Бібіковський бульвар. Це був другий централізований водогін, після Одеського (1853 р.). Згодом вони були споруджені у Катеринославі (1873 р.) та Харкові (1879 р.).

**Мал. 5. Михайлівська водонапірна башта, споруджена 1872 р.
(інженер Ф. Донат, А. Струве, арх. О. Шілле)**

Невдовзі централізованою системою почали користуватися мешканці Липок, Подолу, Старого міста і частково Новобудов. Передбачалося, що за умовами договору в садиби споживачів повинна надходити якісно фільтрована дніпровська вода, з початковим тарифом для абонентів 22,5 коп. за сто відер. Очищеною водою могли користуватися й водовози, які за 50 відер такої води зобов'язувалися сплатити 10 коп. з правом її перепродажу за договірною ціною своїм потенційним клієнтам, які не були абонентами Київського водогінного акціонерного товариства⁷³. Для незаможних встановлювалися два водозабірних крани з щоденним запасом в п'ять тис. відер. За п'ять років до мережі було підключено 270 садіб, розташованих практично на всіх центральних вулицях Києва. Решта киян брали воду з колодязів, яких тоді нараховувалося близько 1300⁷⁴.

Місто разом з приватними підприємствами вимагало значно більшої подачі води, але очисні споруди на водозаборі не витримували навантаження у 500 тис. відер на добу. Піскові фільтри англійського виробництва, згідно умов контракту, необхідно було міняти шість разів на рік, але цього, як встановив санітарний відділ, не робили. Тому в управу надходили скарги користувачів, а газети повідомляли, що вода була неякісною, в ній плавали навіть пуголовки. У свою чергу концесіонери скаржилися міській владі на киян, котрі до водогінної мережі підключалися самостійно, що приносило їм чималі збитки. Містяни в свою чергу вимагали від товариства встановлення лічильників обліку води, бо вважали, що вони переплачують за неякісну воду.

Водночас у сусідньому Чернігові, на відміну від Києва, вода була якісною, бо водогінна система з 1882 р. перебувала у власності міста, був постійний контроль й дума отримувала щорічний прибуток у розмірі 3,3 тис. руб. У Берліні міська влада муніципалізувала водогінну мережу ще 1873 р., бо там усвідомлювали

⁷³ Описания киевского водопровода. Составлено техническим отделом Городского общественного управления. – К., 1910. – С. II.

⁷⁴ Петімко П.І., Царік М.Ф., Кобзар В.В., Кириченко О.І. Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. – К.: Логос, 1997. – С. 28.

важливість зосередження найважливіших комунікацій у міській власності⁷⁵.

Київська дума додатковим договором зобов'язала товариство встановити додаткові фільтри вищої якості («Палестина») на 225 тис. відер та дозволила йому випустити одну тисячу акцій, щоб ціна на воду була знижена з 22 до 18 коп. Мережа поступово розширювалася й до неї було підключено вже 2 тис. садиб киян⁷⁶.

Запровадження централізованої каналізації 1894 р. різко погіршило якість води, бо її стоки з Куренівських полів зрошення спускалися в Дніпро вище міського водозабору. Туди ж текли й стічні канали – Юрківська, Подільська, Кирилівська. Тому дума постановила негайно перейти на артезіанську воду, як більш безпечну для здоров'я. Певно вона враховувала ту обставину, що такою водою користувалися у Вільно, Москві, Римі й Парижі. Ще 1893 р. в думі було заслухано доповідь гласного Г. П. Шлейфера про великі запаси артезіанської води на території міста, якої б вистачило для забезпечення мешканців. Перше буріння такої свердловини було здійснено 1886 р. на території Деміївського цукрового заводу, а згодом і усадибі самого Г. П. Шлейфера. Всього ж на той час існувало чотири потенційні джерела для постачання артезіанської води: Бусловське, Совське, Кадетське та Сирецьке⁷⁷.

Управа домоглася, щоб товариство підписало договір (1895 р.) і в дворічний термін спорудило фільтр з потужністю очищення 800 тис. відер за добу, а місто погодилося відтермінувати викуп водогону. Було погоджено питання про відкриття артезіанських колодязів із зниженими тарифами: у перші три роки до 15 коп., наступні шість років – 14 коп., ще три роки – 13 коп. й до 1911 р. – по 12 коп. Вода для поливки вулиць, площ, скверів і для гасіння

⁷⁵ *Рисс А.* Основы муниципального хозяйства. – С. 62.

⁷⁶ *Известия Киевской городской думы.* – 1885. – № 11. – С. 305-308; *Шара Л.М.* Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). – С. 70.

⁷⁷ *ДАК.* – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 902-908; *Шлейфер Г.* Доклад по вопросу об устройстве в г. Киеве водоснабжения артезианскою водою // *Известия Киевской городской думы.* – К., 1893. – № 5. – С. 1-16; *Описание киевского водопровода.* – К., 1910. – С. II.

пожеж надавалася безплатно⁷⁸. На цей час у Двірцевій частині міста була збудована пожежна кам'яна каланча, відремонтовано пожежний обоз. Заходи протипожежної безпеки, такі важливі для Києва, були високо оцінені владою і київська пожежна команда була визнана однією з найкращих в імперії.

На початку ХХ ст. Київ споживав як дніпровську, так і воду з десяти артезіанських свердловин, пробурених товариством. Територія подачі води була поділена на чотири райони (залежно від висоти над Дніпром): до першого входили Поділ та Плоська дільниця; до другого – Новобудови, Хрещатик, Бібіківський бульвар, товарна станція та Кадетський корпус; до третього – Старе місто, Лук'янівка, Єврейська лікарня, Кирилівські богоугодні заклади, Сирець, Шулявка і Політехнічний інститут; до четвертого – частина Старого міста, Липки і Печерськ⁷⁹.

Після Київського всеросійського з'їзду міських діячів (1905 р.), з його спрямуванням на муніципалізацію міських підприємств, аби уникнути проблем з приватними підприємцями, дума постановила все ж почати переговори про викуп водогону. Підштовхнуло думу до такого рішення й те, що Київ, як й інші міста імперії, пережив хвилю епідемій і не був убезпечений від наступних⁸⁰. Внаслідок того, що жителі з 1910 р. споживали винятково артезіанську воду, забезпечення киян водою було одним з найкращих у імперії.

Дума з новим століттям була близька до викупу мережі водогону, але через завищену ціну, виставлену товариством, його було відкладено до 1914 р. З травня 1913 р. управа розпочала огляд водозабірних споруд та виявила 26 діючих джерел, які могли при безперервній роботі давати біля 3 млн. 100 тис. відер води за добу, а фактично в систему подавали 2 млн. 700 тис. відер. На той час до водогону були підключені 4094 садиби. Однак із розростанням міста і загрози водяного голоду та відмови

⁷⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 890-918; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 8. – Арк. 22-23. Описания Киевского водопровода. – С. II-IV.

⁷⁹ Забудова Києва доби класичного капіталізму. – С. 266-267.

⁸⁰ *Велихов Л.А.* Основы городского хозяйства. – С. 442.

товариства розширяти артезіанське водопостачання, дума вирішила негайно приступити до будівництва нового фільтру для дніпровської води на 800 тис. відер⁸¹.

Показником успішності експлуатації водогінної мережі було те, що міські управи Твері, Воронежа та Оренбурга 1912 р. просили київську поділитися досвідом його влаштування. Дума відповіла, що водогоном володіють концесіонери, які продають воду по тарифу 12 коп. за 100 відер. А Воронежська управа просила надіслати крім опису київського водогону ще й схему роботи міського трамваю⁸².

Не обходилося й без скарг на товариство за об'єми поставання, зокрема найбільше їх надходило від Управління київської гілки Південно-Західної залізниці.

3 липня 1914 р. дума все ж схвалила проект договору щодо викупу водогону за 3 млн. 777 тис. руб., але через незаплановані військові витрати гласні думи на екстреному засіданні (після початку Першої світової війни) 13 серпня 1914 р. більшістю голосів (38 проти 15) відмовилися сплачувати власнику зазначену у договорі суму, тому викуп відбувся лише 1 жовтня того ж року⁸³.

Отже, тривалі відносини міського управління з приватним Акціонерним товариством водогону показали, що його вигідніше було муніципалізувати. Приватні підприємці не бажали вкладати кошти у модернізацію і розширення мережі, тривалий час використовували недосконалі очисні споруди. За наполяганням думи акціонери розширювали мережу, переходили на здешевлену і

⁸¹ Собрание Киевской городской думы 4-6 июня // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 5-7. – С. 86.

⁸² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 45. – Спр. 24. – Арк. 22-23, 29.

⁸³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 45. – Спр. 21. – Арк. 27, 33. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 238. – Арк. 5-16; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 667. – Спр. 246. – Арк. 10-15; Известия Киевской городской думы. – К., 1914. – № 8. – С. 10-13; Там же. – С. 28-29; *Иванов В.Ф.* К проекту водоснабжения г. Киева // Известия Киевской городской думы. – К., 1914. – № 8. – С. 1-30; *Рабчевский В.* Водоснабжения города Киева в его прошлом, настоящем и будущем // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 3. – С. 83.

головне чисту артезіанську воду, хоча цей крок і затримав викуп водогінної мережі у власність міста.

Вперше питання про будівництво міської каналізації дума поставила 1879 р. і тоді доручила гласному Є. І. Афанасьєву створити відповідну комісію. В результаті вивчення цієї пропозиції комісія визнала її спорудження доцільною, але передчасною і дорогою справою, через що дума відклала його на певний час. Через два роки власний проект думі запропонував відомий інженер А. Є. Струве, але його пропозиція була відхилена через небажання гласних віддавати каналізацію в монополію одному київському приватному підприємцю⁸⁴. Врешті 1889 р. дума розпорядилася скласти проект каналізації купцю першої гільдії К. Я. Балкіну. Розроблений ним й інженером Р. І. Сабліним той був представлений думі у лютому 1890 р. та отримав схвальну оцінку через ніби вигідні для міста технічні умови. Після деякого доопрацювання саме він був схвалений і 1 лютого 1891 р. міська влада підписала з ними контракт. Цей проект вирізнявся тим, що у Києві Шонівська система каналізації була однією з перших у Російській імперії та Європі, унікальною, завдяки роздільній мережі каналізації з очисткою стоків на полях зрошення. В результаті нею було охоплено тисячі садіб Києва.

На недосконалість проекту каналізації у кінці 1896 р. вказав київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв, який писав київському губернатору Ф. Ф. Трепову, щоб той «... ліквідував на майбутній час таке небажане явище, як забруднення р. Дніпра через незадовільне наглядання за облаштуванням каналізації»⁸⁵. Що тут малося на увазі не з'ясовано, але точно не територія розміщення так званих Куренівських полів зрошення.

Місто надавало Балкіну право будувати й експлуатувати каналізацію протягом 10 років, виділивши своєю чергою 140 дес. землі для тих полів. Як виявилось надалі, 1906/1907 рр. в період нового спалаху епідемій, вибір проекту очисних полів був помил-

⁸⁴ Протоколи Киевской городской думы. – 1881. – № 2. – С. 41-44.

⁸⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 573. – Спр. 58. – Арк. 421.

кою думи і певною мірою злочинним рішенням, адже стоки зливалися у Дніпро вище місця забору води для міського водогону.

Як свого часу А. Є. Струве по освітленню, підприємці створили акціонерне товариство з каналізації із статутним капіталом в один мільйон 600 тис. руб. Значну частину цих коштів надали заможні кияни – брати Бродські та Терещенки, які вклали відповідно по 261 та 211 тис. руб⁸⁶. Період будівництва першої мережі київської каналізації тривав з 9 квітня 1893 р. по 21 грудня 1894 р. Першими до неї підключилися мешканці Старокиївської, Палацової, Подільської, Либідської, Бульварної і Плоскої діляниць міста. Вигоди каналізації тоді ще не могли оцінити жителі Печерської і Лук'янівської діляниць та передмість, які лишалися потенційними розсадниками епідемій.

На українських теренах на той час каналізацію мали Одеса – з 1874 р. та Ялта – з 1886 р.⁸⁷. Міська влада оперативно 1894 р. склала для домовласників обов'язкові правила, які вимагали для відведення нечистот користуватися винятково каналізацією. Дума встановлювала чіткі технічні умови підключення та експлуатації для потенційних абонементів аби уникнути порушень і неполадок мережі⁸⁸. Проте, незважаючи на всі постанови, регулярними були самовільні підключення киян. Управа, виявляючи порушників, вимагала від дільничного поліцейського припинити незаконні приєднання. Водночас вона за проханням домовласників підключала їх до мережі, яких в 1900 р. було лише 54⁸⁹. Очевидно бідність і неможливість оплатити послугу поєднува-

⁸⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 120, 367-368; Известия Киевской городской думы. – К., 1890. – № 2. – С. 1-27; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 573. – Спр. 58. – Арк. 325 зв.; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 573. – Спр. 58. – Арк. 122; Канализация Киева 1894–1994 гг. – К., 1994. – С. 14.

⁸⁷ Канализация Киева 1894–1994 гг. – С. 13-27; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 48. – Спр. 58. – Арк. 1-83.

⁸⁸ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – С. 166-185.

⁸⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 43. – Спр. 6145. – Арк. 4, 15; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 5971. – Арк. 1-89.

лася із звичкою все зливати по природних рівчачах, яких ще достатньо було на бугристій території міста. Звичайно не такій як у Тифлісі, але на той час ландшафт був іншим від теперішнього.

На початок другого десятиліття ХХ ст. у Києві каналізацією користувалися уже 140 тис. мешканців, решта ж залишалася у первісних антисанітарних умовах.

Аби впорядкувати дієздатність каналізації при міській управі була створена комісія, котра спроектувала план реконструкції мережі, в якому головну увагу зосередила на поля зрошення та водовідведення. Навіть після її завершення та розширення 1909 р., каналізація не охопила всіх діляниць міста, адже Лук'янівська була відрізана від неї через небажання домовласників братів Чоколових пропустити через свою садибу її мережу. Лише в березні 1913 р. міська влада погодилася з ними це питання⁹⁰. Зрошувальні поля були відведені до лісів Віти Литовської, розташованих на півдні Києва і збудовано нову насосну станцію. А до того ж придбано права на проведення каналізаційного колектора через приватні садиби. Сумарні витрати всіх робіт, які виконав підрядчик Гарріс, досягли майже 2 млн. руб., а мережа 1913 р. становила 151,2 км і була вдвічі більшою від початкової⁹¹ (див. додаток № 12).

Тож констатуємо, що міська дума довго не реагувала на недоліки каналізаційної системи, спорудила її із затримкою та технічними помилками і лише чергові спалахи епідемій змусили її вдатися до загальної реконструкції. Поліпшило функціонування мережі і запровадження нового колектора, який відводив стоки у Дніпро нижче Києва⁹². Спорудження вдосконалених відведень

⁹⁰ Доклад по вопросу о проложении улицы и канализационного коллектора через усадьбу Н.И. Чоколова // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – № 1-3. – С. 42-47; Собрание Киевской городской думы 5-6 марта // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – № 1-3. – С. 115.

⁹¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 19. – Арк. 112, 186; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 10. – Спр. 14. – Арк. 140-164; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – С. 34-38.

⁹² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 573. – Спр. 58. – Арк. 659; Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 19. – Арк. 77; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 10. – Спр. 14. – Арк. 140-164;

сприяло тому, що Київ ліквідував одне з джерел поширення епідемій.

Санітарна служба була досить витратною й створенням відділу управа досягла концентрації зусиль аби подолати спалахи епідемій. Цьому сприяла міська лікарня, споруджена думою, а також колосальна санітарно-освітня робота серед населення. Без вирішення головної проблеми – відведення стоку та розміщення зрошувальних полів каналізації нижче Києва по Дніпру, вони б надалі повторювалися. Залучення управою фахівців-медиків слід вважати досить дієвим заходом. Самоврядна влада досягла певних європейських стандартів у наданні містянам санітарних послуг, але вона не змогла сповна забезпечити ними райони проживання незаможних станів, тієї людності, яка не сплачувала податків до міського бюджету і не обирала міську владу.

3.3. Транспортні комунікації міста

Впорядкування шляхів було першим кроком в благоустрої міста, а наступним самоврядна влада вважала забезпечення Києва громадським транспортом, адже місто розросталося й конче його потребувало. Це було нелегким завданням, адже ландшафт міста був важким випробуванням для транспорту, гориста місцевість кілометрами тягнулася від Шулявки і Подолу до Хрещатика і Липок, а далі – до окраїн Солом'янки, Куренівки, Деміївки і Голосієвого. Тож Київ, який вже наприкінці XIX – початку XX ст. переживав промисловий та будівельний бум, потребував сучасної транспортної інфраструктури.

Відвічне перевезення кіньми було приватною справою візників. Першим і останнім громадським транспортом у Києві на кінській силі був омнібус, який був популярним в Європі ще на початку XIX ст. У Парижі він з'явився 1821 р. і на 1861 р. їх нараховувалося 550. Згодом вони почали курсувати і в інших столицях – Лондоні (1829 р.) та Санкт-Петербурзі (1830 р.).

По київських гористих вулицях рух приватним омнібусом почався лише з 17 червня 1879 р. після дозволу міської управи запуснути маршрут від Олександрівської до Бессарабської площі, з оплатою за проїзд 7 вгору і 6 копійок вниз (на Поділ)⁹³. З осені 1880 р. комісія управи виявила їх не задовільний технічний й санітарний стан і розірвала контракт з підприємцем⁹⁴.

Популярною і вже випробуваною на той час у містах була конка (кінна тяга на рейках), яка зарекомендувала себе в США – Балтиморі (1828 р.), Нью-Йорку (1832 р.), Новому Орлеані (1834 р.). У Російській імперії перша конка з'явилася дещо пізніше – у Санкт-Петербурзі (1860 р.) і Москві (1874 р.), а на теренах українських губерній першопрохідцем була Одеса (1880 р.).

Міська влада зволікала з її впровадженням і лише 1886 р. оголосила тендер на концесійне будівництво конки. Проекти думи подали відомий у Києві підприємець (концесіонер-монополіст у газовому та водогазопостачанні сегментах) А. Є. Струве, підприємці Модль і Балог та акціонерне товариство «Брянський машинобудівний завод» (одне з найбільших у Російській імперії підприємство по виробництву рейок). Після попереднього розгляду дума всі три відхилила. Проте згодом все ж прийняла пропозицію А. Є. Струве, яку інженер, гласний М. П. Добринін висміяв, назвавши її іграшковою розвагою для дітей⁹⁵. Тож 29 вересня 1886 р. міська дума постановила «побудову кінно-залізничних шляхів у Києві надати підприємцю Струве та уповноважити управу скласти із Струве попередні умови, за якими він має дати завдаток у 30 тис. руб.»⁹⁶.

Протягом наступних років остаточний варіант договору кілька разів редагувався, адже схема маршрутів змінювалася. 45-річний концесійний договір, підписаний 1889 р. між Струве та міською управою, передбачав по закінченні передачу активів в муніци-

⁹³ Києвлянин. – 1879. – 23 июня. – С. 4.

⁹⁴ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 672. – Арк. 4, 8-17, 29.

⁹⁵ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожилы. – С. 88.

⁹⁶ Києвлянин. – 1886. – 30 сентября. – С. 4.

пальну власність. Проте той отримав монопольне право на влаштування та експлуатацію конки. Міська управа залишала за собою можливість після 25 років протягом двох років (з 1 листопада 1914 р. по 1 листопада 1916 р.) викупити конку за суму в п'ять разів більшу за середній чистий прибуток підприємства за останні п'ять років⁹⁷. Натомість Струве зобов'язався поповнювати міську казну прибутками від підприємства у розмірі:

- 1) перші 10 років – 1,5% але не менше 5 тис. руб.
- 2) у друге десятиліття – 2% але не менше 6,5 тис. руб.
- 3) протягом третього – 2,5% але не менше 8 тис. руб.
- 4) у четверте – 3% але не менше 10 тис. руб.

Міські газети пильно стежили за будівництвом нового виду транспорту й перші повідомляли про нього відомості, зокрема, що Київ, нарешті, може в недалекому майбутньому побачити у себе конку, й що рейки виготовляються Брянським ливарним заводом. Насамперед передбачалося влаштувати сполучення по Хрещатику та від Кирилівської церкви до Деміївського шосе⁹⁸.

У грудні 1890 р. Струве зареєстрував акціонерне «Товариство київської міської залізниці», статутний капітал якого становив один мільйон руб., поділених на 4000 акцій по 250 руб. Основними акціонерами стали Аманд Струве і Лазар Бродський. Уже влітку 1891 р. було відкрито перші лінії конки й незабаром у Києві діяли чотири маршрути: «Європейський готель» на Царській площі – Хрещатик – Велика Васильківська; Олександрівська площа – Кирилівська; Хрещатик – Львівська площа; Хрещатик – Кадетське шосе⁹⁹.

Згідно договору маршрути розбивалися на кілька тарифних ділянок із фіксованою вартістю у 5 коп. за зупинку і 3 коп. за кожен наступну, середня довжина кожної з яких складала 2,1 км.

⁹⁷ Контракт инженер-майора А.Е. Струве и Киевской городской управы // Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 6. – С. 1-37; Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский трамвайный трест, 1933. – С. 18.

⁹⁸ Киевское слово. – 1889. – 11 июля. – С. 4.

⁹⁹ Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский трамвайный трест, 1933. – С. 17, 147.

Для учнів, студентів і солдат встановлювався пільговий тариф – 3 коп.

У перший рік експлуатації конки через гористий ландшафт Києва гинули коні. А тому їх на крутих вулицях доводилося часто міняти – в середньому на один вагон трамваю на день виставляли по 10 коней. Газети звітували про кількість покалічених тварин з дня відкриття руху по В. Васильківській: «... уже впало більше 40 коней»¹⁰⁰.

Прокладенню нових маршрутів заважало правління Курсько-Київської залізниці, яке тільки-но перейшло на правий берег Дніпра. Воно намагалося збудувати колію від залізничного мосту по набережній до гавані, чим би відрізало киян від річки і торгово-промисловий Поділ від вокзалу та позбавило б місто прибережного прибутку. У березні 1890 р. в обговорення питання втрутився і начальник краю, генерал-губернатор, адже дума намагалася облаштувати стару гавань і провести окрему залізничну колію на вокзал. На початку ХХ ст. дума запросила на це будівництво в казни безвідсоткову позику в 500 тис. руб. Секретар думи М. М. Демочані на зібранні гласних навів переконливі аргументи проти спроби правління Курсько-Київської залізниці монополюю заволодіти такою важливою транспортною артерією як Дніпро, оскільки головна торгівля і промислова діяльність Києва, як відомо, була зосереджена у Подільській його частині, при Дніпрі, де під час щорічних ярмарків укладалися багатомільйонні комерційні угоди¹⁰¹. Дума відстояла киянам право на Дніпро, на його набережну, але лобісти і центр надовго затримали будівництво колії, яка сполучала гавань через Сирець, Святошин і Пост-Волинський з вокзалом.

До честі генерал-майора та інженера А. Є. Струве слід віднести його розуміння складної ситуації з конкою, а точніше з кінною тягою. А ще більша його заслуга полягала в тому, що він знайшов практичний, вигідний і перспективний вихід із неї для складного ландшафту міста.

¹⁰⁰ Києвлянин. – 1892. – 6 января. – С. 4.

¹⁰¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8 – Спр. 5. – Арк. 277.

29 травня 1890 р. відбулося термінове засідання думи, де головуючий зачитав телеграму від Струве, який на той час в Берліні проводив випробування американських електричних двигунів системи «Спраг». В ній повідомлялося, що цей двигун належить до популярних у Європі і вже успішно застосовується в Америці. Сім київських техніків дали висновок, що завдяки практиці у західноєвропейських містах електричні двигуни повсюдно використовуються, а тому не існує перепон до їх застосування в Києві. Телеграмами з Берліна і через посередника, брата Пилипа, на кількох засіданнях гласні думи переконалися, що Струве готовий замінити кінну тягу на електричну за погодженням із міністерством внутрішніх справ¹⁰².

Для перевірки дієздатності нового транспорту дума виділила пробну ділянку з підйомом, де раніше гинули коні від перенапруження – від Олександрівської площі до Царської. 1 червня 1892 р. відбулася історична подія – цим підйомом переможно пройшов перший електричний трамвай, а від охочих покататися на ньому не було відбою. Таким чином гористий Київ випередив обидві столиці імперії, у яких конку замінили електричною тягою значно пізніше (Москва 1899 р. і Санкт-Петербург 1907 р.)¹⁰³.

Перша, хоча й коротка, лінія електричного трамваю за рік принесла ТКМЗ прибуток 18,436 тис. руб., у той час як маршрути конки – 4,517 тис. руб. Товариство збільшило статутний капітал до 1,5 млн. руб. й інвестувало кошти в електрифікацію всіх ліній конки. 1 квітня 1893 р. дума ухвалила важливе рішення – до 1895 р. всіх перевести на електричну тягу. Першими стали лінії від Хрещатика до Сінної площі; від Царської площі до Троїцької церкви; від Хрещатика до вокзалу. Значно зріс і прибуток, який 1894 р. становив 31 тис. руб., а 1895 р. – 175 тис. руб.

¹⁰² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 5. – Арк. 329, 422-427.

¹⁰³ Кошман Л.В. Городская жизнь в России XX ст.: Социальные и культурные аспекты. – Москва, 2008. – С. 89.

Мал. 6. Перша лінія електричного трамваю

Для розширення мережі 18 квітня 1898 р. управа підписала з товариством додатковий договір, яким зобов'язала його провести другу паралельну трамвайну колію на найбільш прибутковому маршруті між Царською та Олександрівською площами¹⁰⁴. Успіх електричного трамвайного підприємства в Києві був прикладом іншим містам імперії і А. Є. Струве отримав запрошення на будівництво трамваю в Баку та Орлі¹⁰⁵. Новий вид транспорту набув великої популярності, вагони регулярно були переповнені пасажирами. Знаний професор Політехнічного університету Г. Д. Дубеллір написав ґрунтовний посібник з облаштування електричного трамваю у містах¹⁰⁶.

Збільшення прибутковості ТКМЗ дало можливість відкрити кілька заміських ліній: 1903 р. побудовано Межигірську; 1904 р. почала функціонувати Дачна, яка з'єднала Київ і Пущу-Водицю,

¹⁰⁴ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 11. – Арк. 128.

¹⁰⁵ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 21. – Арк. 142-144; Забудова Києва доби класичного капіталізму. – С. 273.

¹⁰⁶ Дубеллір Г.Д. Городские электрические трамваи. – К.: Печатня С.П. Яковлева, 1908. – 400 с.

Куренівка ж сполучалася з Лук'янівкою, яку кияни називали київською Швейцарією.

На 1905 рік, коли прибуток товариства склав 200-350 тис. руб., його продали бельгійському акціонерному товариству «Київські трамваї» (AT Les Tramways de Kieff). Нові власники вклали чималі кошти у розвиток трамвайного сполучення в Києві, а тому 1908 р. статутний капітал становив уже 5 млн. руб., а 1913 р. – 8 млн. руб. Оновився і трамвайний парк: були куплені кращі на ті часи німецькі вагони «пульмани» (завод Гербрандта, нюрнберзьке підприємство). Більше 1,1 млн. руб. було вкладено в будівництво та обладнання центральної дизель-моторної електростанції біля Олександрівського узвозу, де собівартість генерованої енергії становила 1,8 копійок за квт/год.¹⁰⁷

Крім Андріївського узвозу й Олександрівського спуску верхня частина міста не мала короткого і швидкого доступу до Поштової площі. Тому дума підтримала ініціативу ТКМЗ застосувати ще й канатний спуск на електродвигунах, що дістав назву – фунікулера (від латинського «funiculus» – канат). До його спорудження зверталися кілька років, але безуспішно: вперше він з'явився 1902 р. в Одесі. Проект та весь процес будівництва здійснював М. К. П'ятницький, котрий вже мав досвід його установки в Одесі. Усі механічні частини були закуплені в Швейцарії та Німеччині із дотриманням необхідних запобіжних заходів спуску. Михайлівський електричний канатний підйомник (біля Михайлівського Золотоверхого монастиря) було відкрито 8 травня 1905 р.¹⁰⁸. Устаткування фунікулера і вагони були зроблені в Швейцарії. Він складався з двох вагонів, місткість яких становила по 70 пасажирів і які мали швидкість 2 м/с. Саме тому фунікулер став швидким і зручним спуском на Поділ та набув популярності серед киян.

¹⁰⁷ Корнічук Д. Мільйон на рейках // Контракт. – 2006. – № 48. – С. 68-72.

¹⁰⁸ Забудова Києва доби класичного капіталізму. – С. 274, 276-278.

Мал. 7. Михайлівський електричний канатний підйомник

Завдяки розширенню трамвайної мережі Київ мало в чому поступався європейським столицям, зокрема в чисельності перевезень пасажирів. (див. таб. № 49). На 1914 р. місто мало 21 лінію, до яких варто додати приватні (див. таб. № 50), які належали трамвайним підприємствам: Святошинське Р. Хойнацькому, Де-міївське – Д. С. Марголіну і третє – Броварське, належало групі підприємців¹⁰⁹.

Таб. № 49

Дані про трамвай у різних містах 1908 р.¹¹⁰

Дані		Лондон	Берлін	Санкт-Петербург	Київ
Чисельність пасажирів:	всього в млн.	279	397	84	55,8
	перевезених на 1 км в тис.	2,5	1,6	2,4	1,35
	на вагоно/кілометр	6,8	4,37	7,25	6,34

¹⁰⁹ Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский трамвайный трест, 1933. – С. 30–32.

¹¹⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 21. – Арк. 39.

Мал. 8. Карта Києва 1913 р. із трамвайними маршрутами

Викуп ТКМЗ у власність міста дума здійснила 1915 р. за 23 млн. 749,980 руб. Перед цим було складено короткий огляд розвитку трамвайної мережі для її оцінки, який дав чітке уявлення про масштаби розвитку підприємства: протяжність мережі зросла в 11,7 разів, щорічний пасажиропотік виріс з півтора млн. до 94,3 млн., в наявності було 279 вагонів різних типів¹¹¹ (див. додаток № 13).

Зручність і легкість експлуатації трамваю підштовхнула інженера В. Тимченка звернутися до думи із пропозицією відкрити міжміське сполучення Києва з Житомиром, але через початок Першої світової війни проект не було втілено в життя¹¹².

¹¹¹ *Кира-Донжан К.С.* Краткое сообщение о трамвае. – К., Б.г. – С. 1-2.

¹¹² *Макаров А.* Малая энциклопедия киевской старины. – К.: Довіра, 2005. – С. 463.

Таб. № 50

Трамвайні лінії ТКМЗ на 1 січня 1914 р.¹¹³

№	Назва ліній	Дата запуску	Маршрут
1	Хрещатицька	13 червня 1894 р.	Олександрівська пл. – Царська пл. – Либідь
2	Вокзальна	1 вересня 1894 р.	Олександрівська пл. – Царська пл. – Вокзал
3	Печерська	28 жовтня 1893 р.	Царська пл. – Олександрівська пл. – Військове училище
4	Львівська	2 липня 1894 р.	Думська пл. – Львівська пл. – церква Федора
5	Прорізна	23 грудня 1910 р.	Прорізна – Мало Володимирська – Керосинова
6	Політехнічна	17 жовтня 1899 р.	Бессарабська пл. – Політехнічний інститут
7	Липська	26 серпня 1905 р.	Бессарабська пл. – Кругло Університетська – Лавра
8	Караваївська	30 червня 1909 р.	Караваївська – Жилянська
9	Маріїнсько-Благовіщенська	1896 р.	Думська пл. – Сінний базар – Галицький базар – Маріїнсько-Благовіщенська – Царська пл.
10	Володимирська I	13 лютого 1895 р.	Товарна станція – Володимирська – Михайлівський підйом
11	Володимирська II	1905 р.	Жилянська – Володимирська – Андріївська церква
12	Звіринецька	26 лютого 1910 р.	Товарна станція – Володимиро-Либідська – Військове училище – Іонійський монастир
13	Глибочицька	6 квітня 1910 р.	Поштова пл. – Олександрівська пл. – Глибочицька – вокзал

¹¹³ Київський трамвай за 40 лет 1892–1932. – С. 108.

№	Назва ліній	Дата запуску	Маршрут
14	Набережна	1912 р.	Поштова пл. – Гавань
15	Підйом на Боричів узвіз	20 травня 1905 р.	Верхня каса – Нижня каса – Боричів узвіз – Олександрівська пл.
16	Кирилівська	13 лютого 1896 р.	Олександрівська пл. – Петропавлівська пл.
17	Межигірська	1903 р.	Олександрівська пл. – Межигірська – Йорданська церква – Кирилівська лікарня – церква Федора
18	Лук'янівська	квітень 1904 р.	Кирилівська лікарня – церква Федора
19	Дачна I	1904 р.	Олександрівська пл. – Пуща-Водиця
20	Дачна II	1904 р.	Думська пл. – церква Федора – Кирилівська лікарня – Пуща-Водиця
21	Лагерна	9 грудня 1896 р.	Церква Федора – Військові табори
Приватні лінії	Святошинська	1899 р.	Тріумфальні ворота – Святошин
	Кадетська	27 липня 1908 р.	Тріумфальні ворота – Кадетський корпус
	Деміївська	1909 р.	Залізничний переїзд – Голосіївка
	Дарницька	1911 р.	Поштова площа – Дарниця / Бровари

Технічний прогрес кінця XIX ст. сприяв появі ще одного популярного транспорту – автомобіля. Завдяки зручності та ефективності, як особистого й громадського транспортного засобу, його популярність швидко поширилася в Європі. Перші автомобілі у Києві з'явилися у заможних киян, а коли кількість машин стала більше десятка, був заснований Київський клуб автомобілістів (1904 р.)

Мал. 9. 1910 р. Біля автомобільного клубу по вул. Фундуклеївській

Міською управою було схвалено його статут, згідно якого вступний внесок становив 25 руб., а щорічний – 50 руб. При управі проводилися випробування та екзаменування осіб, охочих отримати водійські права¹¹⁴.

Із збільшенням кількості індивідуального транспорту – автомобілів, дума на засіданні 11-12 грудня 1912 р. постановила аби управа видавала водійські права. Цим займалася спеціальна комі-

¹¹⁴ Малаков Д. Из истории автомобиля на улицах Киева // День. – 2012. – № 38. – С. 14; Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Гор. обществ. упр., 1914. – С. 231.

сія, до складу якої входили її представник, поліцейський, технік київської гілки Південно-Західної залізниці, лікар і два активісти міського клубу автомобілістів, один із яких обов'язково там головував¹¹⁵. Попри таку популярність, лише 6 березня 1913 р. від інженера шляхів сполучення статського радника В. В. Пермінова до думи надійшла пропозиція відкрити у Києві «Первую нормальную школу шоферов»¹¹⁶. 15 травня вона розпочала свою роботу при київських технічних курсах по вул. Жилианській, 34. Термін навчання становив два-три місяці, а його вартість – 100 руб. Особам, які пройшли курс підготовки, видавалося свідоцтво (права), яке звільняло їх від екзаменаційних випробувань при міській управі. За перші три роки школа підготувала 407 водіїв, деякі з них керували й автобусами.

Наступав час заснування автомобільного громадського транспорту, який у Європі вже мав широке розповсюдження і де існували міжміські перевезення. Крім коштів, Києву потрібні були професіонали і конкурентні трамваю маршрути перевезення. Однак всього цього якраз і не вистачало.

Звернення до цього виду транспорту відбулося завдяки рішенням гласних думи каденції 1906–1910 рр. порушити монополію трамваю аби за п'ять років зменшити чистий прибуток ТКМЗ, а відтак і вартість за умовою його викупу вже 1915 р. Нагадаємо, що згідно договору викупна сума формувалася із суми середнього чистого прибутку за останні п'ять років. Для цього дума постановила запровадити конкурентний автомобільний громадський транспорт й здійснила три спроби його запуску – 1910, 1911 і 1913 рр., за виконанням яких відповідав голова залізничної комісії, барон Валерій Оргіс-Рутенберг. Перша спроба відбулася навесні 1910 р., коли представник швейцарського товариства автомобілів і аеропланів запропонував запровадити

¹¹⁵ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – С. 233-239; Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 1-3. – С. 174-175.

¹¹⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 162. – Арк. 259.

рух п'яти автобусів на маршруті Олександрівська площа – Думська площа – Фундуклеївська вулиця – вокзал. Однак автобуси швидко розбивалися. Французька фірма Луї Гейера за договором з березня 1911 р. до середини жовтня так і не доставила у Київ жодного автобуса і знову був згаяний час¹¹⁷. Третя спроба відкриття кількох ліній автобусних перевезень відбулася 1913 р., коли міська влада оголосила конкурс на поставку п'ятох автобусів для показу, а потім для перевезень до території Всеросійської торгово-промислової виставки (Черепанова гора, Олімпійська площа, Паркова алея, павільйони, що їх збудував відомий київський архітектор В. В. Городецький).

Розглянувши вісім пропозицій від німецьких фірм та місцевих підприємців залізнична комісія управи із найманим інженером Е. К. Гарфом 1913 р. віддали перевагу фірмі Бенц-Гаггенау¹¹⁸. Кожен автобус мав 21 сидяче і шість стоячих місць, гарантію на один рік та коштував 10,775 тис. руб., 25% від цієї суми у вигляді задатку дума мала сплатити відразу, а решту – розбити на шість платежів¹¹⁹. Перший маршрут ділився на три ділянки: 1) від Олександрівської площі до думи; 2) від Царської площі до міського театру і 3) від міського театру до вокзалу. Друга лінія ділилася на дві ділянки: 1) від Олександрівської площі до думи і 2) від Царської площі до території виставки. Тариф за першу ділянку на кожному з двох маршрутів становив 10 коп., а за наступний – 5 коп.¹²⁰. І та і інша ціна була доступною широкому загалу містян. 1 червня 1913 р. було відкрито рух двох автобусів за маршрутом Царська площа – виставка.

Серйозною перешкодою новому виду транспорту стали візники, що часто не поступалися автобусам, незважаючи на правила. 18 червня було відкрито другий автобусний маршрут, від

¹¹⁷ Киевлянин. – 1910. – 1 июня. – С. 3; Киевская мысль. – 1911. – 9 марта. – С. 4; Киевлянин. – 1910. – 5 марта. – С. 4; Киевская мысль. – 1911. – 18 октября. – С. 4.

¹¹⁸ Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 1-3. – С. 61-63; Киевлянин. – 1913. – 28 февраля. – С. 4.

¹¹⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 155. – Арк. 2-23 зв.

¹²⁰ Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 5-7. – С. 17-19.

Царської площі до вокзалу¹²¹. Аби ТКМЗ зазнало більших збитків розклад автобусів було узгоджено з часом прибуття дачних вагонів, тож автобуси повсюдно відбирали пасажирів у трамвайного конкурента. Товариство кийвської міської залізниці не залишило без уваги його появу і звернулося до управи з претензіями про порушення угоди 1889 р. Управа резонно відповіла, що запровадження ще одного громадського транспорту не суперечить договору, а самі автобуси мають право маневрувати по вулицях Києва, як їм заманеться¹²².

Проте чинність контракту з автомобілістами було негайно призупинено після того як 30 листопада 1914 р. через загорання бензину в карбюраті один з автобусів згорів¹²³. Тож дума майже не досягла бажаного зменшення прибутків ТКМЗ, тому викупила його господарство майже за 24 млн. у 1915 р.

Дума активно працювала аби Київ мав власний міський транспорт, використовуючи для цього зарубіжні досягнення та зацікавлення підприємливих власників. Основним транспортом міста залишалися електричний трамвай та фунікулер, які дума передбачливо увела до інфраструктури міста, заключивши контракт з приватним підприємцем А. Є. Струве. Трамвайні лінії (Струве–Бродського та їх наступників) охопили перевезенням мільйони пасажирів і з'єднали центр міста із значною територією та надовго залишилися найзручнішим і найдешевшим громадським транспортом. Омнібуси, конки й автобуси не витримали перевірку кийвським ландшафтом, зокрема і невдалі спроби думи зменшити викупну ціну трамвайного підприємства. Запровадження автобусного сполучення завдали місту лише збитків. Проте кияни встигли оцінити переваги цього маневреного індивідуального

¹²¹ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – С. 248; Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11. – С. 34-35; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 155. – Арк. 112, 114; Киевская мысль. – 1913. – 18 июня. – С. 4.

¹²² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 155. – Арк. 165, 167-167 зв.

¹²³ Киевлянин. – 1913. – 11 октября. – С. 3; Киевлянин. – 1913. – 20 ноября. – С. 4; Киевлянин. – 1914. – 1 декабря. – С. 3.

виду транспорту і лише Перша світова війна та революційні події затримали його поширення.

Міська дума розпочала благоустрій шляхів із забезпечення їх твердим покриттям й успішно справилася із цим завданням. Центральні вулиці і площі замошувалися першочергово, тоді як окраїни Києва – в останню чергу, а більшість із них не дочекалися бруківки. За короткий проміжок часу думі вдалося також облаштувати Київ газовим і електричним освітленням, які були значно якіснішим за гасове. Житлова і промислова забудова міста велася планомірно лише в центрі з дотриманням укладених думою правил. Для озеленення міста вона організувала закладання садів, скверів і парків, запозичуючи європейські традиції містобудування та винаймаючи для цих робіт знаних фахівців.

Важливим наслідком діяльності думи було запровадження якісного міського транспорту – електричного трамваю, який обслуговував усіх містян, бо вартість поїздок була загальнодоступною. Дума організувала по всьому місту трамвайну мережу, охопивши лініями увесь Київ і його передмістя. Думі поряд із будівництвом шляхів вдалося модернізувати місто сучасним транспортом, зробити його зручним для проживання з наданням необхідних послуг.

Висновки

Інтерес дослідників до минулого міського врядування зростає із посиленням розуміння ролі і місця людського фактору в історії загального прогресу – усіх тих складових, котрі вплинули на модернізацію міст. Німецькі соціологи і економісти Макс Вебер і Вернер Зомбарт розглядали місто як єдину господарську одиницю, що сьогодні є загальновизнаною, як і теза Миколи Анциферова, що місто є цілісним соціальним організмом.

На наш погляд, сучасну урбаністику виразно представляє праця Блера Рубла, де з'ясовано процеси модернізації / індустріалізації міст Чикаго, Осаки та Москви. За подібною методикою цілісності взятого для дослідження об'єкта досліджував українські міста – Львів, Одесу, Київ, Харків – Сергій Мошенський.

В останній чверті XIX – початку XX ст. історики зосереджувалися над аналізом результатів реалізації міських положень 1870 і 1892 рр., намагаючись виявити як позитивні так і побічні наслідки міської реформи (І. І. Дитятін, М. І. Свешніков, В. М. Гессен, Д. Д. Семенов, Г. І. Шрейдер та інші). Серед істориків перехідної епохи початку XX ст., виділяються дослідження Л. О. Веліхова, П. Л. Кованька, І. Х. Озерова й В. М. Твердохлебова, які зосередилися на вивченні міських бюджетів та відзначали їх вразливість для повноцінного господарського розвитку міст в російській державі.

Радянська школа представлена дослідженнями В. А. Нардової, яка деталізувала діяльність міських дум, з'ясувала їх структуру та владні повноваження, прийшовши до висновку, що надаючи самоврядування держава постійно його обмежувала. Сучасна російська історіографія збагачена дослідженнями Л. Ф. Писарькової, докторська дисертація якої присвячена Московській думі з часу її виникнення в катеринівський період до 1917 р.

Серед зарубіжних дослідників інтерес до історії міст в кінці XIX – початку XX ст. виявили Альберт Шоу, Йосип Редліх, а також сучасні автори – Патриція Герлігі, Майкл Хам, Райнер Лінднер, Натан Меір, Фейт Гілліс та інші, котрі вказали на

стрімкий промисловий розвиток міст в умовах самоврядування і як наслідок їх модернізація відбувалася також завдяки вмілим управлінським механізмам.

На сучасному етапі проблему міста активізувалися українські історики, серед яких роботи С. А. Леп'явка, Д. М. Чорного, В. М. Константінової, Л. М. Шари, О. М. Головка, О. М. Прищепи та інших, які звернули увагу на особливості розвитку міст і містечок в різних історичних регіонах України.

Сьогодні історіографія питання забезпечена достатньою кількістю наукових робіт, серед яких названі монографії про столичні думи імперії та Чернігівську і Харківську, але чомусь поза увагою залишалася історія Київської думи. Проте наукова база для її дослідження достатня, сформована вона із взаємопов'язаних груп історичних джерел: діловодної документації міських та державних органів влади, законодавчих актів, статистики, періодики та мемуарів. На цій основі вдалося відтворити наслідки діяльності Київської думи в модерний період, на шляху від традиційного до індустріального суспільства.

Залучення широкого кола архівних документів дозволило визначити основні напрямки її діяльності, структуру, кадровий склад, виборчі процедури та наслідки роботи. Аналіз законодавства сприяв розумінню ролі державних законів у формуванні системи міської влади та дав можливість виявити діючу модель самоврядування, як засіб залучення заможних містян до управління містом. Вивчення цих джерел дає підставу стверджувати про їх достатній інформаційний потенціал для реалізації мети дослідження.

Київська дума, що створювалася внаслідок ліберальної реформи міського управління 1870 р., покликана була зайнятися господарським розвитком міста на демократичних принципах самоврядування. Тогочасне виборче право встановилося в процесі соціального пристосування та відбору, коли платники податків залучалися до управління містом і до контролю за витратами громадських коштів. Органи влади формувалися шляхом виборів, до яких допускалися містяни за такими основними цензовими критеріями: майновим, віковим, релігійним, статевим та осілості.

Міське управління поділялося на розпорядчу та виконавчу структури, з правом самостійно наповнювати міський бюджет та визначати напрямок розвитку міста, де на першому місті був його благоустрій. Далеко не всі демократичні принципи самоврядування спрацювали на місцевому ґрунті. Тривала монополія самодержавної влади спричинила пасивну участь спільноти, яка отримавши виборче право, не скористалася ним через брак досвіду, освіти і політичної зрілості. Більша частина киян, переважно малоосвічених і незаможних, була усунута від виборів. За Положенням 1870 р. відбулося п'ять виборчих кампаній, під час яких правом голосу на основі майнового цензу наділялися в середньому 4064 особи, що становило 3,5% від усього населення міста. Заможні кияни не відзначалися виборчою активністю: в середньому проголосувало 819 осіб (21%). За Положенням 1892 р. також у п'яти наступних виборах право голосу, згідно розміру сплачуваних податків, отримало в середньому 2932 містян (1% від усього населення), зате активність зросла удвічі – голосувало 1207 осіб (41,2%).

Аби виборці та міська влада дотримувалися законності, окрім управи, порушення відстежувала спеціально створена державна губернська установа – присутствіє у міських справах, яке розглядало скарги містян на недотримання виборчих процедур. Спірні питання з'ясовував Сенат. Ефективність в діяльності думи була досягнута не відразу. Набувши владу у місті не всі гласні, домовласники і купці, використовували її за призначенням, а часто – для власного збагачення. Щоб змусити гласних перейматися загальноміськими інтересами і поліпшувати благоустрій міста, кияни могли скористатися виборами і обрати соціально активних на наступну каденцію, а решту – позбавити права бути гласними. У відсотковому показнику це становило 43%.

Відсутність механізмів контролю за діяльністю думи з боку міської спільноти, спонукала державу перебирати на себе цю функцію. Реформою 1892 р. єдина виконавча структура думи, управа, була взагалі перепідпорядкована губернаторові, позиція якого ставала вирішальною при схваленні міністром внутрішніх справ особи на посаду міського голови. Вдосконалена виборча

процедура шляхом заміни соціально-категорійного принципу територіальним, підвищення майнового цензу фактично позбавила права волевиявлення усіх малозаможних киян. Натомість гласні думи стали більш професійними і відповідальними, що підтверджується як зростанням відвідуваності, так і їхньою активністю на засіданнях. Якщо в перші каденції думи гласних з вищою освітою обиралося близько третини, то після запровадження Положення 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад гласних також змінився: спочатку переважали домовласники та купці, а на початку ХХ ст. – чиновники та професори, як правило, фахівці з різних галузей міського господарювання.

Збалансованість міського бюджету досягалася урізноманітненням джерел його наповнення, серед яких основним були кошти від оціночного збору з нерухомості, використання міської власності (землі, лісів, сінокосів, будівель, лавок) та надходжень від муніципальних підприємств (скотобоєнь і гавані). Якщо на початку діяльності думи їх найбільше надходило від міської власності (47,3%), зборів і мит (36,6%), оціночного збору (9,1%), то 1914 р. вони відповідно становили: від міської власності – 27,6%, зборів і мит – 8,4%, оцінного збору – 16,7%. Збільшення показників оціночного збору обумовлювалося зростанням кількості нерухомості у Києві, а зменшення інших – заснуванням міських підприємств, які давали 16,8% від загальноміського бюджету.

Значну частку надходжень (30,5%) місто отримувало від інших джерел: державних дотацій, спеціальних капіталів, продажу міських земель. За 1871–1914 рр. статки міста зросли у 16,8 разів. Через обмеження Положенням 1892 р. фінансових повноважень міської влади, дума не змогла збільшувати надходження від місцевих зборів і податків, а тому вдавалася до державних позик, які спрямовувалися на благоустрій, зокрема на спорудження каналізаційної мережі, впорядкування старих та прокладення нових шляхів, заснування лікарень та інше. Використання позик було б значно ефективнішим, якби 18% від усієї суми не доводилося витратити на спорудження та утримання військових об'єктів у місті.

Потреби зростаючого міста спонукали до все більших витрат, які зросли у 24,6 разів з початку діяльності думи. Стійку першість займали обов'язкові, а саме державні, які протягом всього часу становили 28-30,2% від усіх витрат, серед яких утримання поліції та розквартирування військ займали левову частку. На благоустрій витрачалося значно менше коштів – від 22,7% до 11,1%. Виросли витрати на початкову освіту, культуру та медико-санітарну сферу – з 3% до 16%.

Власним коштом дума розширювала й утримувала мережу початкових навчальних закладів міста задля подолання неписьменності серед широких верств населення. У сфері професійної освіти її найбільшим досягненням було заснування Олександрівського ремісничого училища і Київського політехнічного інституту. Через брак коштів та пасивність гласних думі не вдалося ліквідувати неграмотність й піднести загальнокультурний рівень містян. І все тому, що вона не втілила громадську ініціативу, спрямовану на запровадження обов'язкової початкової освіти. Увага міської влади до театрів, бібліотек, читалень, музеїв, до встановлення пам'ятників свідчила, що початкові процеси формування міського культурного середовища, місць масового дозвілля містян набували реального втілення. Однак слід відзначити, що імперська влада поспішала наставити свої монументальні символи – пам'ятники Олександрю II, Миколі I, Столипіну.

Місто Київ формувалося для спільної потреби мешканців у задоволенні соціальних запитів, медичних послуг, забезпечення від пожеж, паводків і зсувів. Тому дума й розпочала свою діяльність із замощення вулиць твердим покриттям, їх освітлення, озеленення, забезпечення комунікаціями, надання освітніх та культурних послуг, яких Київ конче потребував. За короткий проміжок часу їй вдалося облаштувати місто електричним освітленням, яке було значно якіснішим та перспективнішим за газове і гасове. Дума змогла налагодити планомірну житлову і промислову забудову, згідно укладених нею норм і правил. Для здійснення модернізаційних перетворень вона запозичила окремі технології з європейського досвіду містобудування та новітні технології із залученням знаних фахівців. Проте цей досвід

контрастував із тим громадським піднесенням на Заході, де демократичні засади місцевої влади були під контролем парламентів, робітничих партій і профспілок.

До антиепідеміологічних заходів дума звернулася відразу на початку своєї діяльності через спалахи холери, які забрали життя тисяч киян. Нові епідемії приносили ще більші втрати, тоді як лікування майже не покращувалося. Аби кияни могли отримати медичну допомогу дума започаткувала створення міської служби охорони здоров'я. Розпочала вона її з спорудження багатофункціональної міської лікарні, вклавши в її будівництво гроші платників податків. Для оперативного реагування на спалахи інфекційних хвороб дума створила санітарну станцію, забезпечила її транспортом.

Превентивними заходами, шляхом видання обов'язкових протиепідемічних постанов та вимогами виконувати їх, дума змушувала торгівців, домовласників та усіх мешканців дотримуватися санітарно-медичних правил. Проте досягти високих результатів в цій сфері їй не вдалося через неналежне соціальне забезпечення бідноти, низький освітній та культурний її рівень, котрий породжував недовіру до лікарів й призводив до масових смертей під час епідемій.

Для поліпшення умов життя киян та досягнення стандартів санітарно-медичних норм, дума забезпечила місто потужною інфраструктурою, збудувавши водогінно-каналізаційні мережі. При їх спорудженні вона стала заручником концесіонерів, які мало турбувалися за мешканців й не завжди добросовісно виконували умови контрактів. Через це міська влада перейшла на шлях муніципалізації підприємств і поставила за мету викупити їх у власників-концесіонерів.

Управа на початку ХХ століття змусила підприємців перейти на винятково артезіанське джерело постачання води, а каналізаційне товариство – активно розширяти і поліпшувати його мережу, завдяки чому у місті зменшувалася кількість смертей від епідемій. Через недотримання підприємцями умов договорів, міська влада стала на шлях муніципалізації підприємств і викупила їх у власників-концесіонерів.

Важливим наслідком діяльності думи було запровадження міського громадського транспорту – електричного трамваю. Крім нього вона безуспішно намагалася запустити рух омнібусів, конки та запровадити автобусне сполучення, яке виявилось тимчасовим і не таким вдалим.

Дума виконувала роль господаря модерних перетворень в Києві, залучала кращих власних і європейських фахівців у галузях міського господарства, переймаючи досвід західних муніципалітетів для облаштування мереж транспорту, водопостачання, для боротьби з антисанітарією та забезпечення певного освітнього-культурного рівня у місті. Київ розвивався, поліпшувалося його міське середовище, незважаючи на те, що держава розглядала його як воєнно-гарнізонне місто. Завдяки діяльності думи воно поступово ставало торгово-промисловим центром Правобережної України.

Додатки

Документи

Док. 1

1880 р., 10 травня. – Рішення думи на заяву гласного
О. Я. Кониського з пропозицією збільшити киянам квоти місць
у гімназіях та Університеті св. Володимира

[...] 29) Слушали: 1) заявление господина гласного Конисского о нуждах городского населения в деле образования, следующего содержания: одну из первостепенно-важнейших нужд населения г. Киева составляет образование, т. е. доступность и правильная организация школы, начиная от элементарных одно-классных училищ и кончая университетом и вообще высшими образовательными учреждениями. К сожалению, существующая действительность оставляет далеко не удовлетворённую эту общественную нужду: 2) наше городское общественное управление, расходуя ежегодно более 30 000 руб. сер[ебром] на элементарные городские школы, лишено всякой возможности принимать активное участие в педагогическом отношении и в направлении элементарного образования соответствующего прямой пользе, как вообще городского населения, так и в особенности той части его, для которой существуют элементарные школы; между тем другие города, расходующие менее нашего на элементарные школы, имеют несравненно более прав на участие в ведении и направлении элементарного образования.

2) Независимо оттого материального участия, которое г. Киев принимает в содержании классических и женских гимназий и реального училища, наше городское общество, во 1-х, создало исключительно на свои средства третью классическую гимназию, во 2-х, обеспечило прочное существование Подольской женской гимназии, в 3-х, на средства почётного гражданина нашего же города П. П. Демидова князя Сан-Донато учреждено реальное училище и, в 4-х, на содержание параллельных классов при

классической прогимназии город ежегодно отпускает до 5000 руб.; но несмотря на всё это городское общество в деле ведения среднего образования не имеет своего представительства; доступ нашим детям в средние учебные заведения значительно затруднён наплывом детей иногородних жителей, в особенности в заведения, учреждённые и поддерживаемые на счёт города Киева, напр., в Подольской классической гимназии; наконец, дети, окончившие реальное училище, не могут продолжать высшего образования в университете. Следует заметить, что духовные семинарии в этом отношении несравненно счастливее.

Наметив лишь в главных чертах эту главнейшую потребность населения г. Киева, я, на основании 5 п. 2 ст. Городового положения, имею честь покорнейше просить Вас доложить настоящее моё заявление городской думе на тот конец: не благоугодно ли ей будет избрать особую комиссию для исследования нужд городского населения в деле образования и затем, если дума не признает возможным сделать это теперь же, не учреждая комиссии, ходатайствовать пред правительством: а) чтобы для ведения и направления элементарных школ города Киева был образован особый училищный совет с численным участием в нём городских представителей; б) чтобы было ограничено в процентном отношении число детей иногородних жителей в существующих в г. Киеве средних учебных заведениях, так, чтобы дети коренных жителей Киева не лишались возможности поступать в эти заведения; в) чтобы в педагогические советы средних учебных заведений г. Киева были введены с правом голоса представители городского общества; г) и чтобы ученикам реальных училищ по окончании курса не воспрещалось поступать без особых экзаменов в университеты на математический и естественный факультеты.

Определили: для предварительного обсуждения вопросов, изложенных в заявлениях господина гласного Конисского и домовладельцев, назначить комиссию под председательством господина гласного Сольского, из господ гласных Ю. Д. Сидоренко, А. Я. Конисского, М. П. Дехтерева, Н. Т. Дехтерева и членов школьной комиссии.

Опубл.: Протокол № 8, 10 мая 1880 года // Известия Киевской городской думы. – К., 1880. – № 5. – С. 215-219.

Док. 2

1880 р., 13 листопада. – Из заяви гласного О. Я. Кониського з приводу запровадження контролю й такси на хліб

По прочтении означенного выше доклада двух комиссий гласный А. Я. Конисский заявил, что в газете «Киевлянин» напечатаны собранные сведения о сравнительном весе булок, продающихся в различных булочных Киева, и что, сравнивая цены по сведениям управы с ценами, существующими в лавках, оказывается, что потребители, вследствие недовеса, платят за белый хлеб на 1/3 дороже действительной его стоимости. В такой неполноте веса булок усматривается не простое нарушение каких-либо правил, а уже прямой обвес, существующий более года и терпимый лицами вследствие отсутствия всякого надзора. Если принять во внимание, что из всего населения Киева употребляет белый хлеб до 30 тыс. жителей, то булочники путём обвеса наживают в год не менее 75 тыс. руб., а потому необходимо установить таксу. Он, господин Конисский, полагает, что в настоящем деле следует поручить санитарной комиссии производить возможно чаще внезапные поверки булочных и предложить комиссии по обсуждению торгово-полицейского вопроса представить свой доклад; в противном случае, при бездействии этой комиссии, лучше закрыть её совершенно.

Опубл.: Протокол № 24, 13 ноября 1880 года // Известия Киевской городской думы. – К., 1880. – № 11. – С. 377.

Док. 3

1881 р.¹ – Из «Записки о нуждах г. Киева» київського міського голови Г.-А. І. Ейсмана до сенатора О. О. Половцова про необхідність запровадження квартирного податку

При преобразовании нового Городового положения, прежде всего, необходимо было бы изменить самый состав избирательных собраний. Литература, обыкновенно, относится с упрёком к городскому управлению за то, что оно, находясь в руках купцов и промышленников, противодействует введению квартирного налога и допущению интеллигентного элемента к участию в городских делах. Такой упрёк едва ли можно сделать Киеву. В нашей думе вопросы о введении квартирного налога и допущении, сообразно с тем, всего интеллигентного люда к участию в выборах, возбуждены были в первый же год существования нового управления. Дума неоднократно входила с ходатайством о введении квартирного налога. Такое ходатайство можно оправдать многими мотивами: квартирный налог может дать гораздо более средств городу, нежели налог оценочный. В Берлине он втрое превышает сумму оценочного сбора. Квартирный налог представляется значительно более усовершенствованным, нежели налог оценочный. Единственное достоинство этого последнего заключается в лёгкости его взимания. Но если вникнуть ближе в слабые его стороны, то окажется, что едва ли можно назвать его налогом совершенным. Этому налогу подлежат в одинаковой степени имущества лиц состоятельных, и имущества бедняков. Заложен ли дом, обременён ли он долгами, или же совершенно свободен от всяких долгов, на это не обращается никакого внимания. Занят ли дом жильцами и приносит ли он доход, или же находится в простое, это также не принимается в соображение при взимании оценочного сбора; следовательно, своею не уравнительностью он, некоторым образом, приближается к подушной подати. Между тем, люди, не владеющие в городе домами, но принадлежащие, по занятиям или профессии, к числу постоянных

¹ Датовано відповідно до змісту.

городских жителей, пользующиеся всеми удобствами городской жизни и имеющие, быть может, гораздо более средств, нежели имеют домовладельцы, не несут никаких тягостей в пользу города и не принимают участия в городском управлении. По существу своему квартирный налог гораздо справедливее налога оценочного. Квартира, занятая жильцом, в известной мере выражает степень его состояния и таким образом налог с квартир приближается несколько к налогу подоходному. С введением же квартирного налога само собою могло бы быть устранено участие в избирательных собраниях разных лиц по платежу сбора с торговых и промысловых свидетельств. В самом деле, те купцы и промышленники, которые имеют свои дома, участвовали бы в избирательных собраниях в качестве домовладельцев; другие же – на основании квартирного платежа в пользу города. Вместе с таким преобразованием состава избирателей, необходимо было бы предпринять некоторые другие меры, и прежде всего – установление какого-нибудь ценза для избирателей. В этом отношении Западная Европа представляет нам повсеместное явление, состоящее именно в определении известного ценза, видоизменяющегося по количеству народонаселения в городах. Эта система в особенности развита в Италии и Бельгии. Исключение представляет единственно Франция, где допущен излюбленный французами *Suffrage universel*. Этот *Suffrage* имеет своим последствием владычество коновонов, в руках которых подавляющая масса невежественной и ничем имущественно не заинтересованной толпы является послушным их орудием.

Система допущения на выборах копеечных плательщиков городских налогов, в особенности за мелкие промысловые свидетельства, создаёт и у нас такое же послушное орудие.

Установление известного ценза, дающего выборное право по образцу Италии или Бельгии лишь по цензу, без сомнения, приведёт к убеждению в бессмысленности разделения избирателей на разряды. А с уничтожением разрядов уничтожилась бы и самая система бессмысленного шарокатанья жителями всего города, при выборах в гласные, разных лиц, большинству народонаселения даже неизвестных. С отменю разрядов лучше всего

было бы ввести выборы по участкам, на которые делился бы город.

Опубл.: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 256-257.

Таблиці

№ 1. Розподіл киян за віросповіданнями станом на 1874 р.²

Віросповідання	Число			Відсоток до загальної чисельності		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
Православні	56270	42428	98698	78,32	76,58	77,48
Юдеї	7351	6452	13803	10,23	11,65	10,85
Католики	5756	4653	10409	8,01	8,40	8,18
Протестанти	1503	1237	2740	2,09	2,23	2,15
Старообрядці	681	501	1182	0,95	0,90	0,93
Караїми	100	54	154	0,14	0,10	0,12
Єдиновірці	89	56	145	0,12	0,10	0,11
Мусульмани	70	16	86	0,10	0,03	0,07
Уніати	25	6	31	0,03	0,01	0,02
Язичники	3	—	3	—	—	—
Всього	71848	55403	127251	100	100	100

² Чубинский П. Указ. соч. – С. 187-218.

**№ 2. Кількість виданих управою дозволів на будівництво
у 1871–1880 рр.³**

Рік	Тип будинків							Всього
	Дерев'яні одноповерхові	Дерев'яні двоповерхові	Дерев'яні на мурованій основі	Муровані: одноповерхові	двоповерхові	триповерхові	чотириповерхові	
1871	111	39	21	3	38	4	3	221
1872	128	29	13	4	31	3	1	209
1873	98	23	15	8	47	5	1	197
1874	85	20	14	9	49	7	2	186
1875	62	29	16	11	42	18	3	181
1876	113	25	18	18	35	6	–	215
1877	88	10	8	7	27	4	1	145
1878	131	31	10	9	30	6	–	217
1879	153	32	10	23	33	18	2	271
1880	117	91	22	9	41	19	4	303
Всього	1086	329	147	103	373	90	17	2145

³ Ведомость о числе разрешенных городской управою построек, перестроек и исправлений зданий в городе со времени введени в городе Городового положения 1870 г. // Известия Киевской городской думы. – 1881. – № 6. – С. 192-193.

№ 3. Кількість відвідувань засідань гласними у 1879–1881 рр.⁴

№	П. І. Б.	1879 р.	1880 р.	1881 р.	Всього
1	2	3	4	5	6
1	Алексеев	5	5	3	13
2	Антонович	15	23	32	70
3	Афанасьев	1	4	10	15
4	Балашов	7	6	8	21
5	Барбан	4	10	24	38
6	Бернер	8	13	9	30
7	Беренштам	17		Вибув в червні 1879 року	
8	Борисов	18		Вибув	
9	Борисов	4	3	5	12
10	Бродський	13	23	33	69
11	Бунге	9	7	Вибув	
12	Вишневський	1	8	6	15
13	Вольфсон	5	11	22	38
14	Гарнич-Гарницький	5	7	10	22
15	Гладин	11	7	15	33
16	Гребень	6	8	10	24
17	Дегтярьов	10	13	19	42
18	Дегтярьов	13	14	17	44
19	Дитятін	12	13	10	35
20	Запорожський	1	6	2	9
21	Іващенко	7	23	31	61
22	Ільїнський	7	8	28	40
23	Істомин	–	2	–	2
24	Кістяківський	12	8	27	47
25	Кобець	11	13	18	42
26	Кобець	7	4	11	22
27	Кобець	4	11	21	36

⁴ [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С. 27-30.

1	2	3	4	5	6
28	Козловський	13	19	9	31
29	Кониський	–	4	7	11
30	Коробкін	6	8	13	37
31	Куперник	9	11	19	39
32	Куперник	10		Вибув	
33	Кушин	6	8	Вибув	
34	Левковський	13	15	23	51
35	Лучицький	10	11	19	40
36	Личков	6	6	23	35
37	Лесков	5	4	10	19
38	Людевик	14	18	28	60
39	Мацон	8	12	12	32
40	Мерінг	16	21	19	46
41	Мітюков	2	9	20	31
42	Мітюков	16	16	23	55
43	Можейко	6	6	Вибув	
44	Насонов	6	5	5	16
45	Ніколаєв	9	7	13	29
46	Орда	7	14	27	48
47	Плотніков	6	21	33	60
48	Попов	16	18	23	57
49	Ренненкампф	10	12	14	36
50	Репнін	10	12	22	44
51	Розенберг	13	16	32	61
52	Рубінштейн	5	7	16	28
53	Савицький	–	1	1	2
54	Свиридов	4	6	15	25
55	Сегет	2	4	4	10
56	Сидоренко	2	4	4	10
57	Сливчанський	9	10	21	40
58	Сольський	1	1	1	3
59	Суботін	6	7	21	34
60	Терещенко	15		Вибув	
61	Толлі	14	13	16	43
62	Фаворов	13	15	23	51
63	Фоломін	6	6	7	19
64	Френкель	8	9	13	30

1	2	3	4	5	6
65	Хатунцов	7		Вибув	
66	Хряков	16	21	29	66
67	Цукерман	5	20	12	37
68	Чернов	15	23	21	59
69	Шишкін	9	9	7	25
70	Ейсман	2	1	1	4

№ 4. Зайнятість гласних у комісіях управи 1878–1880 рр.⁵

Число комісій	1878 р. ПІБ гласних	Категорія	Число комісій	1879 р. ПІБ гласних	Категорія	Число комісій	1880 р. ПІБ гласних	Категорія
1	2	3	4	5	6	7	8	9
4	Лесков	II	15	Ейсман	I	9	Кониський	II
3	Федоров	I	11	Суботін	II	8	Лесков	I
3	Толлі	I	11	Істомін	III	7	Суботін	II
3	Козловський	I	10	Борисов	III	6	Ейсман	I
3	Ренненкампф	I	10	Ренненкампф	I	5	Толлі	I
3	Єремеев	I	10	Афанас'єв	II	5	Кістяківський	II
2	Мацон	I	9	Сидоренко	III	5	Рубінштейн	I
2	Хижняков	II	9	Запорозьський	I	5	Мітюков	I
2	Шварц	II	9	Сольський	III	5	Афанас'єв	II
2	Личков	II	8	Людвіг	II	5	Істомін	II
2	Балаклєєв	II	8	Лесков	I	5	Сегет	II
2	Істомін	III	8	Толлі	I	4	Сидоренко	III
2	Борисов	III	8	Дитятін	III	3	Борисов	III
2	Суботін	II	7	Мітюков	I	3	Дехтер'єв	III
2	Самойлов	III	7	Бунге	I	3	Ренненкампф	I
1	Мітюков	I	7	Кістяківський	II	3	Дитятін	III
1	Шульгін	II	7	Гладін	I	3	Гладін	I
1	Зєрев	III	7	Рубінштейн	I	3	Личков	I
1	Дитятін	III	7	Гарницький	II	2	Бунге	I
1	Плесканов	III	7	Кобець	II	2	Бернер	II
1	Донат	I	6	Френкель	III	2	Коробкін	III
1	Запорозьський	I	6	Сливчанський	II	2	Сливчанський	II
1	Сольський	III	6	Свиридов	III	2	Алексєєв	II
1	Богданов	III	6	Алексєєв	II	2	Гарницький	II
1	Росіянов	III	6	Личков	I	2	Куперник	III
1	Різерт	II	5	Сегет	II	2	Сольський	I
1	Бродський	I	5	Фоломін	II	1	Мацон	I
1	Гладін	I	5	Ільїнський	I	1	Лучицький	II
1	Чеховський	III	5	Мацон	I	1	Хряков	I
1	Барський	II	4	Куперник	III	1	Попов	I

⁵ Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления... – С. 224-225.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Алексеев	I	4	Гребень	I	1	Запорожський	I
1	Бунге	I	4	Хряков	I	1	Барбин	III
1	Сидоренко	II	3	Плотніков	II	1	Насонов	III
1	Родін	II	3	Чернов	I	1	Вишневський	III
1	Хряков	I	3	Левковський	III	1	Ніколаєв	II
1	Чернов	I	3	Ніколаєв	III	1	Кобецький	II
			3	Кониський	II	1	Френкель	II
			2	Дехтерьов	III	1	Гребен	I
			2	Фаворов	III	1	Фалол	II
			2	Коробкін	III	1	Фаворов	II
			2	Іващенко	III	1	Свиридов	III
			2	Богданов	II	1	Басков	III
			2	Вишневський	II			
			1	Репнін	III			
			1	Мерінг	I			
			1	Хижняков	III			
			1	Антонов	II			
			1	Савицький	I			
			1	Шишкін	III			
			1	Терещенко	I			
			1	Бродський	I			
			1	Ріхтер	II			
			1	Підборський	II			
			1	Чеховський-Федоров	III			
			1	Козловський	I			
			1	Донат	II			

№ 5. Склад виборців на 1887 р.⁶

Категорії виборців	Дворяни та чиновники	Духовні звання	Ліберальні професії			Купці та почесні громадяни	Міщани	Селяни	Солдати	Юдеї	Інші	Заклади	Всього
			Доктори	Аптекарі	Адвокати								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1-а	37	–	2	–	1	36	1	–	–	23	7	10	117
2-а	208	11	12	4	–	94	17	8	1	91	63	32	541
3-а: 1гр.	324	24	9	3	–	91	67	14	7	9	96	6	650
2 група	292	18	3	2	3	97	126	25	29	15	96	9	715
3 група	141	14	1	–	–	143	123	30	32	3	86	7	582
4 група	177	22	1	–	–	27	245	43	68	1	105	11	700
5 група	112	14	–	–	1	16	310	58	96	3	97	23	730
6 група	91	11	–	–	2	21	860	138	309	11	227	3	1673
Всього	1382	114	28	9	9	525	1749	316	542	156	777	101	708

⁶ Таку таблицю запропонував: Києвлянин. – 1887. – 11 февраля. – С. 3.

№ 6. Список міських училищ на 1896 р.⁷

Назва навчального закладу	Рік заснування
1	2
Лук'янівське перше змішане	1873
Лук'янівське друге змішане	1876
Лук'янівське третє	7.12.1890
Старокиївське дівчаче	1889
Старокиївське друге приходське	1886
Старокиївське третє приходське	1888
Либідське друге хлопчаче	1876
Либідське третє хлопчаче	1877
Бессарабське	1882
Подільське третє хлопчаче приходське	1879
Звіринецьке змішане приходське	1884
Плосььке змішане	1883
Плосььке хлопчаче	1890
Плосььке перше дівчаче	1877
Плосььке друге дівчаче	1879
Львівське жіноче	1877
Львівське змішане	1882
Мало-Володимирське хлопчаче	1877
Подільське третє хлопчаче	1879
1	2
Юрківське змішане	1884
Либідське змішане	1875
Пріорське перше змішане	1876
Пріорське друге змішане	1888
Бульварне дівчаче	1878
Бульварне хлопчаче	1890
Либідське дівчаче	1876
Троїцьке дівчаче	1882
Св. Володимира хлопчаче	1.09.1890

⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 4. – Спр. 263. – Арк. 52-53.

№ 7. Число членів комісій управи 1898–1902 рр.⁸

Назва комісій	Число членів			
	Обраних 1898 р.	Які вибули по різним причинам	Не обраних в гласні 1902 р.	Обраних в гласні 1902 р.
1	2	3	4	5
I Ревізійна	10	1	2	7
II Підготовчі:				
Фінансова	24	9	4	11
Для оцінки нерухомості	11	2	3	6
По освітленню	12	3	5	4
По залізницям	12	4	5	3
Водогінна	15	4	4	7
Каналізаційна	10	4	4	2
Юридична	15	4	3	8
По розробці проекту будівництва цирку	13	2	5	6
Санітарна рада	16	4	2	10
III Виконавчі:				
Училищна	19	3	8	9
По міським скотобійням	9	2	2	5
Мостова	29	4	10	15
З будівництва міського театру	11	2	6	3
З експлуатації міського театру	10	1	7	2
По міським лісам і полям	18	5	4	9
По розквартируванню військ	9	2	2	5
По ринкам	20	2	6	12

⁸ Киевское слово. – 1902. – № 5080. – С. 3.

1	2	3	4	5
По нагляду над спорудженням міських будівель	9	2	3	4
Берегова	8	1	3	4
Садова	11	2	2	7
По міським позикам	6	1	2	3
Будівнича по спорудженню гавані	12	3	2	7
Санітарна рада	16	4	2	10
Рада Олександрійської лікарні	7	1	2	4
Реквізитори пожежного фуражу	8	1	3	4

№ 8. Склад гласних думи станом на 1902 р.⁹

Ім'я	Віросповідання	Сoc. стан	Чин або звання	Освіта	Вік на 1902 р.	Чи був гласним раніше	Як давно у Києві
1	2	3	4	5	6	7	8
Абрамович Ц.А.	римо-католик	почесний громадянин	присяжний повірений	вища	51	з 1894	з 1870
Аристархов М.Д.	православний	купець	купець	домашня	51	з 1894	з 1852
Березовский І.М.	православний	особовий дворянин	колежський асессор	вища	42	ні	усе життя
Бернер Я.М.	православний	почесний купець	потомствений почесний громадянин	вища	65	з 1876	усе життя
Борисов Я.М.	старобрядець	міщанин	міщанин	домашня	54	з 1898	усе життя
Бошко В.Д.	православний	почесний громадянин	почесний громадянин	вища	53	ні	усе життя
Бражников В.І.	православний	купець	купець	домашня	40	з 1898	усе життя
Бричкін Г.І.	православний	купець	купець	домашня	52	з 1898	з 1881
Бурчак Ф.С.	православний	особовий дворянин	надвірний радник	вища	40	ні	з 1897
Волковинський В.В.	римо-католик	потомствений дворянин	дворянин	середня	52	ні	з 1862

⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 416. – Арк. 7-174.

1	2	3	4	5	6	7	8
Гнеушев М.В.	православний	особовий дворянин	статський радник	вища	44	ні	з 1879
Гололобов Ф.Д.	православний	потомствений дворянин	колезький асесор	домашня	61	з 1894	з 1877
Голубятников П.В.	православний	потомствений дворянин	інженер-полковник	вища	48	ні	з 1896
Гольфарб О.К.	православний	особовий дворянин	колезький секретарь	вища	29	ні	усе життя
Данилевич В.П.	православний	особовий дворянин	дворянин	середня	43	ні	з 1883
Демуцький А.Д.	православний	особовий дворянин	статський радник	вища	49	з 1894	з 1881
Дитянин Ф.Г.	православний		потомствений почесний громадянин	вища	62	з 1875	усе життя
Добрянин М.П.	православний	потомствений дворянин	інженер, колезький асесор	середня	51	з 1883	з 1877
Довнар-Запольський М.В.	православний	потомствений дворянин	приват-доцент університету	вища	36	ні	з 1899
Дитинковський С.Г.	православний	купець	потомствений почесний громадянин	домашня	40	з 1894	з 1887
Дьяков І.М.	православний	особовий дворянин	колезький асесор	вища	37	ні	з 1898
Ждановський В.Й.	православний	купець	титулярний радник	вища	48	з 1894	усе життя
Залевський П.А.	православний	однодворець	купець	домашня	57	з 1894	з 1867
Іскуль В.А.	православний	потомствений дворянин	барон, відставний полковник	середня	48	ні	з 1879
Картавцев М.П.	православний	потомствений дворянин	відставний поковник	вища	67	у 1879–1884	з 1882

1	2	3	4	5	6	7	8
Кобець О.В.	православний	купець	купець	вища	41	з 1898	з 1869
Кобець В.В.	православний	купець	купець	середня	38	з 1902	з 1869
Кониський О.Я.	православний	потомствений дворянин	генерал-майор	вища	68	ні	з 1878
Кржишковський К.Ф.	католик	потомствений дворянин	дворянин	вища	54	з 1894	з 1884
Кузбеков О.М.	православний	з князів ногайського племені		серед.	64	з 1898	з 1871
Кузнцов І.Ф.	православний	селянин-купець	купець	домашня	45	ні	з 1882
Кундеревич Л.Ф.	римо-католик	потомствений дворянин	купець	вища	41	з 11.ІІ. 1900	усе життя
Левитський О.І.	православний	син священника	колезький асесор	вища	62	з 1894– 1898	з 1865
Лучицький І.В.	православний		професор університету, статський радник	вища	58	1879–1884	з 1861
Любинський А.І.	православний	потомствений дворянин	відставний штабс-капітан артилерії	вища	38	ні	з 1899
Міхельсон Ф.Г.	лютеранин	купець	купець	домашня	63	1898–1902	з 1867
Никифоров Ф.М.	православний	потомствений дворянин	колезький радник	середня	52	ні	з 1893
Ніколаєв В.М.	православний	потомствений дворянин	стагський радник	вища	56	1879–1902	з 1872

1	2	3	4	5	6	7	8
Оглобин М.Я.	православний	потомственный почесний громадянин	потомственный почесний громадянин	домашня	63	1882–1886; 1894–1898; з 1901	з 12.08. 1852
Оршаво-Чижевський М.С.	православний	потомственный дворянин	надвірний радник	середня	55	ні	з 1867
Плахов П.М.	православний	потомственный дворянин	відставний підполковник	середня	48	1898–1902	з жовтня 1876
Прейс Л.Ф.	лютеранин	міщанин	міщанин	середня	56	ні	з 1860
Проценко В.М.	православний	потомственный дворянин	статський радник	вища	58	з 1887	з 1858
Ржепельський О.К.	православний	потомственный дворянин	дворянин	середня	35	ні	з 1882
Ріхерт М.В.	православний	потомственный почесний громадянин	потомственный почесний громадянин	домашня	50	ні	усе життя
Ріхерт Я.В.	православний	потомственный почесний громадянин		домашня	46	з 1894	все життя
Розов О.В.	православний	потомственный дворянин	дійсний статський радник	вища	60	з 1894	з 1869
Розов І.О.	православний	потомственный почесний громадянин	потомственный почесний громадянин	вища	50	ні	з 1869
Ромишовський С.В.	римо-католик	потомственный дворянин	дворянин	вища	50	з 1894	з 1869

1	2	3	4	5	6	7	8
Руський М.П.	православний	потомственный дворянин	надвірний радник	вища	38	ні	з 1898
Русицький Й.О.	православний	потомственный дворянин	статський радник	вища	64	ні	з 1856
Сегет М.Л.	православний	потомственный дворянин	статський радник	вища	62	з 1879	з 1841
Сигаревич М.М.	православний	потомственный дворянин	професор університету, дійсний статський радник	середня	56	ні	з 1889
Сікорський І.О.	православний		отставной чиновник		60	з 1898	з 1885
Соколов-Петровський І.О.	православний	особовий дворянин	статський радник	середня	60	ні	з 1890
Салуха В.В.	православний	особовий дворянин	статський радник	вища	48	з 1898	з 1867
Стороженко М.В.	православний	потомственный дворянин	титулярний радник	вища	40	ні	з 1877
Страдомський М.Ф.	православний	особовий дворянин	купець	вища	36	ні	з 1882
Стробль А.В.	католик	купець	професор університету, дійсний статський радник	середня	62	ні	з 1873
Толлі В.І.	православний	потомственный дворянин	статський радник	вища	43	був два рази	з 1859
Томашевський С.П.	православний	потомственный дворянин	Козельський радник, професор університету	вища	48	1894-1898	з 1883

1	2	3	4	5	6	7	8
Трубецької С.М.	православний		князь, статський радник, професор університету	вища	40	ні	з 1892
Туроверов О.Т.	православний	потомствений дворянин	колезький радник	вища	46	ні	з 1887
Тубков С.А.	православний	купець	купець	домашня	63	1883–1902	з 1847
Фоломін В.М.	православний	купець	купець	домашня	55	1894–1895	з 1862
Хлебніков К.О.	православний	особовий дворянин	присяжний повірений	вища	39	ні	з 1884
Хряков І.С.	православний	особовий почесний громадянин	інженер-технолог	середня	49	ні	з 1884
Цезарський О.С.	православний	потомствений дворянин	відставний підполковник	середня	69	1898–1902	з 01.10.1879
Цитович О.Л.	православний	потомствений дворянин	колезький радник	середня	58	1882–1893	з 1865
Чоколов М.І.	православний	потомствений почесний громадянин	купець	середня	58	з 1883	з 1845
Шатов С.В.	православний	потомствений дворянин	відставний підполковник	середня	50	ні	з 1896
Шефтель О.М.	православний	міщанин		вища	37	1898–1902	з 1872
Шостваковський Г.О.	римо-католик	потомствений дворянин	колезький радник	вища	51	з 1898	усе життя
Шульгін Ф.Ф.	старообрядець	купець	купець	середня	41	ні	усе життя

1	2	3	4	5	6	7	8
Ейхельман О.О.	протестант		професор університету, дійсний статський радник	вища	49	1898–1902	з 1880
Юскевич- Красковський П.І.	православний	потомственный дворянин	статський радник	вища	51	1879–1883	з 1852
Яроцький М.І.	православний	потомственный дворянин	колезький радник	середня	65	1887–1898	з серпня 1856
Ясногурський Ф.Н.	православний	потомственный дворянин	колезький асесор	середня	65	ні	усе життя
Ясирський М.П.	православний	особовий дворянин	колезький реєстратор	середня	50	1894–1902	з 1870

№ 9. Площа міських садів, парків, скверів і бульварів на 1902 р.¹⁰

Назва	Площа	
	десятини	саженів
Пушкінський парк	58	1520
Сінокоси на Трухановому острові	24	650
Царський сад	23	1168
Флодовий сад на Шулявці	16	–
Володимирська гірка	8	1260
Маріїнський парк	7	221
Миколаївський парк	4	1386
Птомник на Обсерваторному	3	–
Бібіковський бульвар	2	1523
Шість скверів біля присутєвєнних місць	1	1488
Новозбудований сквер	–	1927
Олександрівський сквер	–	1498
Лук'янівський сквер	–	1498
Золоторітський сквер	–	1118
Мерінговський сквер	–	800
Фруктовий сад на горі Дитинка	–	764
Андріївський сквер	–	660
Караваєвський палісадник	–	375
Мало-Володимирський сквер	–	357
Чотири сквери на Володимирській площі	–	344
Львівський сквер	–	225
Сквер біля пам'ятнику Св. Володимира	–	200
Кудрявський сквер	–	186
Палісадник на Царській площі	–	20
Палісадник на Караваївській площі	–	16
Палісадник а Софіївській площі	–	12

¹⁰ Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы / Сост. председатель Киевской городской Садовой комиссии С.В. Ромишовский. – К., 1902 – С. 4-5, 51-52.

№ 10. Про міські училища на 1 січня 1911 р.¹¹

№	Назва	Рік відкриття	Кількість класів	Кількість відділень	Число дітей
1	2	3	4	5	6
Однокласні училища					
1	Печерське хлопчаче	1809	4	2	209
2	Печерське дівоче	1809	4	2	183
3	Подільське хлопчаче	1809	4	3	200
4	Подільське дівоче	1809	4	3	162
5	Либідське хлопчаче	1840	4	3	201
6	Куренівське змішане	1840	2	1	100
7	Подільське 2-е хлопчаче	1865	2	–	102
8	Старокиївське хлопчаче	1868	3	2	133
9	Лук'яніське 2-е змішане	1873	2	1	92
10	Либідське дівоче	1875	4	3	190
11	Либідське 2-е хлопчаче	1876	4	3	206
12	Либідське дівоче	1876	4	2	176
13	Лук'яніське змішане	1876	2	1	113
14	Пріорське змішане	1876	2	1	102
15	Либідське 3-є хлопчаче	1877	3	2	162
16	Плосььке дівоче	1877	4	3	180
17	Львівське дівоче	1877	3	2	132
18	Львівське хлопчаче	1878	4	3	133
19	Бульварне дівоче	1878	4	3	200
20	Подільське 3-є хлопчаче	1879	5	4	216
21	Плосььке 2-е дівоче	1879	2	1	112
22	Звіринецьке змішане	1881	4	3	127
23	Старокиївське змішане	1882	4	3	227
24	Либідське хлопчаче	1882	3	2	114
25	Мало Володимирське дівоче	1882	2	1	104
26	Троїцьке дівоче	1882	3	2	138
27	Плосььке змішане	1883	2	1	104

¹¹ Памятная книжка киевской городской Училищной комиссии на 1911 год. – К., 1911. – С. 27-66.

1	2	3	4	5	6
28	Юрковецьке змішане	1884	2	1	98
29	Старокиївське 2-е хлопчаче	1886	4	3	174
30	Старокиївське 3-є хлопчаче	1888	4	3	178
31	Пріорське 2-е змішане	1888	2	1	117
32	Старокиївське дівоче	1889	2	1	108
33	Плосььке хлопчаче	1890	2	1	100
34	Лук'яніське 3-є змішане	1890	3	2	124
35	Бульварне хлопчаче	1890	4	3	180
36	Свято-Володимирське хлопчаче	1890	2	1	112
37	Свято-Володимирське дівоче	1890	3	2	139
38	Коронаційне хлопчаче	1897	3	2	137
39	Коронаційне 2-е хлопчаче	1897	3	2	126
40	Коронаційне дівоче	1897	4	3	188
41	Коронаційне 2-е дівоче	1897	4	2	159
42	Тетянівське хлопчаче	1898	3	2	138
43	Тетянівське дівоче	1898	4	3	186
44	Пушкінське змішане	1899	3	2	135
45	Пушкінське 2-е змішане	1899	2	1	128
46	Пушкінське 3-є змішане	1900	2	1	100
47	Пушкінське 4-е змішане	1900	3	2	155
48	Хлопчаче ім. К.Д. Ушинського	1901	3	2	155
49	Дівоче ім. К.Д. Ушинського	1901	4	3	180
50	Анастасіївське хлопчаче	1903	4	3	163
51	Анастасіївське дівоче	1903	4	3	176
52	Хлопчаче ім. В.А. Жуковського	1903	7	6	223
53	Дівоче ім. В.А. Жуковського	1903	5	4	198
54	Хлопчаче ім. М.В. Гоголя	1904	4	–	184
55	Дівоче ім. М.В. Гоголя	1904	4	–	171
56	Змішане ім. Ф.Ф. Грепова	1904	2	1	84
57	Либідське 2-е хлопчаче	1905	4	3	184
58	Хлопчаче ім. Н.А. Терещенка	1906	4	3	192
59	Дівоче ім. Н.А. Терещенка	1906	5	4	236
60	Плосььке 2-е змішане	1906	3	2	152

1	2	3	4	5	6
61	Пуще-Водиці змішане	1908	2	-	89
62	Свято-Михайлівське хлопчаче	1909	2	-	97
63	Свято-Варваринське дівоче	1909	4	1	187
64	Забайковське змішане	1909	2	-	107
65	Солом'янське змішане	1910	1	-	52
Двокласні училища					
1	Хлопчаче	1880	5	3	232
2	Змішане	1899	4	4	251
3	Друге змішане	1901	4	4	253
4	Третє змішане ім. М.Х. Бунге	1904	4	-	149
5	Чотирикласне ім. царя Олексія	1906	4	-	149
6	Олександрівське ремісниче	1874	4	-	130

№ 11. Кількість відвідувань засідань гласними за 1911 р.¹²

№	П.І.Б. гласних	Кількість відвіданих засідань
1	2	3
1	Г.Т. Аврамов	42
2	М.Д. Арістархов	54
3	Н.С. Боровик	63
4	Ф.Д. Бжозовський	50
5	В.І. Бражников	63
6	Г.І. Бричкін	40
7	М.Т. Буковинський	42
8	Г.І. Булава	68
9	Ф.С. Бурчак	60
10	І.М. Биховський	53
11	Я.К. Вертецький	54
12	П.П. Вишневецький	58
13	М.М. Волинський	60
14	І.А. Гомоляк	69

¹² Києвлянин. – 1912. – 1 февраля. – С. 3.

1	2	3
15	Н.Д. Горбунов	59
16	Д.М. Григорович-Барський	40
17	І.Г. Гусєв	58
18	І.М. Дембицький	73
19	В.Я. Демченко	41
20	О.В. Десницький	49
21	В.Ф. Дятятін	57
22	М.І. Добрині	51
23	С.І. Дубинський	66
24	Г.Г. Зівело	63
25	В.В. Ігнатович	52
26	І.І. Ільїн	66
27	В.Г. Йозеф	67
28	О.О. Кіх	50
29	О.В. Кобець	58
30	В.В. Кобець	57
31	П.В. Ковалевський	54
32	М.М. Козинцев	69
33	М.М. Козловський	45
34	В.В. Коноплін	57
35	С.О. Лаврентьєв	47
36	С.Ф. Лесілі	36
37	К.К. Лисов	60
38	О.С. Лоточков	71
39	П.І. Михайло-Турченко	69
40	В.Д. Мозерт	24
41	О.О. Моссаковський	71
42	І.С. Новиков	64
43	М.І. Новиков	73
44	І.І. Новицький	53
45	В.В. Оболонський	40
46	В.Д. Оргіс-Рутенберг	60
47	О.Д. Павловський	36
48	О.О. Пироженко	58
49	І.О. Пироженко	54
50	П.М. Плахов	60

1	2	3
51	М.М. Растропович	56
52	О.К. Ржепецький	36
53	І.К. Рітмейєр	62
54	Я.Я. Ріхерт	59
55	І.О. Розов	61
56	О.І. Савенко	39
57	М.В. Сергієм	57
58	С.П. Слінко	67
59	С.Г. Слюсаревський	62
60	М.Ф. Страдомський	42
61	М.О. Суворов	51
62	В.І. Толлі	32
63	С.П. Томашовський	7
64	М.П. Трофимов	56
65	Ф.Л. Фольберг	69
66	В.Є. Чернов	16
67	Г.Л. Чорноярв	34
68	Г.П. Шаласєв	52
69	М.М. Шаров	61
70	О.М. Шефтел	60
71	Т.П. Шкидченко	68
72	Ф.К. Шмідт	34
73	І.І. Щитковський	68
74	Є.М. Екстерм	74
75	М.С. Ярошевський	61
76	В.І. Ячницький	67
77	І.М. Федорчук	54
78	Г.Я. Прозоров	29

**№ 12. Хронологічна таблиця спорудження
водогінно-каналізаційної мереж Києва¹³**

Рік	Чисельність мешканців (тис.)	Площа міста (кв. км)	Протяжність водогону (км)	Протяжність каналізації (км)
1872	120	–	23,3	–
1873	12	–	24	–
1874	127,3	82	26	–
1875	127,3	–	31,1	–
1880	188,5	–	41	–
1881	188,5	46,8	42,5	–
1884	154,5	–	47	–
1885	144	–	48,5	–
1886	156	–	50	–
1887	170	45	50,5	–
1894	188,5	48,6	62,5	75,3
1895	236,5	–	63,5	75,3
1896	247,7	50	98	75,3
1897	248	–	105	75,3
1898	253	–	112	75,3
1899	262	–	114,5	75,3
1900	271,2	136,3	118,5	75,3
1901	280,6	–	123	75,3
1902	290,4	–	127,5	75,3
1903	300,4	–	128	75,3
1904	310,9	64,3	136	75,3
1905	321,7	–	139,5	75,3
1906	332,8	–	144	75,3
1907	344,4	–	150	75,3
1908	356,3	–	158	75,3
1909	368,6	–	162	75,3
1910	381,4	–	173,8	75,3
1911	412,4	67	–	75,3
1912	426,7	–	175	75,3
1913	441,5	170	180	151,2

¹³ Каналізація Києва 1894–1994 гг. – С. 84-87.

№ 13. Розвиток трамвайної мережі 1891–1913 рр.¹⁴

Роки	Залишок на кінець року		Чисельність пасажирів (млн.)	% збільшення пасажирів
	Кількість ліній	Протяжність мережі (у верстах)		
1891	2	12,8	1,522 607	–
1892	5	22,36	6,136 876	303
1893	6	24,40	8,355 559	36,15
1894	7	29,15	10,037 302	20,13
1895	9	34,49	12,825 730	27,78
1896	9	35,13	14,383 489	12,15
1897	11	37,25	16,712 659	16,19
1898	10	37,62	18,474 941	10,54
1899	10	44,68	21,821 286	18,11
1900	11	58,43	25,940 576	18,88
1901	11	63,93	28,513 955	9,92
1902	11	66,44	30,672 562	7,57
1903	11	68,35	33,952 065	10,69
1904	13	74,28	36,313 787	6,95
1905	15	90,80	39,552 073	8,92
1906	15	98,31	46,538 790	17,66
1907	15	99,49	51,255 162	10,13
1908	15	108,43	55,874 019	9,01
1909	20	146,40	59,460 006	6,42
1910	20	146,68	67,819 980	14,06
1911	20	148,39	77,597 778	14,47
1912	21	149,46	84,380 643	8,74
1913	21	149,48	94,301 790	11,76

¹⁴ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 6. – Арк. 35; 1 верста = 1066,8 м.

Довідки про міських голів Києва

Демидов Павло Павлович¹⁵
(1839–1885)

Навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, закінчив в 1860 р. зі ступенем кандидата, юрист. Продовжував навчання у Парижі, був зарахований до міністерства закордонних справ на службу в посольство у Відні. 1869 р. повернувся в Росію й поселився в Кам'янці-Подільському, де зайняв скромне місце радника губернського правління. Незабаром переселився до Києва,

¹⁵ Ковалинський В.В. Меценаты Киева: сб. очерков / В.В. Ковалинский. – 2-е изд., испр. и доп. – Киев, 1998. – С. 113-133.

був вибраний спершу почесним суддею, потім – київським міським головою, 1871 р. переїхав до Петербурга і був у званні єгермейстера двору його імператорської величності. 1874 р. знову обійняв посаду київського міського голови на новий термін, але відмовився за станом здоров'я й оселився спершу в Санкт-Петербурзі, а потім у своїй віллі Сан-Донато в Італії.

Під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Демидов повернувся до Києва і прийняв посаду надзвичайного уповноваженого члена Червоного Хреста. Цілий рік облаштовував приміщення для хворих і поранених, забезпечував воїнів необхідним переважно за власні кошти. З 1880 р. знову в Санкт-Петербурзі прийняв посаду голови банку для заохочення промисловості й торгівлі. Володіючи значними багатствами на Уралі вів широку благодійну діяльність. За останні дев'ять років життя Демидов пожертвував на пенсії і стипендії капітал близько 1,2 млн руб.: 2000 руб. – Київському університету, 3750 р. Санкт-Петербурзькому й 5000 руб. товариству дешевих квартир.

В 1879 р. вдячне населення Флоренції піднесло Демидову золоту медаль із зображенням подружжя, бо там він відкривав школи, притулки, влаштовував дешеві їдальні для робітників і т.п. Муніципалітет із цієї нагоди обрав князя й княгиню Сан-Донато почесними громадянами Флоренції. Від Олександра II Демидов отримав орден Станіслава I ступеня. В Італії купив маєток Медичисо в Пратоліно, в якому і помер.

Ейсман Густав-Адольф Іванович¹⁶ (1824–1884)

Ейсман Густав-Адольф Іванович, син аптекаря, лютеранського віросповідання, магістр цивільного права, з 1848 р. ад'юнкт кафебри цивільного права в університеті св. Володимира. В 1854 р.

¹⁶ Эйсман Густав-Адольф Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1884. – С. 777-780.

підвищений за вислугу років у колезькі радники; в 1856–1861 рр. – секретар юридичного факультету; з 1858 р. – статський радник.

За відгуками колишніх слухачів, Г. І. Ейсман читав короткий, але досить змістовний курс з історії російського законодавства й сімейного права. З'ясував місцеві умови Києва та відомості про об'єкти нерухомого майна. За його ініціативою 1863 р. був уперше запроваджений збір з міського нерухомого майна на користь міської скарбниці замість подушної податі. Перші виборчі списки домовласників по новому Міському положенню були складені по цьому податковій комісіїю та її керівником Г. І. Ейсманом.

1868 р. в Києві створено Товариство взаємного кредиту й Ейсман був вибраний членом його ради. На початку 1871 р., по виходу із нього М. Х. Бунге, він прийняв місце керуючого, яке займав до 1879 р. З початку запровадження Положення 1870 р. Ейсман брав діяльну участь в міському самоврядуванні як член комісії з питань міського господарства. Його промови в думі викликали зацікавленість багатством фактичних, історичних і статистичних відомостей про місто, які він приводив на підтвердження своїх думок і які свідчили, що з економічними умовами Києва, з його потребами він давно був ознайомлений. 1872 р. був вибраний значною більшістю голосів міським головою, але на початку 1873 р., склав із себе це звання із-за сімейних обставин. В 1878 р. вибір гласних знову зупинився на ньому, а в 1883 р. він в черговий раз був обраний на цю посаду.

Упродовж службової діяльності у званні міського голови був нагороджений чином дійсного статського радника (1881 р.) й орденом св. Володимира 3 ступеню (1883 р.).

Микола Карлович Ренненкамф¹⁷
(1832–1899)

Микола Ренненкамф був вихідцем з дворянської родини м-ка Олександрівки Сосницького пов. Чернігівської губ. Освіту отримав у губернській гімназії 1849 р., потім вступив на юридичний факультет до ліцею князя Безбородька, перейшов на історико-філологічний факультет університету св. Володимира, але через

¹⁷ Ренненкамф Николай Карлович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1884. – С. 561-565; *Глизь Ю.І.* Миський голова Києва М.К. Ренненкамф: спроба соціологічного портрету / Ю.І. Глизь // Красзнавство. – 2013. – № 2. – С. 191-196.

півроку вступив до юридичного факультету, закінчив 1855 р. із золотою медаллю. 1859 р. отримав ступінь магістра загальнонародного права та був призначений ад'юнктом кафедри енциклопедії законодавства. Його дворічне стажування за кордоном сприяло отриманню докторського звання і професорської посади для обіймання кафедри юридичної енциклопедії в 1871–1880 рр.

У першу Київську міську думу М. К. Ренненкампа було обрано у лютому 1871 р., де виконував обов'язки старшого члена управи і саме його 26 березня 1875 р. було обрано повноцінним керівником думи на наступну каденцію. Очолюючи думу спочатку періодично, потім фактично до 1879 р., він був першим київським міським головою.

У Києві прочитав низку публічних лекцій про нове Міське положення 1870 р. Напередодні виборів 1875 р. аби закріпити авторитет виступив з новою публічною лекцією, проаналізував перші наслідки практичного втілення цього законодавчого акту, дійшовши висновку, що воно наділило міські думи та управи Росії широкою самостійністю. На урочистому обіді влаштованому 7 квітня 1879 р. на честь складання Ренненкампом повноважень голови думи, М. Х. Бунге підкреслив, що йому вдалося налагодити взаємозв'язок між самоврядуванням і адміністрацією, від якої все ще багато залежало.

Самоствердження нової влади досягалося спорудженням власного приміщення думи на Хрещатицькій площі. Його будівництво тривало чотири роки (1874–1878 рр.) і на нього витратили 330 тис. руб. 29 січня 1878 р. голова відкрив перше засідання думи на Хрещатику. Із-за скандалу про розкрадання коштів у банку М. К. Ренненкампа не переобрано знову головою думи, але в лютому 1879 р. все ж таки він став гласним від виборців першої категорії.

Толлі Іван Андрійович¹⁸
(1825–1887)

Іван Толлі отримав освіту в Одеському грецькому училищі; одружився з донькою одеського «степенного громадянина» Пашкова. До Києва родина Толлі переселилася у 1850-х рр. Відомо, що тут з 1856 р. він вже був членом товариства допомоги бідним. Мемуарист С. Г. Ярон пише, що відсутність належної освіти й виховання у І.А. Толлі замінялися практичним розумом, що й надало йому помітного становища у Києві: у 1865–1877 рр. він київський купець 1-ї гільдії. 1869 р. І. Толлі разом з дружиною й сином за купівлю з добровільної згоди у польського поміщика Задарновського частини с. Лип'янка Чигиринського пов. за 20500 руб. без позики і без переводу боргів, тобто виконавши умови височайше схваленого положення від 5 березня 1864 р.: за прид-

¹⁸ Друг О.М., Малаков Д.В. *Особняки Києва*. – К.: Кий, 2004. – С. 491-496.

бання нерухомості в осіб польського походження (після придушення повстання 1863 р.), без позик і переводів боргів російські купці отримували право на звання почесного спадкового громадянства. Ставши гласним Івана Толлі запропонував заснувати Товариства взаємного страхування, на асигнування якого дума виділила 300 тис. руб.

Досягнувши звання радника комерції, І. Толлі 1884 р. був обраний київським міським головою. Сучасники згадували, що він мав один суттєвий недолік – був занадто грубий і різкий не лише у спілкуванні з прохачами, а й з гласними під час думських слухань. Проте через два роки одержав чин дійсного статського радника за благодійний внесок 75 тис. руб. на спорудження у Києві Благовіщенської церкви з парафіяльною школою при ній. Цей храм, зведений 1887 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва напроти Маріїнської громади сестер-жалібниць, дав ім'я самій вулиці, яка у 1888–1919 рр. називалася Маріїнсько-Благовіщенською. Митрополиту Платону передав 10 тис. рублів на влаштування ремісничої школи при Межигірській обителі. Міським головою І.Толлі, як і Г. І. Ейсман, не брав належного жалування – 6 тис. руб. за рік, а жертвував на свій розсуд на потреби міста.

Сольський Степан Михайлович¹⁹
(1835–1900)

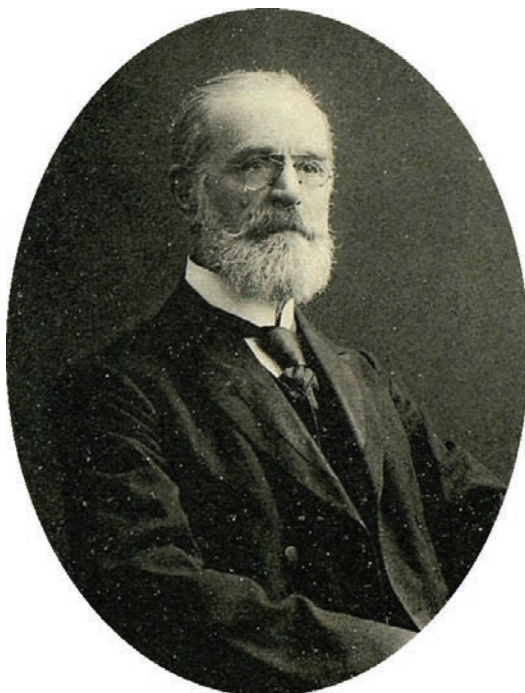
Народився в сім'ї сільського священика, навчався у Волинській духовній семінарії (1851–1857 рр.) та Київській духовній академії (1857–1861 рр.). Крім викладання в Київській духовній академії, С. М. Сольський упродовж 30-ти років працював у органах міського самоврядування: із 1871 р. – гласний Київської міської думи, 1879 р. став членом міської управи, із 1887 р. – міський голова.

Головування С. М. Сольського у думі було в період бурхливого розвитку Києва: почала діяти міська кінна залізниця, за

¹⁹ *Шун Н.А.* Сольський Стефан Михайлович // *Енциклопедія історії України: у 10т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2012. — Т. 9: Прил–С. — С. 708; Богдасьевский Д.* Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской духовной Академии С.М. Сольского // *Труды Киевской духовной Академии. — 1900. — Т. 3. — № 12. — С. 660-685.*

нею пішов електричний трамвай, на вулицях з'явилися перші електричні ліхтарі, було прокладено каналізацію, почалася забудова вулиць Інститутської, Банкової, Лютеранської, Миколаївської (архітектора Городецького), Мерінгівської (Заньковецької), Ольгинської. До того ж було відкрито пам'ятники Богдану Хмельницькому та імператору Миколі I, споруджено київський театр «Соловцова».

У 1890–1899 рр. у Києві було споруджено 1176 кам'яних, 80 змішаних і 2150 дерев'яних будинків. За правління С. М. Сольського Лук'янівському кладовищу надано статус центрального, до некрополя прокладена дорога та виконані роботи по його благоустрою. Хоча на той час іменитих киян ховали на аристократичній Аскольдовій могилі, С. М. Сольський заповідав поховати його на Лук'янівці.

Проценко Василь Миколайович²⁰
(1844 – ?)

Василь Проценко народився в дворянській родин Чернігівської губернії. 1870 р. закінчив медичний факультет Університету св. Володимира, захистив дисертацію, отримав ступінь доктора медицини. Працював помічником прозектора в університеті, ординатором Кирилівських богоугодних закладів, лікарем духовної семінарії, директором та попечителем Олександрівського дитячого притулку.

²⁰ Альбом городских голов Российской империи. – СПб., 1903. – С. 126; 3-ий созыв Государственной Думы. Портреты. Биографии. Автографы. — СПб.: Издание Н.Н. Ольшанского, 1910. — С. 45-46; *Друг О.М., Ковалінський В.В., Мельник О.М.* Від війта – до мера. – К.: ДОН-97, 2004. – С. 35-36.

Тривалий час працював міським лікарем при Київській думі. Відома історія про те, як В. М. Проценко, переконавшись у неплатоспроможності пацієнта, на очах у нього розірвав вже виписаний рецепт, за що був підданий суду медичної громадськості. Вже на посаді гласного міської думи (1888–1907 рр.), здобув сумнівну репутацію, очолюючи комісію з будівництва київської гавані. Попри це йому вдалося стати міським головою (1902–1905 рр.) й поселитися в одному з найдорожчих будинків Києва в центрі міста вартістю в 250 тис. руб.

В. М. Проценко дослужився до чину дійсного статського радника (1905 р.). Був головою розпорядчої комісії, товаришем голови комісій по шляхах сполучення і в міських справах, а також членом комісій бюджетної і по торгівлі та промисловості. Вершиною політичної кар'єри стало обрання до III Державної думи (1907–1912 рр.) від правого електорату Києва. У 1913–1917 рр. був зарахований до відомства установ імператриці Марії. Закінчивши депутатську діяльність у Держдумі, залишився жити в Санкт-Петербурзі, не втративши, втім, зв'язків із Києвом: був, зокрема, одним із засновників Київського клубу російських націоналістів. Доля після 1917 року невідома.

Д'яков Іполит Миколайович²¹
(1865–1934)

Іполит Д'яков народився в Черкасах в родині чиновника, повітового скарбника, який мав чин колезького секретаря. Навчався в Першій київській гімназії, 1889 р. закінчив фізико-математичний факультет Університету св. Володимира.

Службу розпочав 1891 р. в Санкт-Петербурзі чиновником департаменту залізничних справ міністерства фінансів, потім пе-

²¹ *Карамаш Сергій*. Керівники Києва // Поділ і ми: журнал. – 2001. – № 4-5 (41-42). – С. 18-31.

рейшов до головного управління державного кіннозаводства, з вересня 1900 р. був його представником у Подільській та Київській губерніях. 1895 р. став уповноваженим з організації російської етнографічної виставки в Парижі.

1900 р. оселився в Києві, 1902 р. вперше обирався гласним міської думи, був головою театральної комісії. 1906 р. став міський голова. За політичними переконаннями, як тоді визначала преса – центрист, ефективно керував думою, сприяв динамічному розвитку міста. У лютому 1911 р. був переобраний. В тому ж році отримав чин дійсного статського радника. І. М. Д'яков був спортсменом-аматором, автомобілістом. Входив до складу оргкомітету Всеросійської виставки та олімпіади 1913 р. в Києві. Перебував на посаді міського голови до 1916 р., коли пішов у відставку. За час його керівництва комерційний інститут прийняв перших студентів та відбулося відкриття Педагогічного музею. Ще раз міську управу очолив за часів правління гетьмана Павла Скоропадського в жовтні–грудні 1918 р. Емігрував разом з «білими», помер в Берліні.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

1. Оп. 53. – Спр. 357. – Про випуск облігаційної позики на замощення бруківкою вулиць у м. Києві. 1873 р. 16 арк.
2. Оп. 92. – Спр. 66. – Про договір Київської міської управи із А. Є. Струве про освітлення вулиць газовими ліхтарями. 1872 р. 275 арк.
3. Оп. 103. – Спр. 81. – Про включення м. Києва в число міст, у яких планується запровадити громадське управління на нових засадах. 1870 р. 76 арк.
4. Оп. 521. – Спр. 215. – Про антиепідеміологічні заходи Київської міської думи. 1876 р. 76 арк.
5. Оп. 549. – Спр. 34. – Про стягнення податків з власників велосипедів у м. Києві. 1912 р. 25 арк.
6. Оп. 560. – Спр. 150, ч. 1. – Про міську реформу в Південно-Західному краї. 1890 р. 320 арк.
7. Оп. 573. – Спр. 58. – Про каналізацію у м. Києві. 1898 р. 425 арк.
8. Оп. 576. – Спр. 13. – Про будівництво на Хрещатику критого Бессарабського ринку. 1890 р. 12 арк.
9. Оп. 626. – Спр. 20. – Про будівництво гавані у м. Києві. 1904 р. 180 арк.
10. Оп. 647. – Спр. 21. – Про доходи і витрати м. Києва та Київської губернії у 1894–1903 рр. 1904 р. 140 арк.
11. Оп. 655. – Спр. 12. – Донесення київського губернатора від 26 січня 1902 р. щодо віддачі під суд члена Київської міської управи І. Снежка за використання службового становища у власних цілях. 1902 р. 2 арк.

12. Оп. 657. – Спр. 100. – Про запровадження у м. Києві лікарняного збору. 1904 р. 12 арк.
13. Оп. 660. – Спр. 113. – Про продовження на три роки державних субсидій для м. Києва на утримання міської поліції. 1877 р. 16 арк.
14. Оп. 660. – Спр. 229. – Про надання м. Києву державної позики в сумі 550 тис. руб. на покриття перевитрат: по міському театру, будівництву флігеля в міській садибі, утримання гавані та інше. 1907 р. 2 арк.
15. Оп. 660. – Спр. 238. – Про скарги містян на Товариство водогону у м. Києві. 1907 р. 72 арк.
16. Оп. 661. – Спр. 19. – Про роботу каналізації у м. Києві. 1908 р. 224 арк.
17. Оп. 667. – Спр. 246. – Про викуп Київською міською думою Товариства водогону. 1915 р. 85 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія. 1837–1920 рр.

18. Оп. 3. – Спр. 2190. – Повідомлення святішого Синоду про схвалення професора академії С. М. Сольського на посаді Київського міського голови. 1894 р. 1 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 2. Канцелярія Київського губернського правління

19. Оп. 40. – Спр. 92. – Про відкриття у м. Києві народної безплатної читальні ім. М. В. Гоголя. 1912 р. 29 арк.
20. Оп. 58. – Спр. 148. – Про включення Забайковщини разом з цвинтарем до складу м. Києва. 1911 р. 13 арк.
21. Оп. 145. – Спр. 995. – Про проект реконструкції каналізації у м. Києві. 1908 р. 45 арк.

Ф. 9. Канцелярія Київського губернського у міських справах присутствія

22. Оп. 1. – Спр. 48. – Протоколи засідань Київського губернського у міських справах присутствія. 1875 р. 52 арк.
23. Спр. 50. – Справа про скаргу виборців 3-ї категорії про порушення виборчої процедури. 1875 р. 7 арк.

24. Спр. 240. – Про сплату оціночного збору у м. Києві. 1884 р. 45 арк.
25. Спр. 501. – Скарги про порушення на виборах гласних до київської думи. 1886 р. 148 арк.
26. Спр. 614. – Про обрання київським міським головою радника комерції Івана Андрійовича Толлі. 1884 р. 12 арк.
27. Спр. 673. – Скарги про порушення на виборах у м. Києві. 1875 р. 46 арк.
28. Оп. 3. – Спр. 140а. – Справа по звіт Київської міської управи. 1887 р. 276 арк.
29. Оп. 8. – Спр. 2. – Про відкриття шкільних закладів у м. Києві. 1878 р. 457 арк.
30. Спр. 26. – Скарги про порушення законності на виборах у м. Києві. 1894 р. 340 арк.
31. Спр. 114. – Про проведення виборів у м. Києві 1894 р. 350 арк.
32. Оп. 12. – Спр. 65. – Прохання Київського громадського управління щодо відкриття у Києві Політехнічного інституту. 1898 р. 45 арк.
33. Оп. 26. – Спр. 45. – Справа про вибори у Києві. 1902 р. 526 арк.
34. Спр. 93. – Про виділення коштів Київською міською думою для будівництва вчительського інституту. 1910 р. 11 арк.
35. Спр. 97. – Клопотання Київської міської думи про надання державної позики в два млн. рублів для будівництва казарм. 1910 р. 19 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 163. Київська міська управа 1870–1920 рр.

36. Оп. 4. – Спр. 110. – Про газове товариство у м. Києві. 1878 р. 75 арк.
37. Спр. 217. – Про звіт санітарної станції м. Києва щодо якості освітлення газовими ліхтарями. 1893 р. 64 арк.
38. Оп. 7. – Спр. 59. – Про видачу купцю Серебрянникову дозволу на відкриття пивоварного заводу в м. Києві. 1872 р. 11 арк.

39. Спр. 137. – Про ремонт і будівництво мостових у м. Києві. 1874 р. 390 арк.
40. Спр. 672. – Про омнібусний рух у м. Києві. 1882 р. 45 арк.
41. Оп. 8. – Спр. 5. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1890 р. 980 арк.
42. Спр. 8. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1893 р. 756 арк.
43. Спр. 11. – Протоколи засідань Київської міської думи за 1905 р. 1329 арк.
44. Оп. 10. – Спр. 14. – Дані про реалізацію взятих Київської думою позик. 1914 р. 164 арк.
45. Оп. 21. – Спр. 81. – Про перетворення чотирьохкласних училищ Києва у вищі. 1912 р. 32 арк.
46. Оп. 34. – Спр. 1006. – Формулярний список М. К. Ренненкампа. 1875 р. 47 арк.
47. Спр. 1154. – Формулярний список І. А. Толлі. 1887 р. 23 арк.
48. Оп. 39. – Спр. 40. – Про виплату жалувань членам міського управління м. Києва. 1906 р. 34 арк.
49. Спр. 21. – Про мостові роботи у м. Києві. 1878 р. 305 арк.
50. Спр. 211. – Дані про чисельність виборців, які брали участь у виборах у м. Києві та Київській губернії за період 1871–1880 рр. та дані про склад і роботу дум та управ. 1881 р. – 298 арк.
51. Спр. 237. – Про проведення виборів гласних думи у м. Києві в 1884 р. 1886 р. 86 арк.
52. Спр. 298. – Про проведення виборів гласних до Київської міської думи в 1887 р. та 1891 р. 120 арк.
53. Оп. 41. – Спр. 5971. – Про приєднання будинків киян до каналізаційної мережі. 1900 р. 90 арк.
54. Спр. 5980. – Про видачу купцю Іванову дозволу на спорудження будинку по вул. В. Васильківській у м. Києві. 1902 р. 8 арк.
55. Спр. 6216. – Про видачу купцю Гінзбургу дозволу на будівництво семиповерхового будинку по вул. Інститутській у м. Києві. 1910 р. 8 арк.
56. Оп. 43. – Спр. 6145. – Про підключення абонентів до каналізаційної мережі в м. Києві. 1901 р. 78 арк.

57. Оп. 45. – Спр. 21. – Про викуп управою товариства Київської міської залізниці. 1916 р. 124 арк.
58. Спр. 24. – Про звернення до Київської інших міських управ щодо обміну досвідом в експлуатації залізниці. 1914 р. 96 арк.
59. Оп. 54. – Спр. 2. – Статистичні дані з електричного освітлення в м. Києві. 1909 р. 12 арк.
60. Спр. 21. – Про нещасні випадки і порушення під час трамвайного руху в м. Києві. 1910 р. 79 арк.
61. Спр. 155. – Про автобусний рух у м. Києві. 1914 р. 146 арк.
62. Спр. 162. – Про організацію автобусного сполучення у м. Києві. 1913 р. 268 арк.

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського

Ф. 66. Лучицький І. В.

63. № 244. – Про зміни виборчого законодавства. 1905 р. 13 арк.

Ф. 136. Лопухіни-Демидови

64. № 77. – Формулярний список П. П. Демидова. 1885 р. 32 арк.

Опубліковані

Нормативно-правові акти та підготовчі до них матеріали

65. Высочайше утвержденное Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗРИ). – Собрание 2-е. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. первое. – № 48498. – С. 821-839.
66. О применении Городового положение 16 июня 1870 года в городах Западных губерний. 29 апреля 1875 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб., 1875. – Т. 50. – Отд. первое. – № 54640. – С. 462-464.
67. Приложение к Городовому положению. 16 июня 1870 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб., 1870. – Т. 45. – Отд. третье. – Приложение до № 48498 (Штаты и таблицы). – С. 270-284.
68. О порядке предания суду и удалению от должности лиц, занимающих с высочайшего соизволения должности город-

- ских голов. 28 января 1872 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб., 1872. – Т. 47. – Отд. первое. – № 50480. – С. 139-140.
69. О порядке принесения жалоб на постановления губернских по городским делам присутствий. 31 октября 1872 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб., 1872. – Т. 47. – Отд. второе. – № 51469. – С. 894.
70. Об изменении правил Городового положения, относящихся к устройству и порядку действий учреждений, надзирающих за производством торговли. 13 октября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1885. – Т. 1. – Отд. второе. – № 445. – С. 309.
71. Об установлении сбора с лошадей и экипажей в пользу города Киева. 27 октября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1885. – Т. 1. – Отд. второе. – № 489. – С. 331-332.
72. О порядке постановлений городским думам определений об ответственности должностных лиц городского общественного управления. 30 ноября 1882 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1886. – Т. 2. – Отд. второе. – № 1217. – С. 455-456.
73. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1887. – Т. 6. – Отд. первое. – № 2794а. – С. 88-89.
74. О воспрещении городским думам уменьшать и отменять содержание должностных лиц общественного управления до истечения сроков их службы или до выбытия их с должностей. 20 мая 1886 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1888. – Т. 6. – Отд. первое. – № 3720. – С. 228.
75. О включении в черту селитебной площади города Киева, прилегающего к нему предместья Шулявщины. 3 января 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1895. – Т. 12. – Отд. первое. – № 8216. – С. 1.
76. Высочайше утверждённый устав Киевского общества канализации. 28 мая 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1895. – Т. 12. – Отд. первое. – № 8636. – С. 367-368.
77. Высочайше утверждённые Городовое положение. 11 июня 1892 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – Т. 12. – СПб., 1895. – Отд. первое. – № 8708. – С. 430-457.

78. О разрешении обществу Киевской городской железной дороги произвести новый выкуп акций, с соответственными изменениями устава оногo. 4 февраля 1894 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – Т. 14. – СПб., 1898. – Отд. первое. – № 10322. – С. 43.
79. Об отпуске 6 млн. 900 тис. руб. на начальное образование. 3 мая 1908 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – СПб., 1911. – Т. 28. – Отд. первое. – № 30328. – С. 228-229.
80. О главных основаниях и порядке установления сбора в пользу городов с грузов, привозимых и вывозимых по железным дорогам. 2 марта 1910 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1913. – Т. 30. – Отд. первое. – № 33154. – С. 280-282.
81. О присоединении к городу Киеву смежных с ним поселков Верхней и Нижней Соломенок, Кучменова и Протасового Яров и Батыевой горы. 2 июня 1910 г. // ПСЗ. – Собрание 3-е. – СПб., 1913. – Т. 30. – Отд. первое. – № 33627. – С. 654-655.
82. О высших начальных училищах. 25 июня 1912 г. // ПСЗРИ. – Собрание 3-е. – СПб., 1915. – Т. 32. – Отд. первое. – № 37513. – С. 949-958.
83. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Составитель Мыш М. И. – СПб.: Тип. Н. А. Лебедева, 1876. – 160 с.
84. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. шестое. Исправленное и значительно дополненное / Составитель Мыш М. И. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1908. – 1106 с.
85. Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – 268 с.
86. Европейская хартия местного самоуправления. – Страсбург, 15 октября 1985 г. – 6 с.
87. К истории киевского погрома: Всеподданнейший отчет о произведенном по высочайшему повелению сенатором Е. Ф. Турау исследовании причин беспорядков, бывших в г. Киеве в октябре 1905 г. – К.: Тип. «Прогресс», 1906. – 86 с.
88. Положение о полевом управлении войск в военное время. – Пг, 1914. – 154 с.

89. *Таганцев Н. С.* Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание пятнадцатое, пересмотренное и дополненное / Н. С. Таганцев. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1910. – 1114 с.

Документація органів місцевого врядування, державних установ і громадських об'єднань

90. Акт баллотировки // Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – С. 173.
91. Алфавитный список улиц г. Киева с распределением на податные участки. – К., [Б.г.]. – 12 с.
92. *Бубнов Н. М.* К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления / Н. М. Бубнов. – К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1909. – 38 с.
93. *Васильев В.* Пожарное и огневое страхование в Киеве и других больших городах / В. Васильев // Изв. Киев. гор. думы. – 1914. – № 10. – С. 41-56.
94. Ведомость о числе керосиновых фонарей // Известия Киевской городской думы. – 1894. – № 2. – С. 70-79.
95. Ведомость о числе разрешенных городской управою построек, перестроек и исправлений зданий в городе со времени введения в городе Городового положения 1870 г. // Известия Киевской городской думы. – 1881. – № 6. – С. 192-193.
96. Выборы в городскую думу // Киевские городские известия. – 1916. – № 49. – С. 3.
97. *Волынский М. Т.* Справедливо-ли распределения налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве ? / М. Т. Волынский. – К.: 1-я Кивская артель печатного дела, 1905. – 20 с.
98. *Голубятников П. В.* К вопросу о расширении района киевской канализации // Труды рус. водопровод. съездов: Съезд V (18–25 марта 1902 г.) в Киеве/ П. В. Голубятников. – М., 1902. – С. 474–480.
99. *Голубятников П. В.* Справка о ходе дела по расширению киевской канализации в четырехлетие с 1902 по 1906 год / П. В. Голубятников. – К., 1905. – 33 с.

100. *Голубятников П. В.* Справка о ходе дела по расширению киевской канализации в четырехлетие с 1902 по 1906 год. Приложения / П. В. Голубятников. – К., 1906. – 282 с.
101. Договор Киевского общественного управления с Киевским электрическим обществом. – К.: Тип. С. А. Спидиоти, 1904. – 51 с.
102. Доклад комиссии, избранной Киевской думой для ревизии отчета по постройке гавани императора Николая II. – К., 1903. – 66 с.
103. Доклад гласных Киевской городской думы В. Д. Оргис-Рутенберга и Н. С. Ярошевского юридической комиссии по делу о постройке гавани имени государя императора Николая II // Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 1. – 65 с.
104. Доклад городской железнодорожной комиссии // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 1-3. – С. 61-63.
105. Доклад о постройке казарм для Ровненского полка и конногорного дивизиона // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 1-3. – С. 150-151.
106. Доклад по вопросу об оборудовании Старокиевского пожарного отделения пожарным автомобилем // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 48-49.
107. Доклад об изменении существующих обязательных постановлений о порядке движения на автомобилях // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 1-3. – С. 174-175.
108. Доклад по вопросу о введении в Киеве автобусного движения // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 5-7. – С. 17-19.
109. Доклад по вопросу о постройке городских казарм для войск // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 26-27.
110. Доклад по вопросу о проложении улицы и канализационного коллектора через усадьбу Н. И. Чоколова // Известия Киевской городской думы. – К., 1913. – № 1-3. – С. 42-47.
111. Доклад по рассмотрению проекта канализации города Киева по системе инженера Шона, представленный господином

- Балкиным Киевскому городскому управлению // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 2. – С. 1-27.
112. Дополнительный договор, заключённый городом с Киевским обществом водоснабжения // Известия Киевской городской думы. – 1885. – № 11. – С. 305-308.
113. Данные Центрального статистического комитета по городам России за 1904 год // Известия Киевской городской думы. – 1907. – № 5. – С. 33-57.
114. *Дубеллир Г. Д.* Записка профессора Г. Д. Дубеллира по вопросу о планировке окраин г.Киева / Г. Д. Дубеллир // Известия Киевской городской думы. – 1912. – № 3-4. – С. 1-16.
115. Журнал собрания Киевской городской думы № 1 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – № 1. – С. 2-6.
116. Журнал собрания Киевской городской думы № 3 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – № 2. – С. 31-32.
117. Журнал собрания Киевской городской думы № 5 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – № 3. – С. 53.
118. Журнал собрания Киевской городской думы № 6 // Известия Киевской городской думы. – 1894. – № 3. – С. 110.
119. Журнал собрания Киевской городской думы № 28 // Известия Киевской городской думы. – 1896. – № 12. – С. 20-21.
120. Журнал собрания Киевской городской думы № 12 // Известия Киевской городской думы. – 1897. – № 5. – С. 53-56.
121. Журнал собрания Киевской городской думы № 18 // Известия Киевской городской думы. – 1905. – № 3. – С. 20-22.
122. Журнал собрания Киевской городской думы № 11 // Известия Киевской городской думы. – 1908. – № 5. – С. 25-27.
123. Журнал собрания Киевской городской думы № 23 // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 34-35.
124. Записка о состоянии Киевских городских приходских училищ за 1889/1890 учебный год, читаная на акте инспектором народных училищ Д. А. Синицким // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 4. – С. 1-7.
125. Заявления городского головы по вопросу разделения третьего разряда избирателей на участки // Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 3. – С. 1-9.

126. *Иванов В. Ф.* К проекту водоснабжения г. Киева / В. Ф. Иванов // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 8. – С. 1-30.
127. *Игнатович-Завилейский В. В.* Электрический трамвай в Киеве / В.В. Игнатович-Завилейский. – К., 1894. – 58 с.
128. Именной высочайший указ // Известия Киевской городской думы. – 1892. – № 7. – С. 1-93.
129. Инструкция киевской городской береговой комиссии // Известия Киевской городской думы. – 1903. – № 10. – С. 71-72.
130. Инструкция Киевской городской управы (принята Киевской городской думою в собрании 25 июня 1897 г. по журналу № 15, пропущенному к исполнению предложением киевского губернатора от 2 апреля 1898 г. за № 433). – К., 1897. – 16 с.
131. Инструкция, утвержденная Киевской городской думою 7 августа 1874 г. для действий Киевской городской управы. – К., 1889. – 15 с.
132. К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве // Киевские городские известия. – 1916. – № 3. – С. 64-80.
133. *Канавец К.* Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева / К. Канавец. – К., 1913. – 15 с.
134. Киевская пожарная команда // Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 2. – С. 1-73.
135. Киевская пожарная команда // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 8-10. – С. 1-77.
136. *Кира-Донжан К.* Краткое сообщение о трамвае / К. Кира-Донжан. – К., [Б. г.]. – 11 с.
137. [*Конисский А. Я.*] Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – 262 с.
138. Контракт инженер-майора А. Е. Струве и Киевской городской управы // Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 6. – 37 с.
139. *Коиава Н. Н.* Финансы г. Киева / Н. Н. Коиава // Киевские городские известия. – 1917. – № 9. – 38 с.
140. *Корчак-Чепурковский А. В.* Изменения смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации / А. В. Корчак-Чепурковский. – М.: Тип. И. Н. Кушневева, 1902. – 11 с.

141. Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве 1870–1908 гг. // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 4. – 57 с.
142. *Крейтон С. Н.* Краткий отчет о сооружении в Киеве памятника святой Ольге / С. Н. Крейтон. – К., 1912. – 4 с.
143. *Марголин Д.* Газовый вопрос в Киеве / Д. Марголин // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 9. – С. 40–41.
144. *Мацон Ф.* Обзорение санитарных мер принятых во время бывшей в Киеве холерной эпидемии / Ф. Мацон. – К. 1871. – 45 с.
145. *Мацон Ф.* Отчет председателя городской санитарной комиссии о бывшей летом 1872 г. в г. Киеве холерной эпидемии / Ф. Мацон. – К. 1872. – 47 с.
146. *Молчанов С.* К вопросу о всеобщем обучении в городе Киеве / С. Молчанов // Киевские городские известия. – 1916. – № 5–6. – С. 64–80.
147. *Московой А.* Земельно-орендное хозяйство г. Киева / А. Московской // Киевские городские известия. – 1916. – № 8. – С. 3–23.
148. Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных. – К.: Тип. Л. К. Лубковского, 1910. – 118 с.
149. Обзорение деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 года. – К.: Тип. В. Давиденко, 1875. – 59 с.
150. Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы / Составил председатель Киевской городской садовой комиссии С. В. Ромишовский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1902. – 58 с.
151. Обязательные постановления, изданные Киевской городской думою, на основании ст. 103–106 Городового положения, о порядке содержания скотобоен и скотопригонного двора и пользования ими // Известия Киевской городской думы. – 1888. – № 11. – С. 452–457.

152. Описания киевского водопровода / Составлено техническим отделом Городского общественного управления. – К., 1910. – 220 с.
153. *Осипов А.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897 гг. / А. Осипов. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1897. – 43 с.
154. Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1883 г. – К.: Губ. тип., 1884. – 48 с.
155. Отчёт Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1901 г. – К.: Тип. И. Крыжановского и В. Авдюшенко, 1902. – 55 с.
156. Отчёт киевской городской исполнительной санитарной комиссии за 1887 г. – К.: Тип. Д. С. Повальского, 1887. – 95 с.
157. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1907 года. – К., 1908. – 119 с.
158. Отчёт контрольной мостовой комиссии за 1909 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 1-23.
159. Отчёт контрольной мостовой комиссии за 1910 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 11-12. – С. 1-27.
160. Отчёт о деятельности Квартирного отдела Киевской городской управы за 1912 г. // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 74-92.
161. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1882 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 7. – С. 1-28.
162. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 1. – С. 1-16.
163. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1885 г. // Известия Киевской городской думы. – 1886. – № 7. – С. 1-15.
164. Отчёт о мостовых работах, произведенных в г. Киеве в 1896 г. // Известия Киевской городской думы. – 1897. – № 2. – С. 1-12.
165. Отчёт о состоянии и деятельности Киевской городской бесплатной народной читальни имени А. С. Пушкина за 1901

- год // Известия Киевской городской думы. – 1902. – № 9. – С. 1-21.
166. Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г. в городе Киеве и. д. председателя санитарной комиссии К. М. Гамалия. – К., 1893. – 39 с.
167. Отчёт по заведованию берегом и гаванью за 1902 г. // Известия Киевской городской думы. – 1903. – № 10. – С. 2-3.
168. Отчёт по мостовым работам за 1886 г. // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 4. – С. 1-16.
169. Отчёт по мостовым работам в 1887 г. // Известия Киевской городской думы. – 1888. – № 3. – С. 1-10.
170. Отчёт по мостовым работам за 1888 г. // Известия Киевской городской думы. – 1889. – № 5. – С. 1-61.
171. Отчёт по мостовым работам в 1889 г. // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 5. – С. 1-61.
172. Отчёт по мостовым работам в 1891 г. // Известия Киевской городской думы. – 1892. – № 1. – С. 1-42.
173. Отчёт по мостовым работам в 1901 г. // Известия Киевской городской думы. – 1902. – № 10. – С. 1-32.
174. Отчёт по мостовым работам, исполненными в 1894 г. // Известия Киевской городской думы. – 1895. – № 6. – С. 1-17.
175. Памятная книжка Киевской городской училищной комиссии на 1911 год. – К., 1911. – 68 с.
176. *Пантюхов И. И.* Опыт санитарной топографии и статистики Киева / И. И. Пантюхов. – К., 1877. – 450 с.
177. *Пантюхов И. И.* Статистические и санитарные очерки Киева / И. И. Пантюхов. – К., 1875. – 68 с.
178. Приложение к протоколу № 23 // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 5. – С. 255-256.
179. Проект договора о выкупе водопровода, выработанный юридической комиссией в заседании 3-го июля 1914 г. // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 8. – С. 10-13.
180. Протокол заседания Киевской городской думы № 6 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 6. – С. 152.
181. Протокол заседания Киевской городской думы № 12 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 7. – С. 275-276.

182. Протокол заседания Киевской городской думы № 19 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 10. – С. 309-312.
183. Протокол заседания Киевской городской думы № 20 // Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 10. – С. 330.
184. Протокол заседания Киевской городской думы № 2 // Известия Киевской городской думы. – 1881. – № 2. – С. 41-44.
185. Протокол заседания Киевской городской думы № 6 // Известия Киевской городской думы. – 1881. – № 2. – С. 73-74.
186. Протокол заседания Киевской городской думы № 8 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 5. – С. 91.
187. Протокол заседания Киевской городской думы № 11 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 6. – С. 109-110.
188. Протокол заседания Киевской городской думы № 12 // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 6. – С. 119.
189. Протокол заседания Киевской городской думы № 9 // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 6. – С. 154-155.
190. Протокол заседания Киевской городской думы № 7 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 5. – С. 80.
191. Протокол заседания Киевской городской думы № 8 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 5. – С. 87.
192. Протокол заседания Киевской городской думы № 9 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 6. – С. 101.
193. Протокол заседания Киевской городской думы № 16 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 9. – С. 9-11.
194. Протокол заседания Киевской городской думы № 28 // Известия Киевской городской думы. – 1887. – № 11. – С. 208.
195. Протокол заседания Киевской городской думы № 41 // Известия Киевской городской думы. – 1888. – № 11. – С. 420-421.
196. Протокол заседания Киевской городской думы № 43 // Известия Киевской городской думы. – 1890. – № 10. – С. 497-505.
197. Протокол заседания Киевской городской думы № 16 // Известия Киевской городской думы. – 1892. – № 4. – С. 204-205.
198. Протокол заседания Киевской городской думы № 5 // Известия Киевской городской думы. – 1893. – № 2. – С. 65-66.

199. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 1 – С. 1.
200. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 4. – С. 15-18.
201. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 4. – С. 22.
202. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 15. – С. 13-14.
203. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 17. – С. 10.
204. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 17. – С. 23-36.
205. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 19. – С. 6-7.
206. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 20. – С. 11-21.
207. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 24. – С. 1.
208. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1871. – № 24. – С. 9-10.
209. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 3. – С. 11-24.
210. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 9. – С. 6-14.
211. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 10. – С. 2-5.
212. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 15. – С. 3,8.
213. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 16. – С. 5.
214. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 17. – С. 2-4.
215. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1872. – № 17. – С. 5-7.
216. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 1. – С. 5-6.

217. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 16. – С. 311.
218. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 19. – С. 346-348.
219. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 20. – С. 350-351.
220. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 20. – С. 358-359.
221. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 21. – С. 369-370.
222. Протоколы Киевской городской думы. – К.: Унив. тип., 1873. – № 21. – С. 371-380.
223. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – № 3. – С. 7-11.
224. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – № 7. – С. 56.
225. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – № 12. – С. 171-174.
226. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1875. – № 14. – С. 270.
227. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1876. – № 9. – С. 293-294.
228. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – № 2. – С. 55-56.
229. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – № 10. – С. 299-300.
230. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1877. – № 14. – С. 427-428.
231. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1878. – № 4. – С. 162-169.
232. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – № 5. – С. 75-76.
233. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – № 6. – С. 78-82.
234. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – № 8. – С. 93.

235. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – № 18. – С. 484.
236. Протоколы Киевской городской думы. – К., 1879. – № 27. – С. 702-703.
237. *Рабчевский В.* Водоснабжения города Киева в его прошлом, настоящем и будущем / В. Рабчевский // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 3. – С. 72-84.
238. Раскладка оценочного сбора на 1883 г. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 7. – 277 с.
239. Результаты мостовых работ за последние 9 лет // Известия Киевской городской думы. – 1884. – № 5. – 6 с.
240. Результаты приема детей в городские училища в начале 1909/1910 учебного года // Известия Киевской городской думы. – 1909. – № 12. – 43 с.
241. Речь, произнесенная городским головою в заседании думы 21 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 годов. – К.: Тип. И. Н. Кушнерева, 1883. – 32 с.
242. *Рубинштейн А. В.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / А. В. Рубинштейн // Отдельный оттиск «Известий киевской городской думы». – 1912. – № 3-4. – 55 с.
243. Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного устава, обязательных постановлений городской думы, циркуляров и решений правительствующего Сената. – К., 1913. – 9 с.
244. Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1914. – 311 с.
- 244а Слідчо-наглядіві справи Тараса Шевченка: корпус документів (1847–1859): метаграфовані тексти / Упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра. – К.: Арій, 2018. – 750 с.
245. Собрание Киевской городской думы 19-22 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 4. – С. 6.
246. Собрание Киевской городской думы 4-6 июня // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 5-7. – С. 86.

-
247. Собрание Киевской городской думы 5-6 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – № 1-3. – С. 115.
248. Список избирателей г. Киева на 1883 р. // Известия Киевской городской думы. – 1883. – № 1. – 135 с.
249. *Твердохлебов В. Н.* Городское обслуживание и оценка недвижимых имуществ: (закон от 6 июня и городской оценочный сбор): доклад Первому всероссийскому съезду деятелей и специалистов по городскому благоустройству в Одессе 1910 г. / В. Н. Твердохлебов. – Одесса, 1911. – 15 с.
250. Труды Первого всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов в г. Киеве с 10-го по 20-е сент. 1913 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1914. – 561 с.
251. Указатель к протоколам Киевской городской думы 1871–1879 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1880. – 209 с.
- 251а Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроби державного регулювання: Зб. док. і матер. / Упор. Г. Боряк. – К.: ТОВ «Кліо», 2015. – 880 с.
252. Устав Киевской городской публичной библиотеки. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1896. – 6 с.
253. Устройство городской управы и городской канцелярии. – К., 1871. – 8 с.
254. Финансовый отчет Киевской городской управы за 1910 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1911. – 182 с.
255. Финансовый отчет Киевской городской управы за 1911 г. – К.: Тип. наследника К. Круглянского, 1912. – 263 с.
256. Численность населения г. Киева на 1 января 1910 г. по данным городской полиции // Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 8. – С. 21-31.
257. *Шлейфер Г.* Доклад по вопросу об устройстве в г. Киеве водоснабжения артезианскою водою / Г. Шлейфер // Известия Киевской городской думы. – 1893. – № 5. – С. 1-16.
258. *Яковлев А. И.* Право города на земли, занятые сооружениями бывшей Киевской крепости и ее эспланадою / А. И. Яковлев // Киевские городские известия. – 1916. – № 5-6. – С. 13-38.
259. *Яснопольский Л.* Грузооборот г. Киева за десятилетие 1904–1913 г. / Л. Яснопольский // Материалы киевского город-

ского временного статистическо-экономического бюро. – К., 1917. – 120 с.

260. *Яснопольский Л.* Снабжения города Киева скотом и мясом за десятилетия 1906–1915 года / Л. Яснопольский // Материалы киевского городского временного статистическо-экономического бюро. – Вып. 1. – К., 1916. – 57 с.

Статистичні матеріали

261. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демеевка с Саперной слободкой. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1875. – 401 с.
262. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния. Т. XVI. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 310 с.
263. *Семенов-Тянь-Шанский В.* Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии / В. Семенов-Тянь-Шанский // Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики. – Т. 10. – Вып. 2. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 212 с.
264. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – К. [Б.г.]. – С. 3-9.
265. *Чубинский П.* Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года / П. Чубинский // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. II. – К., 1875. – С. 187-218.

Наративні джерела

266. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник / О. Ф. Кістяківський / Упор.: В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – Т. 1 (1874–1879). – К.: Наукова думка, 1994. – 647 с.
267. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник / Упор.: В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – Т. 2 (1879–1884). – К.: Наукова думка, 1995. – 384 с.
268. *Паталеев А. В.* Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев (перевидання спогадів, опублі-

кованих у газеті «Последние новости» за 1913–1916 pp.) / Упорядник О. М. Друг. – К.: «Либідь», 2008. – 432 с.

269. Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. – К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1910. – 211 с.

Періодика

270. Всеобщее избирательное право // Киевлянин. – 1906. – 16 февраля. – С. 3.
271. Дуброва С. П. Киевские городские скотобойни / С. П. Дуброва // Вестник общественной ветеринарии. – 1911. – № 5. – С. 815-818.
272. Итоги основных выборов в Киевскую городскую думу // Киевлянин. – 1910. – 3 декабря. – С. 3.
273. К предстоящим выборам новой Киевской думы // Киевлянин. – 1902. – 4 января. – С. 3.
274. Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 5-6. – С. 380-399.
275. Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. / Н. В. Молчановский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 7. – С. 47-63.
276. Накануне городских выборов // Киевский вестник. – 1871. – 8 января. – С. 3.
277. От центрального комитета русских избирателей к избирателям Печерского участка // Киевлянин. – 1910. – 14 ноября. – С. 4.
278. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1867. – 14 марта. – С. 3.
279. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 10 ноября. – С. 3.
280. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 19 ноября. – С. 3.
281. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 24 ноября. – С. 3.
282. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 26 ноября. – С. 3.
283. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 3 декабря. – С. 3.
284. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 17 декабря. – С. 3.
285. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1870. – 22 декабря. – С. 3.
286. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 28 января. – С. 3.

287. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 6 февраля. – С. 3.
288. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 9 февраля. – С. 3.
289. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1871. – 21 октября. – С. 3.
290. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1872. – 20 мая. – С. 3.
291. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1872. – 15 июня. – С. 3.
292. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1874. – 3 января. – С. 3.
293. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1875. – 9 января. – С. 3.
294. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1875. – 10 января. – С. 3.
295. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 6 января. – С. 3.
296. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 13 января. – С. 3.
297. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 25 января. – С. 3.
298. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 8 марта. – С. 3.
299. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 13 марта. – С. 3.
300. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 22 марта. – С. 3.
301. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 23 июня. – С. 4.
302. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 6 февраля. – С. 3.
303. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 14 февраля. – С. 3.
304. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 15 февраля. – С. 3.
305. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1879. – 24 февраля. – С. 3.
306. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1883. – 2 февраля. – С. 3.
307. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1886. – 30 сентября. – С. 4.
308. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1887. – 11 февраля. – С. 3.
309. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1891. – 29 января. – С. 3-4.
310. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1891. – 20 февраля. – С. 3-4.
311. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1892. – 6 января. – С. 4.
312. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1892. – 14 марта. – С. 3.
313. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1893. – 5 декабря. – С. 3.
314. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1894. – 11 января. – С. 3.
315. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1902. – 13 февраля. – С. 3.
316. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 4 августа. – С. 3.
317. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 20 октября. – С. 3.
318. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 27 октября. – С. 3.
319. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 10 ноября. – С. 3.
320. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 16 ноября. – С. 3.

-
321. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1905. – 29 декабря. – С. 3.
 322. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 1 июня. – С. 3.
 323. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 24 мая. – С. 3.
 324. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 27 мая. – С. 3.
 325. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 30 мая. – С. 3.
 326. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 3 июня. – С. 3.
 327. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 6 июня. – С. 3.
 328. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1906. – 8 июня. – С. 3.
 329. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 5 марта. – С. 4.
 330. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 1 июня. – С. 3.
 331. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1910. – 15 ноября. – С. 3.
 332. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1911. – 11 января. – С. 4.
 333. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1911. – 4 февраля. – С. 3.
 334. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1912. – 10 января. – С. 3-4.
 335. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 30 января. – С. 3.
 336. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 28 февраля. – С. 4.
 337. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 11 октября. – С. 3.
 338. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1913. – 20 ноября. – С. 4.
 339. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1914. – 1 декабря. – С. 3.
 340. [Хроника событий] // Киевлянин. – 1914. – 11 июля. – С. 3.
 341. [Хроника событий] // Киевская заря. – 1906. – 6 июля. – С. 3.
 342. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1911. – 9 марта. – С. 4.
 343. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1911. – 18 октября. – С. 4.
 344. [Хроника событий] // Киевская мысль. – 1913. – 18 июня. – С. 4.
 345. [Хроника событий] // Киевский вестник. – 1870. – 16 декабря. – С. 3.
 346. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1889. – 11 июля. – С. 4.
 347. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1894. – 23 ноября. – С. 3.
 348. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1894. – 27 ноября. – С. 3.
 349. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1898. – 5 декабря. – С. 2.

350. [Хроника событий] // Киевское слово. – 1902. – 14 мая. – С. 3.
352. [Хроника событий] // Паровоз. – 1870. – 23 декабря. – С. 3.
353. [Хроніка подій] // Громадська думка. – 1906. – 12 октября. – С. 3.
354. [Хроніка подій] // Громадська думка. – 1906. – 22 октября. – С. 3.

Література

355. Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления / А. Л. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 192 с.
356. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода / Н. П. Анциферов. – Ленинград: Сеятель, 1926. – 168 с.
357. Ашлей Перси. Местное и центральное управление: Сравнит. обзор учреждений Англии, Франции, Пруссии и Соединенных штатов / Перси Ашлей. Перевод с английского В. Ф. Дерюжинского. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1910. – 296 с.
358. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 1. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1905. – 569 с.
359. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 2. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1912. – 986 с.
360. Білівненко С. М. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття) / С. М. Білівненко, В. М. Константинова, С. А. Леп'явко та ін. – Київ–Нікополь–Запоріжжя: «Тандем-У», 2002. – 399 с.
361. Блер Рубл. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої доби», Москви «срібного віку» та Осака епохи Мейджі) / Рубл Блер. Переклад з англійської Г. Сокурєнко, Я. Франко. – К.: «Стилос», 2010. – 402 с.

362. *Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С.* Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія / В. Бойко, Д. Казіміров, С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 192 с.
363. *Бортніков В. І.* Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. І. Бортніков. – Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки., 2015. – 480 с.
364. *Вебер М.* История хозяйства. Город / М. Вебер. Перевод с немецкого. – М.: «Канон-пресс-Ц, Кучково поле», 2001. – 576 с.
365. *Вентиг Г.* Экономическое значение больших городов / Г. Вентиг // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. Сб. ст. проф. К. Бюхера, Г. Майра, Г. Зиммеля, Г. Бентига, Т. Петермана и Д. Шефера. – СПб.: Книгоиздательское Т-во «Просвещение», 1905. – С. 85-116.
366. *Велихов Л. А.* Основы городского хозяйства: Репринт. изд. / Л. А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 468 с.
367. *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
368. *Вирський Д. С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Д. С. Вирський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
369. *Вільшанська О. Л.* Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 172 с.
370. *Вологодцев И. К.* Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Х.: Держвидавництво «Господарство України», 1930. – Вып. 2. – С. 93-205.
371. *Галайба В. В.* Из жизни губернского Киева / В. В. Галайба. – К.: Sky house, 2015. – 320с.
372. *Галайба В. В.* Хроніка старого Києва. Вип. 1 / В. В. Галайба. – К.: Бібліотека українця, 2003. – 176 с.

373. *Гассерт К.* Города. Географический этюд / К. Гассерт. В переводе с немецкого Л. Д. Синицкого. – М.: Т-во И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 170 с.
374. *Гессен В. М.* Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб.: Издания Право, 1904. – 237 с.
375. *Глизь Ю. І.* Київська дума і благоустрій міста (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Київська старовина. – 2011. – № 6. – С. 157-171.
376. *Глизь Ю. І.* Документи Центрального державного історичного архіву, м. Київ про діяльність Київської міської думи / Ю. І. Глизь // Архіви України. – 2012. – № 6 (282). – С. 62-70.
377. *Глизь Ю. І.* Київська міська дума і шанування Тараса Шевченка / Ю. І. Глизь // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 33-38.
378. *Глизь Ю. І.* Міський голова Києва М.К. Ренненкампф: спроба соціологічного портрету / Ю. І. Глизь // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 191-196.
379. *Глизь Ю. І.* Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – № 22. – С. 174-193.
380. *Глизь Ю. І.* Виборчі процедури у формуванні Київської міської думи (1871 р. – початок XX ст.) / Ю. І. Глизь // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2014. – С. 514-528.
381. *Глизь Ю. І.* Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) / Ю. І. Глизь // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 37-59.
382. *Горбачев В. П.* Городская реформа 1870 года в Украине / В. П. Горбачев. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД, Международная ассоциация историков права, 2008. – 320 с.

383. *Горбачев В. П.* Принципы городского избирательного права по городской реформе 1892 года в Российской империи / В. П. Горбачев // Проблемы правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 4. – С. 62-70.
384. *Горбачев В.П.* Реализация избирательных прав по городской реформе 1892 года в Украине / В. П. Горбачев // Проблемы правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 3. – С. 33-40.
385. *Гуго Л.* Новейшие течения в английском городском самоуправлении / Л. Гуго. Перевод с немецкого Д. Протопова. – СПб.: Изд. О. Н. Поповой, 1898. – 379 с.
386. *Гуржій І. О., Гуржій О. І.* Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст / І. О. Гуржій, О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.
387. *Дамашке А.* Задачи городского хозяйства / А. Дамашке. Перевод с немецкого В. Я. Канеля. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1904. – 324 с.
388. *Данилычев П. В.* Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 годы / П. В. Данилычев. – К., 1898. – 26 с.
389. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – 169 с.
390. *Дейвіс Норман.* Європа: Історія / Норман Дейвіс / Переклад з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: «Основи», 2006. – 1464 с.
391. *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. – СПб.: Тип. М. М. Меркульева, 1875. – Т. 1. – 508 с.
392. *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. – Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1877. – Т. 2. – 565 с.
393. *Дитятин И. И.* Наше городское самоуправление: (Речь, произнесенная на годичном акте Демидовского юрид. лица

- 30 августа 1876) / И. И. Дитятин. – Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1876. – 51 с.
394. *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України, 2008. – 271 с.
395. *Донік О. М.* Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
396. *Друг О. М.* Вулицями старого Києва / О. М. Друг. – Львів: «Світ», 2013. – 496 с.
397. *Еремеев С. Т.* Киев и его Городовое положение / С. Т. Еремеев. – К., 1874. – 77 с.
398. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським // Беломесяцев А. Б., Єрофалов Б. Л., Ієвлева В. П., Кальницький М. Б., Кондель-Пермінова Н. М., Сідорова О. І., Скібіцька Т. В. – К.: Варто, 2012. – 559 с.
399. *Загряцков М. Д.* Социальная деятельность городского самоуправления на Западе. – Вып. 1. Проблемы муниципализации / М. Загряцков. – К.: Тип. унів. Св. Владимира, 1906. – 68 с.
400. *Заславская Н. А.* К истории городского самоуправления Киева в конце XIX – начале XX в. / Н. А. Заславская // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2: История. – 2011. – Вып. 2. – С. 66-71.
401. *Заяць О. А.* Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Я. Заяць. – Київ–Львів, 2012. – 558 с.
402. *Зиммель Г.* Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение: сб. ст. проф. К. Бюхера, Г. Майра, Г. Зиммеля, Г. Бентига, Т. Петермана и Д. Шефера. – СПб.: Т-во «Просвещение», 1905. – С. 117-136.
403. *Зомбарт Вернер.* Современный капитализм. Т. 1. Генезис капитализма / Вернер Зомбарт. – М.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерова, 1904. – 586 с.

-
404. *Зомбарт Вернер*. Современный капитализм. Т. 2. Теория капиталистического развития / Вернер Зомбарт. – М.: Тип. товарищества И. Н. Кушнерова, 1904. – 485 с.
405. *Зырянов П. Н.* Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914 гг.) / П. Н. Зырянов // Исторические записки. – Т. 107. – М.: Наука, 1982. – С. 226–296.
406. *Иконников В. С.* История Киева 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. – К.: Унив. тип., 1904. – 355 с.
407. История Киева. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.
408. *Ісвлева В. П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ – першої третини ХХ століття / В. П. Ісвлева. – К.: Прес-КІТ, 2008. – 248 с.
409. Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.
410. Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 132–135, 166–174.
411. *Кальницький М. Б.* Київ. Прикмети часу. 1890-ті роки / М. Б. Кальницький. – К.: ВАРТО, 2013. – 144 с.
412. *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 92 с.
413. *Карамаш С., Кобзар В.* Нові архівні джерела про зведення в Києві першої централізованої каналізації / С. Карамаш, В. Кобзар // Красзнавство. – 2014. – № 3/4. – С. 11–15.
414. Киевский трамвай за 40 лет 1892–1932. – К.: Киевский Трамвайный Трест, 1933. – 160 с.
415. *Кобзар В. В., Царик Н. Ф., Кисленко П. Л.* Канализация Киева 1894–1994 гг. / В. В. Кобзар, Н. Ф. Царик, П. Л. Кисленко. – К.: Киевводоканал, 1994. – 96 с.
416. *Ковалинский В.* Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 368 с.
417. *Ковалинский В.* Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
418. *Ковалинський В., Друг О., Мельник О.* Від вїята – до мера / В. Ковалинський, О. Друг, О. Мельник. – К.: ДОН-97, 2003. – 64 с.

419. *Ковалинський В.* Київські мініатюри. Книга третя. Окремі епізоди з історії м. Києва / В. Ковалинський. – К.: Купола, 2004. – 452 с.
420. *Кованько П. Л.* Местный бюджет Украины в 1912 г. (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении) / П. Л. Кованько. – Х.: Фин.-эконом. бюро НКФ УССР, 1923. – 80 с.
421. *Кованько П. Л.* Финансовые проблемы землевладения русских городов / П. Л. Кованько. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1919. – 421 с.
422. *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.
423. *Константинова В. М.* Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. – 99 с.
424. *Константинова В. М.* Проблеми міського самоврядування і земства другої половини XIX – на початку XX ст.: південноукраїнський аспект / В. М. Константинова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X-XV. – Дрогобич: Коло, 2011. – С. 255-263.
425. *Корнічук Д.* Мільйон на рейках / Д. Корнічук // Контракт. – 2006. – № 48. – С. 68-72.
426. *Кошман Л. В.* Городская жизнь в России XX ст.: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М.: РОССПЭН, 2008. – 448 с.
427. *Кулик В.* Ніжинська міська управа / В. Кулик // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 47-51.
428. *Лебедев В. А.* Местные налоги / В. А. Лебедев. – СПб.: Тип. А. М. Вольфа, 1886. – 607 с.
429. *Лебедева В. М.* В. Довнар-Запольський – гласний Київської міської думи / В. Лебедева // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 172-176.

430. *Леп'явко С.* Чернігів. Історія міста / С. Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
431. *Макаров А. М.* Киевская старина в лицах. XIX век / А. М. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.
432. *Любченко В. Б.* Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст. / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 268-284.
433. *Макаров А. М.* Малая энциклопедия старины. – 2-е изд. / А. М. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.
434. *Малаков Д.* Из истории автомобиля на улицах Киева / Д. Малаков // День. – 2012. – № 38. – С. 14.
435. *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва / Д. Малаков. – К.: «Кий», 2009. – 386 с.
436. *Малаков Д., Друг О.* Особняки Києва / Д. Малаков, О. Друг. – К.: «Кий», 2004. – 822с.
437. *Масленіков Н.* Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва / Н. Масленіков // Праці комісія для вивчення фінансових справ. – К., 1929. – Вип. 5, ч. 1. – С. 103-114.
438. *Машкевич С. В.* До історії автобусного сполучення у дореволюційному Києві / С. В. Машкевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – № 2 (115). – С. 38-41.
439. *Машкевич С. В.* До історії тарифів на громадський транспорт в Києві / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 45-54.
440. *Машкевич С. В.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч. 1 (86). – С. 35-44.
441. *Машкевич С. В.* Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (Артилерійська) лінія / С. В. Машкевич // Краєзнавство. – 2014. – Ч. 2 (87). – С. 15-27.
442. *Машкевич С. В.* Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці / С. В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2014. – № 44. – С. 113-123.

443. *Машкевич С. В.* Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ–Пуца-Водиця / С. В. Машкевич // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – 2012. – № 38. – С. 22-32.
444. *Мельничук О. Ф.* Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О. Ф. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 152 с.
445. *Молчанов В. Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с.
446. *Молчанов В. Б.* Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 9. – С. 165-174.
447. *Москаленко В. Ф., Яворовський О. П., Ступак Ф. Я., Сахарчук І. М., Антонюк О. Я.* Академік О. В. Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження) / В. Ф. Москаленко, О. П. Яворовський, Ф. Я. Ступак, І. М. Сахарчук, О. Я. Антонюк // Україна. Здоров'я нації. – 2012. – № 2-3. – С. 13-21.
448. *Мошенський С. З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С. З. Мошенський. – Лондон: «Xlibris», 2014. – 503 с.
449. *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / В. А. Нардова. – Ленинград, 1984. – 258 с.
450. *Нардова В. А.* Городское управление в России после реформы 1870 г. / В. А. Нардова // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М.: Изд. Московского университета, 1992. – С. 221-238.
451. *Нардова В. А.* Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В. А. Нардова // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – С. 224-236.

-
452. *Нардова В. А.* Самодержавие и городские думы в кон. 19 – нач. 20 вв. / В. А. Нардова. – СПб.: Наука, 1994. – 196 с.
453. *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX вв.: власть и общество / В. А. Нардова. – М.: Лики России, 2014. – 575 с.
454. *Одесса 1794–1894.* – Одеса, 1894. – 852 с.
455. *Озеров И. Х.* Большие города, их задачи и средства управления: С 15 диаграммами (Публичная лекция) / И. Х. Озеров, Проф. Московского Университета. – 2-е издание значительно дополненное. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 135 с.
456. *Озеров И. Х.* Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит: Репринт. изд. / И. Х. Озеров. – М.: ООО «ЮрИмфоР-Пресс», 2008. – 622 с.
457. *Патриція Герлігі.* Одеса: Історія міста, 1794–1914 / Герлігі Патриція. – К.: «Критика», 1999. – 383 с.
458. Петербургская городская дума, 1846–1918. – Ред. кол.: В. А. Нардова (отв. ред.) и др. – СПб.: «Лики России», 2005. – 544 с.
459. *Петімко П. І., Царік М. Ф., Кобзар В. В., Кириченко О. І.* Водопостачання Києва. 1872–1897 рр. / П. І. Петімко, М. Ф. Царік, В. В. Кобзар, О. І. Кириченко. – К.: Логос, 1997. – 360 с.
460. *Писарькова Л. Ф.* Московская городская дума: 1863–1917 / Л. Ф. Писарькова. – М.: Мосгорархив, 1998. – 567 с.
461. *Писарькова Л. Ф.* Городские реформы в России и Московская дума / Л. Ф. Писарькова. – М.: Новый хронограф, 2010. – 752 с.
462. *Подов В. І., Курило В. С.* Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2009. – 256 с.
463. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2008. – 101 с.

464. *Прищепя О. П.* Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 267 с.
465. *Райнер Лінднер.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії / Лінднер Райнер. За ред. О. М. Доніка. – К.–Донецьк: «Промінь», 2008. – 496 с.
466. *Раковський Л.* Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в II пол. ХІХ ст. / Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1995. – Вип. 3. – С. 33-40.
467. *Редлих И.* Английское местное управление. Изложение внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / И. Редлих. Перевод с немецкого Ф. Ильяшевича. – Т. 1. – СПб.: Тип. Альтшюлера, 1907. – 443 с.
468. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу: (ХІХ – початок ХХ ст.). / О. П. Реєнт. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. – 340 с.
469. *Рисс А.* Основы муниципального хозяйства / А. Рисс / Перевод с немецкого А. Ф. Дедусенко. – Рига: Изд. «Наука и жизнь», 1914. – 132 с.
470. *Салій І.* Обличчя столиці в долях їх керівників / І. Салій. – К.: Довіра, 2008. – 559 с.
471. *Свердлик З. М.* Порядок проведення засідань органів міського самоврядування наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Київської міської думи) / З. М. Свердлик // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2014. – № 2. – С. 48-53.
472. *Свешников М. И.* Основы и пределы самоуправления: Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств / М. И. Свешников. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1892. – 296 с.
473. *Семенов Д. Д.* Городское самоуправление: очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1901. – 405 с.

474. *Семеновский С. Н.* Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование / С. Н. Семеновский. – Одеса: Юридична література, 2002. – 158 с.
475. *Серга Ж. І.* З історії забудови Києва у XIX – поч. XX століть / Ж. І. Серга // Архіви України. – 2011. – № 5 (275). – С. 68-77.
476. *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. / Т. Слюдікова // Архіви України. – 2009. – № 1-2 (263). – С. 61-78.
477. *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. / Т. Слюдікова // Архіви України. – 2009. – № 3-4 (264). – С. 47-65.
478. *Стегней М. М.* Організація ветеринарної служби київських міських скотобоєнь (1888–1914 рр.) / М. М. Стегней // Науковий вісник Львівського Національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжинського. – Т. 12, № 3 (45), Ч. 5. – 2010. – С. 245-247.
479. *Страшко Є.* До історії ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) / Є. Страшко // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 60-64.
480. *Твердохлебов В. Н.* Местные финансы / В. Н. Твердохлебов. – Одесса: Тип. «Печатное слово», 1919. – 304 с.
481. *Фінанси Києва: історія та сьогодення.* Інформаційно-аналітичний довідник // Студінський В. А., Верба Д. А., Терещенко О. В. – К.: Фенікс, 2010. – 320 с.
482. *Цибуленко Л. О.* Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. / Л. О. Цибуленко. – Херсон: Айлант, 2003. – 159с .
483. *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
484. *Шандра В. С.* Початкова та середня освіта у Києві в першій половині XIX ст. [Огляд фонду № 707] / В. С. Шандра // Архіви України. – 1980. – № 5. – С. 63–67.

485. *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 437 с.
486. *Шандра В. С.* Київ у XIX – на початку XX ст. / В. С. Шандра // Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – С. 158-193.
487. *Шапаровський Г.* Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (у минулому й сучасному) / Г. Шапаровський // Праці комісії для вивчення фінансових справ. – К.: УАН, 1929. – Вип. 5, ч. 1. – С. 115-129.
488. *Шара Л. М.* Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.) / Л. М. Шара. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 224 с.
489. *Шоу А.* Городское управление в Западной Европе / А. Шоу. Перевод с английского. – М.: Тип. В. Рихтера, 1899. – 657 с.
490. *Шрейдер Г. И.* Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – Т. 1 – М.: Паровая скоропечатня «Восток», 1902. – 337 с.
491. *Щепкин М. П.* Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Историко-статистическое описания / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1888. – Ч. 1. – Вып. 1. – 334 с.
492. *Щепкин М. П.* Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Историко-статистическое описания / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1890. – Ч. 2. – Вып. 2. – 846 с.
493. *Щепкин М. П.* Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1877 гг. Народное образование в 1863–1898 гг. Историко-статистическое описание / М. П. Щепкин. – М.: Издание Московской городской думы (Московская городская тип.), 1901. – Ч. 1. – Вып. 1. – 468 с.
494. *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування / Д. Щербаківський. – К.: Б. в., 1925. – 51 с.
495. *Щербина В. І.* Нариси з історії Київва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) / В. І. Щербина // Нові студії з історії Київва. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. – 165 с.

496. *Янишин Б. М.* Міста та містечка Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків / Б. М. Янишин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 19. – С. 497-503.
497. *Янишин Б. М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / Б. М. Янишин. – К.: Інститут історії України, 2008. – 320 с.
498. *Янишин Б. М., Тельвак В. П.* Щоденне життя галицького містечка другої половини XIX ст. на сторінках місцевої періодики (за матеріалами «Gazety Naddniestrzańskoi») / Б. М. Янишин, В. П. Тельвак // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 20. – С. 336-348.
499. *Ярошевич А. І.* Київ як економічний центр / А. І. Ярошевич. – К.: Провідник. – К., 1930. – С. 169-188.
500. *Яснопольский Л.* Киев как распределительный центр / Л. Яснопольский // Журн. Киев. губэконо. – 1923. – № 1. – С. 38-69.
501. *Яснопольский Л.* Киев как торговый центр / Л. Яснопольский // Киевская Контрактовая ярмарка 1923 года. – К., 1923. – С. 30-43.

Дисертації й автореферати

502. *Білокінь М. В.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. В. Білокінь. – Х., 2002. – 19 с.
503. *Головка О. М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Головка. – Х., 1997. – 18 с.
504. *Горбачов В. П.* Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. П. Горбачов. – Х., 1995. – 19 с.

505. *Іващенко І. Я.* Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Я. Іващенко. – К., 2012. – 16 с.
506. *Коробка В. М.* Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.)): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. М. Коробка. – Донецьк. 2010. – 20 с.
507. *Кулінська С. Ю.* Київ у другій половині XIX століття: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Ю. Кулінська. – К., 1995. – 177 с.
508. *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О М. Марченко. – Одеса, 1997. – 17 с.
509. *Медведєв Ю. Л.* Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. Л. Медведєв. – Луганськ, 2011. – 232 с.
510. *Плаксій Т. М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. М. Плаксій. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
511. *Токарев В. Н.* Харьковское городское самоуправление по Городовому положению 1870 года (историко-правовое исследование). – Дис. ... кандидата юр. наук: 12.00.01 / В. Н. Токарев. – Х., 1998. – 18 с.
512. *Шара Л. М.* Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат ... дис. канд. истор. Наук: 07.00.01. / Л. М. Шара. – Х., 2002. – 18 с.
513. *Щерба Т. О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. О. Щерба. – Донецьк: Донецький національний університет, 2001. – 29 с.

Електронні ресурси

514. *Бадалова О. С.* Миколаївська міська дума і управа та її роль в соціально-економічному житті міста в другій половині XIX століття [Електронний ресурс] / О. С. Бадалова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Серія: Державне управління. – 2010. – Т. 125, Вип. 112. – С. 58-62. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdu_2010_125_112_14.pdf.
515. *Никитин Ю. А.* Реализация городской реформы 1892 года в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях [Електронний ресурс] / Ю. А. Никитин // Учёные записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – Вип. 3 (27). – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/realizitsiya-gorodskoy-reformy-1892-goda-v-poltavskoy-harkovskoy-i-chernigovskoy-guberniyah>.
516. *Ступак Ф. Я.* Из опыта деятельности городских общественных управлений в области народного образования [Електронний ресурс] / Ф. Я. Ступак. – Режим доступу до ресурсу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat28.html.

Іноземна література

517. *Faith Hillis.* Children of Rus': right-bank Ukraine and the invention of a Russian nation / Hillis Faith. – Ithaca: Cornell University Press, 2013. – 329 p.
518. *Faith Hillis.* Migration, Mobility, and Political Conflict in Late Imperial Kiev // Russia in Motion: Cultures of Human Mobility since 1850. Ed. by John Randolph and Eugene M. Avrutin / Hillis Faith. – Chicago: University of Illinois Press, 2012. – P. 25-42.
519. *Hamm M. F.* Kharkov's Progressive Duma, 1910–1914: A study in Russian Municipal Reform / M. F. Hamm. // Slavic Re-view. – 1981. – Vol. 40. – N 1. – P. 17-36.

520. *Hamm. M. F.* Kiev: A Portrait, 1800–1917 / M. F. Hamm. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 304 p.
521. *Natan M. Meir.* Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914 / Meir M. Natan. – Bloomington: Indiana University Press, 2010. – 403 p.

Довідкові видання

522. *Воробьева Ю. С.* Губернское по городским делам присутствие / Ю. С. Воробьева // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): Сл.-спр. – Кн. 1 (А–Г). – М.: Наука, 1996. – С. 318.
523. *Ренненкампф М. К.* // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884 / Сост. под ред. В. С. Иконникова. – К.: Унив. тип., 1884. – С. 561-565.
524. *Чериковер И.* Киев / И. Чериковер // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб.: Общество для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз-Ефрон. – 1911. – Т. 9. – С. 522-523.

Іменний покажчик

- Абрамович Ц.А. 246
Аврамов Г.Т. 256
Александров 45
Алексєєв 240
Альоxін 65
Антонов А.Л. 297, 241
Антонович В.Б. 159, 237
Антонюк О.Я. 305
Анциферов М.П. 297
Арістархов М.Д. 256
Афансьєв Є.І. 72, 203, 237, 240
Ашлей Перси 297
- Багалій Д.І. 297
Бадалова О.С. 312
Балабуха 40
Балаклєєв 240
Балашов 45, 237
Балкін К.Я. 203
Балог 207
Барбан (Барбин) 237, 241
Барський 240
Басков 241
Бергер Фердінанд 161
Березовський І.М. 246
Берендтс Едуард 87
Беренштам В.Л. 237
Бернер Я.М. 51, 172, 237, 240, 246
Бжозовський Ф.Д. 256
Биховський І.М. 256
Білівненко С.М. 297
Білокінь М.В. 16, 310
Блер Рубл 6, 222, 297

Богданов П.С. 162, 240, 241
Бойко В. 298
Борисов Я.М. 237, 240, 246
Боровик Н.С. 256
Бортніков В.І. 298
Бошко В.Д. 246
Бражников В.І. 246, 256
Братман Е.П. 177
Бричкін Г.І. 246, 256
Бродський Л.І. 93, 131, 172, 208, 237, 240, 241
Бубнов М.М. 18, 168, 281
Буковинський М.Т. 256
Булава Г.І. 256
Буличенко В.Т. 172
Бунге М.Х. 22, 43, 64, 66, 237, 240, 241, 256, 263, 265
Бурчак Ф.С. 144, 246, 256

Васильев В. 281
Ващенко-Захарченко 45
Вебер М. 7, 162, 222, 298
Веліхов Л.О. 11, 77, 91
Вентиг Г. 10, 298
Верменич Я.В. 8, 298
Вертецький Я.К. 256
Вирський Д.С. 298
Вишневський Г.І. 72, 237, 241
Вишневський П.П. 256
Вільшанська О.Л. 298
Вітте С.Ю. 91
Воблий К.Г. 152
Войтенко Ф.І. 43
Волинський М.М. 256
Волковинський В.В. 246
Вологодцев І.К. 298
Волинський М.Т. 281
Вольфсон Ф.Є. 237
Воробьева Ю.С. 313

Галайба В.В. 23, 298
Гамалія К. 191, 194, 287
Гарницький 240
Гарнич-Гарницький 237
Гарріс 205
Гарф Е.К. 219
Гассерт К. 10, 299
Гаупт 153
Гейер Луї 219
Герлігі Патриція 14, 222, 306
Гессен В.М. 9, 299
Гілліс Фейт 21, 222
Гінзбург Л.Б. 175, 277
Гладін В.І. 62, 237, 240
Глизь Ю.І. 293, 299
Гнєвушев М.В. 247
Гнейст Рудольф 77
Гоголь М.В. 96
Гогоцька А.І. 159
Головко О.М. 223
Гололобов Ф.Д. 247
Голубятников П.В. 247, 281, 282
Гольдфарб О.К. 74, 247
Гомоляк І.А. 256
Горбачов В.П. 16, 45, 310
Горбунов Н.Д. 257
Городецький В.В. 177, 219
Горштейн 141
Гребень 141, 237, 241
Греков І.Г. 74
Григорович-Барський Д.М. 257
Гуго Л. 10, 300
Гудим-Левкович А.В. 44, 72
Гунтер 40
Гуржій І.О. 300
Гуржій О.І. 300
Гусєв І.Г. 257

Галаган Г.П. 64

Галаган П. 63

Д'яков І.М. 75, 76, 177, 272, 273

Дамашке А. 300

Данилевич В.П. 247

Даниличев П.В. 300

Двуреченська О.С. 300

Дегтярьов (Дехтярьов) М.П. 72, 130, 230, 237

Дегтярьов (Дехтярьов) М.Т. 230, 237, 240, 241

Дейвіс Норман 300

Дембицький І.М. 257

Демидов П.П. 61, 62, 64, 79, 188, 229, 261, 262, 278

Демочані М.М. 50, 53, 68, 70, 71, 72, 73, 181, 209

Демуцький А.Д. 247

Демченко В.Я. 257, 291

Десницький О.В. 257

Дитинковський С.Г. 247

Дитятін І.І. 8, 62, 222

Дитятін Ф.Г. 63, 237, 240

Добрині М.І. 257

Добринін М.П. 72, 73, 75, 79, 151, 207

Довнар-Запольский М.В. 247

Донат Ф. 65, 198, 240, 241

Донік О.М. 23, 301, 307

Драгомиров М.І. 87

Друг О. 23, 24, 170, 294, 301, 302, 304

Дубинський С.І. 257

Дуброва С.П. 294

Дьяков І.М. 247

Дитятін В.Ф. 257

Ейсман Г.І. 36, 61, 63, 64, 67, 69, 79, 121, 141, 165, 169, 232, 239,
240, 262, 263, 267

Ейхельман О.О. 252

Екстерм Є.М. 258

Еремеев С.Т. 44, 61, 301

Ждановський В.Й. 247
Жмакін В.А. 73
Жуковський І.А. 173, 255

Заболотний Д. 142, 196
Загряцков М.Д. 301
Задоменський Е.С. 62
Залевський П.А. 247
Запорожський І.С. 66, 240, 241
Заславська Н.А. 301
Заяць А.С. 301
Зейферт І.І. 172
Зерев 240
Зиммель Г. 301
Зівело Г.Г. 257
Зомбарт Вернер 7, 222, 301, 302
Зирянов П.Н. 302

Іванов В.Ф. 284
Іванов І.О. 175
Іващенко І.Я. 8, 237, 241, 311
Івенсен Ф.В. 66
Ігнатович В.В. 257
Ігнатович-Завилейський В. 284
Ігнат'єв О.П. 173
Ієвлева В.П. 301, 302
Іконников В.С. 302, 313
Іксуль В.А. 247
Ільїн І.І. 257
Ільїнський 237, 240
Істомін 240

Йозеф В.Г. 257

Казіміров Д. 298
Калашников 153
Кальницький М.Б. 23, 301, 302

Каманін І.І. 302
Карамаш С. 302
Карл XII 164
Картавцев М.П. 247
Катерина II 164
Кибальчич Т.В. 51, 162, 172
Кира-Донжан К. 284
Кириченко О.І. 306
Кисленко П.Л. 302
Кістяківський О.Ф. 35, 237, 240, 293
Кіх О.О. 257
Кнотов 45
Кобець В.В. 237, 240, 248, 257
Кобець Є.К. 160
Кобець О.В. 237, 248, 257
Кобецький 241
Кобзар В.В. 302
Ковалевський П.В. 257
Ковалинський В. 23, 302, 303,
Кованько П.Л. 11, 118, 127, 303
Козинцев М.М. 257
Козловський І.І. 181, 238, 240, 241
Козловський М.М. 257
Коломойцев В.Р. 68
Коїава Н.Н. 18, 95, 284
Кониський О.Я. 69, 139, 141, 157, 169, 238, 240, 241, 248
Коноплін В.В. 257
Константинова В.М. 13, 297, 303
Корнічук Д. 303
Коробка В.М. 311
Коробкін 238, 240, 241
Корчак-Чепурківський О.В. 193
Кошман Л.В. 303
Крейтон С.Н. 285
Кржишковський К.Ф. 248
Кузбеков О.М. 248

Кузнєцов І.Ф. 248
Кулик В. 303
Кулінська С.Ю. 311
Кундєревич Л.Ф. 248
Купєрник 238, 240
Курило В.С. 306
Кушин 238

Лаврєнтєв С.О. 257
Лебєдєв В.А. 303
Лебєдєв Н.А. 280
Лєвитський О.І. 248
Лєвковський (Лєвсковський) 238, 241
Лєп'явко С.А. 15, 297, 298, 304
Лєсілі С.Ф. 257
Лєсков О.С. 69, 70, 181, 238, 240
Лисов К.К. 257
Личков А.М. 66, 238, 240
Личков С.М. 62, 238, 240
Лінднер Райнер 7, 222, 307
Літов С. 40
Лоточков О.В. 48, 238, 240, 248, 278
Любинський А.І. 248
Любєнко В.Б. 304
Людєвіх (Людвіг, Людєвик) К.К. 69, 70, 238, 240

Мазєпа І.С. 164
Макаров А.М. 23, 304
Малаков Д. 23, 304
Малєнький 40
Марголін Д.С. 213
Марчєнко О.М. 311
Маслєніков Н. 304
Маслїйчук В.Л. 297
Мацон Ф. 238, 240, 285
Мацон Ю. 27, 143, 238, 240
Машкєвич С.В. 24, 304, 305

- Медведєв Ю.Л. 311
Мельничук О.Ф. 305
Мерінг Ф.Ф. 63, 169, 238, 241
Микола I 164
Міллер Д.П. 297
Михайлов 96
Михайло-Турченко П.І. 257
Мірошніченко 74
Мітюков К.А. 38, 240
Міхельсон Ф.Г. 248
Модль 207
Можейко 238
Мозговий В.Г. 172
Мозерт В.Д. 257
Молчанов В.Б. 305
Молчанов С. 285
Молчановський Н.В. 18, 294
Москаленко В.Ф. 305
Моссаковський О.О. 257
Московой А. 285
Мошенський С.З. 7, 222, 305
Мурашко О.О. 177
- Нардова В.А.** 11, 305, 306
Насонов 238, 241
Науменко В.П. 163
Незабитовський В.О.
Некрасов О.М. 62, 64
Никитин Ю.А. 312
Никифоров Ф.М. 248
Ніколаєв В.М. 72, 172, 177, 238, 241, 248, 267
Новиков І.С. 257
Новиков М.І. 257
Новицький І.І. 257
- Оболонський В.В.** 257
Оглобин М.Я. 249

Оглоблін М. 62
Озеров І.Х. 10, 11, 222, 306
Олександр II 166
Оргіс-Рутенберг В. Д. 218, 257
Орда 238
Оршаво-Чижевський М.С. 249
Осипов А. 286

Павловський О.Д. 257
Павлуцький 153
Палієнко І.С. 181
Пантюхов І.І. 287
Парамонов А.Ф. 297
Парфентьев 74
Паталеев А.В. 293
Патриція Герлігі 14, 222, 306
Пермінов В.В. 218
Петімко П.І. 306
Петро I 164
Пироженко І.О. 257
Пироженко О.О. 257
Писарькова Л.Ф. 13, 14, 306
Підборський 241
Піхно Д.І. 72
Плаксій Т.М. 16, 311
Плахов П.М. 75, 249, 257
Плесканов 240
Плотніков П.О. 64, 66, 238, 241
Подов В.І. 306
Покровський 40
Половцов О.О. 45, 232, 234
Попов М.Ф. 63, 238, 240
Портнова Т. 306
Прейс Л.Ф. 249
Прищепа О.П. 307
Прозоров Г.Я. 258
Проценко В.М. 72, 75, 249, 270, 271
Пушкін О.С. 161

- Рабчевський В. 291
Райнер Лінднер 7, 222, 307
Раковський Л. 307
Растропович М.М. 258
Редліх Й. 10, 222, 307
Реєнт О.П. 2, 307
Ренненкампф М.К. 22, 36, 40, 43, 61, 63, 64, 65, 66, 79, 82, 198,
238, 240, 264, 265, 299, 313
Репнін М.В. 65, 238, 241
Ржепецький О.К. 249, 258
Рилєєв 65
Рисс А. 307
Різерт 240
Рітмейєр І.К. 258
Ріхєрт М.В. 249
Ріхєрт Я.В. 249
Ріхєрт Я.Я. 258
Родін 241
Розєнберг 238
Розов І.О. 249, 258
Розов О.В. 249
Рокотов В. 40
Ромишовський С.В. 249
Росіянов 240
Ростовцева 153
Рубінштейн О. В. 18, 139, 238, 240, 291
Рубл Блер 6, 222, 297
Рузьський М.П. 250
Рустицький (Рустецький) Й.О. 151, 250
- Саблін Р.І. 203
Савєнко О.І. 258
Савицький М.М. 181, 238, 241
Салій І. 307
Салуха В.В. 250
Самойлов 240
Сахарчук І.М. 305

Свердлик З.М. 307
Свешніков М.І. 9, 222, 307
Светославський С.І. 177
Свиридов Є.Д. 172, 238, 240, 241
Сегет М.Л. 238, 240, 250
Семенов Д.Д. 9, 222, 307
Семеновский С.Н. 308
Семенов-Тянь-Шанский В. 293
Серга Ж.І. 308
Сергієм М.В. 258
Сергієнко П.І. 172
Сигаревич М.М. 250
Сидоренко Г.Д. 72, 238, 240, 241
Сидоренко Ю.Д. 172, 230, 238, 240, 241
Сікорський І.О. 250
Сливак М.І. 48
Сливчанський В.С. 65, 238, 240
Слінко С.П. 258
Слюдікова Т.Б. 308
Слюсаревський С.Г. 258
Снежко І.А. 73, 88
Соколов-Петровський І.О. 250
Сольський С.М. 61, 70, 87, 94, 238, 240, 268, 269
Стегней М.М. 308
Столипін 226
Стороженко Є. 72
Стороженко М.В. 146, 173, 250
Страдомський М.Ф. 250, 258
Страус О.Е. 98, 181
Страшко Є. 308
Стробль А.В. 250
Струве А.Є. 65, 179, 197, 198, 203, 204, 207–211, 220, 274, 284
Студінський В.Ф. 19
Ступак Ф.Я. 305, 312
Суботін В.А. 188, 238, 240
Суворов М.О. 258

- Таганцев Н.С. 281
Таїров І.Д. 174
Таневич 45
Твердохлебов В.М. 10, 11, 94, 222
Тельвак В.П. 310
Терещенки 204
Терещенко Ф.О. 72, 172, 238, 241, 302
Терський О.Г. 174
Тимашов Д.А. 70
Тимашов О.Є. 64
Тимченко В. 214
Титович 53
Токарев В.Н. 311
Толлі В.І. 162, 250, 258
Толлі І.А. 61, 69, 70, 79, 121, 181, 238, 240, 266, 267, 276, 277
Томара Л.П. 31
Томашевський С.П. 250
Трегубов С.І. 72
Трескін В.І. 73
Трепов Ф.Ф. 203, 255
Трофимов М.П. 258
Тубік С.А. 48, 251
Туроверов О.Т. 251
- Ф**
Фабриціус М.П. 72, 172, 181
Фаворов 238, 241
Фалол 241
Фатеева 153
Федоров 240, 241
Федорчук І.М. 258
Федотов-Чеховський 45
Фоломін В.М. 53, 238, 240, 251
Фольберг Ф.Л. 258
Френкель 238, 240, 241
- Хатунцов 239
Хижняков І.М. 66, 240, 241

Хлебніков К.О. 251
Хойнацький Р. 213
Хряков І.С. 239, 240, 241, 251

Царік М.Ф. 306
Цезарський О.С. 74, 251
Цибуленко Л.О. 308
Цитович О.Л. 172, 251
Цукерман 239

Червінський Є.І. 63
Чериковер И. 313
Чернов В.Є. 258
Чернов Є.С. 63, 64, 66, 239, 241
Чеховський 240, 241
Чоколов І.І. 189, 196, 303
Чоколов М.І. 72, 73, 172, 251, 282
Чоколови 205
Чорний Д.М. 308
Чорноярв Г.Л. 258
Чубинський П.П. 293

Шалаєв Г.П. 258
Шандра В.С. 291, 293, 308, 309
Шапаровський Г. 309
Шара Л.М. 2, 15, 309, 311
Шаров М.М. 258
Шатов С.В. 251
Шварц 240
Шебанов О.Я. 63, 68
Шевченко Т.Г. 150, 162
Шерешевський Д.С. 182
Шефтель О.М. 251
Шишкін 239, 241
Шілле О.Я. 198
Шкидченко Т.П. 258
Шлейфер Є.П. 72, 181, 200, 292

Шліхтер О.Г. 55, 57
Шмідт Ф.К. 258
Шостаковський Г.О. 251
Шоу А. 9, 222, 309
Шрейдер Г.І. 9, 222, 309
Штейн Лоренц 77
Штейнгель М. 69
Шульгін В.Я. 22, 43, 159, 240
Шульгін Ф.Ф. 251

Щепкін М.П. 9, 309
Щерба Т.О. 311
Щербаківський Д.М. 19, 309
Щербина В.І. 19, 309
Щитковський І.І. 258

Юскевич-Красковський П.І. 252

Яворовський О.П. 305
Яковлев А.И. 292
Янишин Б.М. 310
Ярон С.Г. 35, 51, 72, 266, 294
Яроцький М.І. 44, 48, 73, 252
Ярошевич А.І. 310
Ярошевський М.С. 258
Ясирський М.П. 252
Ясногурський П.Н. 29
Ясногурський Ф.Н. 252
Яснопольський Л. 292, 293, 310
Яценко О.С. 172
Ячницький В.І. 258

Faith Hillis 21, 312

Hamm M. F. 20, 222, 312, 313

Natan M. Meir 21, 222, 313

Наукове видання

Юрій ГЛИЗЬ

**Київська міська дума:
розбудова модерного міста**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 03.10.2019 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 19,01. Обл. вид. арк. 17,14.

Тираж 300. Зам. 11. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.